

**Pərvanə Məmmədli**

# **Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri**

**Bakı – “Sabah” – 2015**

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun  
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

**Elmi redaktor:**

Teymur Əhmədov,  
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

**Məmmədli Pərvanə Hacı qızı.**

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri.

Bakı: "Sabah", 2015, 300 səh.

ISBN 978-9952-453-45-2

Kitabda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Pərvanə Məmmədlinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı probleminə həsr olunmuş məqalə, müsahibə, elmi çalışmaları, eyni zamanda araşdırmaları ilə bağlı yazılmış fikirlər toplanıb. Yazıların bir hissəsi KİV-də çap olunub, yayılmış, bir hissəsi isə ilk dəfə nəşr edilir.

029-2015

© Pərvanə Məmmədli, 2015

## ÖN SÖZ

Pərvanə Məmmədli artıq neçə illərdir ki, Güney Azərbaycanın ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mətbuatını, ümumən mədəni-ictimai həyatını (varlığını!) sonsuz bir maraqla, məhəbbətlə, cəfəkeşliklə araşdırır, geniş miqyaslı təhlillər aparır, elmi ümumiləşdirmələr, qənaətlər verir. Onun imzasına ilk dəfə ötən əsrin 90-cı illərində Cənubla bağlı mətbuat səhifələrindəki yazılarda rast gəlmişəm. 2000-ci illərdə “Xəlf qəzeti”ndə Cənuba həsr olunmuş ayrıca bir rubrikanın aparıcısı kimi tanımışam.

Pərvanə xanımın yazılarının uğurlu olmasının səbəblərindən biri də ərəb və fars dilinə bələd olması və uzun illər boyu mənbələr üzərində işləməsidir. Onun yazıları Azərbaycan elmi-ictimaiyyəti tərəfindən maraqla qarşılır. Məsələn, «Molla Nəsrəddin» jurnalından 14 il öncə, 1892-ci ildə Təbrizdə «Şəbnamə» adlı Azərbaycan türkcəsində illüstrasiyalı ilk satirik dərgi haqda verdiyi bilgi mətbu tariximiz üçün dəyərli faktlardan sayıla bilər. Demək, «Molla Nəsrəddin» dən öncə azərbaycan türkcəsində satirik dərgi mövcud olubmuş. Başqa bir maraqlı elmi fikir görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundovun indiyədək əldə olunmayan, ərəbcə yazılmış «Təlxinnamə» əsəri ilə bağlıdır. Bakıda 1905-ci ildə çap olunan «İrşad» qəzetinin farsca əlavəsində bizə naməlum olan bu əsərdən parçalar verilib. Onun belə tapıntı xarakteri daşıyan yazıları az deyil.

Onun “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri”, “Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi», «Hər iki tayın gerçək aynası – «Azərbaycan» dərgisi”, “Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər” və s. kitabları intellektual, məsuliyyətli (və vətənpərvər!) bir azərbaycanlı xanımın heç zaman tərəvətini itirməyəcək əsərləridir ki, həmin yaradıcılıq məhsulları həm o tayda, həm də bu tayda elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Pərvanə xanımı fərqləndirən cəhətlərdən biri də Cənub mövzusuna fraqmental və ya ayrıca götürülmüş bir problem biçimində deyil, ona əhatəli konseptual yanaşmağı bacarmasıdır.

Pərvanə xanım hər iki tayın (əslində, ümumi Bətinin!) oxucularına, xüsusilə mütəxəssislərə növbəti kitabını təqdim edir.

Əvvəlki kitablarından fərqli olaraq bu kitab monoqrafiya deyil, müəllifin qələmə aldığı çoxsaylı məqalələrinin bir qisminin toplusudur. Bununla belə müxtəlif illərdə yazılmış (və çoxusu müxtəlif

mətbuat orqanlarında dərc olunmuş) həmin məqalələr bir-biri ilə ideya - məzmunca o qədər bağlıdır ki, kitab bütövlükdə monoqrafik səciyyə daşıyır. Hətta məqalələrin bir neçəsi mövzusu (və mündərə-cəsi) etibarilə, əgər belə demək mümkünsə, monoqrafiya tutumludur.

Azərbaycanın Güneyində dil, folklor, yazılı ədəbiyyat, ictimai həyat, xüsusilə mətbuat proseslərini diqqətlə izləyən, dərindən bilən müəllifin bu kitabdakı bir üstünlüyü onun sözün geniş mənasında mütəxəssis olmasıdırsa, bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən ikinci üstünlüyü milli həsiyyəti, faktlara, hadisələrə milli mövqedən yanaşması və mənəvi qürurudur. İstər Səttar xandan və ya Şeyx Məhəmməd Xiyabanidən, istər Şəhriyardan və ya Cavad Heyətdən bəhs etsin, Pərvanə xanım bütün hallarda həm kifayət qədər «soyuq» (obyektiv!) məntiq nümayiş etdirərək həqiqəti ortaya çıxarır, həm də bu böyük tarixi şəxsiyyətlərin, milli mücadilə qəhrəmanlarının tərcümeyi-halında (mübarizəsində) ifadə olunmuş «enerji»ni aşkarlayır.

«Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» kitabında Pərvanə Məmmədli özünün «tarixi missiya»sını davam etdirir ki, bu, geniş mənada, mənbəşünaslıqdır...

Etiraf etməliyik ki, Azərbaycanın Qüzeyi Güneyindən bir də ona görə uzaq düşmüşdür ki, Güneydə baş vermiş hadisələr, onların ictimai-siyasi mahiyyəti barədə, məlumatımız heç yoxdur deməzdik, ancaq az məlumatlıyıq. Bə ona görə də Güneydəki mənbələrin, xüsusilə ideya (mücadilə!), məslək, milli varlıq mənbələrinin üzə çıxarılmasının nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsini sübut etmək, elə bilir ki, artıqdır.

Odur ki, Pərvanə xanımın bu sahədəki (və eləcə də bu kitabdakı) xidməti ədəbiyyat miqyasından da geniş olan tarixi xidmətdir...

***Nizami Cəfərov***

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor*

FIKİRLƏR,  
MÜSAHİBƏLƏR



**Tehran Əlişanoğlu,**  
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

### **«Varlığın» izi ilə**

Pərvanə Məmmədlinin «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri» monoqrafiyası çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında duran vacib məsələlərdən birinə cavab olaraq meydana gəlmişdir desək, yanılmarıq. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixini vahid, bütöv bir millətin ədəbiyyat tarixi kimi konseptuallaşdırmaq üçün, aydındır ki, hər şeydən öncə bu ədəbiyyatın materiallarını bütünlükdə öyrənmək gərəkdir. Bu baxımdan bu gün Güney ədəbiyyatı ilə bağlı hər hansı tədqiqat məxsusi önəm kəsb edir; o da ola Cənub ədəbi prosesinin iki on ildən artıq bir dövrünü əhatə edən, buradakı milli ədəbiyyat durumunun tərcümanı «Varlıq» dan söz açmaq...

İki on ildən artıqdır, İslam inqilabı İranda yaşayan xalqların, o sıradan Azərbaycan türklərinin həyatında yeni bir tarixi epoxanın əsasını qoyduğu dövrdən «Varlıq» dərgisi də mövcuddur; ən müxtəlif ictimai-siyasi ab-havaya baxmayaraq, varlığını yaşada bilmiş, belə ki, həm də bu dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsini də əks etdirən uzunömürlü bir nəşr kimi özünü təsdiq etmişdir. Bu illər ərzində istər «Varlıq», istərsə də onun nəşiri, baş mühərriri, görkəmli alim, ziyalı, təbib və ədib, habelə «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiya şurasının üzvü Cavad Heyət bizim ədəbi-elmi ictimaiyyət arasında da kifayət qədər tanınmış, bu barədə yazılmış, məqalə, oçerk və kitablar çıxmışdır. Bu haqda monoqrafiyada da oxuyuruq və elə ilk səhifələrdən müəllifin müraciət etdiyi mövzunu dərinədən, təfərrüatlı öyrəndiyinə əmin oluruq.

Buradaca elə ona da əmin oluruq ki, yaranmış zəmində mövzunu daha ətraflı, məhz monoqrafik əhatədə öyrənmək, «Varlığın» təcrübəsini elmi təhlildən keçirərək ümumiləşdirmək, milli ədəbi-mədəni hərəkətdə mənasına varmaq zamanı çatmışdır.

«Varlıq» dərgisinin nəşr olunduğu ictimai siyasi, ədəbi-mədəni mühit haqqında konkret elmi təsəvvür yaratmaq; Azərbaycanda anadilli mətbuatın inkişafı tarixində dərginin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək; Azərbaycan, xüsusən Güney Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı «Varlıq»ın rolunu müəyyənləşdirmək; Güneydə ədəbi prosesin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq... tədqiqat beləcə əvvəlcədən predmetini, məqsəd və vəzifələrini dəqiq nişan verir.

On il öncə ölkəmizin müstəqilliyini əldə etməsi bir çox məsələlərə yanaşmada rakursu dəyişdiyi kimi, Cənub mövzusunun da həssaslıqla və obyektiv öyrənilməsinin daha bir stimulu oldu. Belə ki, heç bir ideoloji ifrata varmadan iki ölkədə (və ümumən dünyada) yaşayan bir millətin vahid də ədəbiyyat və mədəniyyətinin parametrlərinə yetmək vaxtı yetişmişdir. O da əlamətdardır ki, tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, «Varlıq»ın özü də yarandığı ilk gündən bu məntiqə həssas və sadıq olmuşdur. Yəni bu ölkədə tarixin əvvəlki mərhələlərində də mövcud olmuş milli dil, milli ədəbiyyat, milli mədəniyyət uğrunda mücadilələr təcrübəsini zəmin götürməklə, eyni zamanda Şimalda bu sahədə artıq hazır nəticələr, nailiyyətlər, yol və yönlərdən bəhrələnməyə çalışmış, buna qənşər getməkdən çəkinməmişdir. Bu yerdə yeridir, kitabın da ilk səhifələrində verilmiş, ustad M.H.Şəhriyarın «Varlıq»a həsr etdiyi şeirin misralarını daha geniş yozumda misal gətirək: «Varlıq» nə bizim təkcə azadlıq quşumuzdur, Bir müjdə də vermiş bi zə həmkarlığımızdan...»

Bu özünü məxsusən predmetə elmi səviyyədə, elmi axtarıcılıqla yanaşma məsələlərində göstərir. Monoqrafiyanın da üzə çıxardığı kimi, istər folklorə, ana dilinə, klassik ədəbiyyata, milli tarixə, istər çağdaşlığın inkişaf tendensiyalarına münasibətdə bu prinsipial yaxınlaşmanı hiss etmək çətin deyildir. Doktor Cavad Heyətin «Varlıq»da və ayrıca kitablar şəklində çıxmış, habelə Bakı nəşrlərindən tanış olmaq imkanı qazandığımız «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı», «Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış», «Ədəbiyyatşünaslıq», «İki dilin müqayisəsi» əsərləri bunun əyani faktlarıdır.



Belə ki, tədqiqatın predmetə yanaşma tərzı və struktur prinsipləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ənənələrinə söykəndiyi kimi, Güney ədəbi-nəzəri fikri üçün də yad deyil; məhz buna görə də onu (predmeti) ehtiva edə, hüduduna ala bilər. «Varlıq» dərgisinin yarandığı ictimai-siyasi şərait və ədəbi-mədəni mühit» adlı birinci fəsil, göründüyü kimi, nəşrin tarixi kontekstini şərh edir; hər bir ədəbi-mədəni hadisənin özündən əvvəl (və kənar) faktorlarla şərtlənməsi barədə humanitarinin qənaətləri bu arada 1978-1979-cu illər inqilabının materialında realizə olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti, «Varlıq»ın nəşr tarixi buradaca şərhini tapır.

«Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik irs» adlı ikinci fəsil artıq bilavasitə dərginin təklif etdiyi zəngin materiala diqqət cəlb edir. Cənubda milli folklorun toplanması, nəşri, öyrənilməsi prosesi necə təşəkkül və intişar tapır, bu işdə Əli Kamali, M.Fərzanə, C. Heyət kimi ziyalıların ardıcıl fəaliyyəti monoqrafiyada ətraflı şərh olunur. «Varlıq» klassik ədəbi irsimizin tədqiqində bir sıra bizə tanış mənzərələri Cənub oxucusuna təqdim etdiyi kimi, yeni araşdırmalarla marağımızı da çəkə bilər.

«Varlıq» dərgisində müasir ədəbiyyat məsələləri» adlı üçüncü fəsil isə, qeyd olunduğu kimi, Cənubdakı çağdaş ədəbi proses mənzərələri ilə tanışlıq imkanı verir. Müasir poeziya, nəsr və ədəbi tənqid sahələrində müşahidə olunan gəlişmə və meyillər, ayrı-ayrı yaradıcılıq nümunələri, şair və yazıçıların yaradıcılığı mövzu, problematika, janr və üslub baxımından nəzərdən keçirilir, ümumiləşdirilir. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, «Varlıq» öz səhifələrində o taylı, bu taylı ədəbiyyat prosesini vəhdətdə təqdim etməyə də diqqət yetirir; belə ki, monoqrafiyada göstəriləndiyi kimi, Ə.Cavad, A.İldırım, S.Vurğun, M.Araz, M. İbrahimov, R.Rza, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar, M.Gülgün, M. Dilbazi və b. ədiblərin, Rüstəm Əliyev, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, V.Aslanov, İ.Həbibbəyli, M.Qasımlı kimi alimlərin əsərləri də vaxtaşırı burda dərc olunmuşdur. Eyni zamanda monoqrafiya «Varlıq»ın müəlliflərindən ustad M.Şəhriyar, C.Heyət, Həmid Nıtqi, M.Fərzanə, Q.Beqdeli, H.Məmmədzadə, Ə.Kəmalı, Sönmez, Savalan, S.S.Niya, Ə.Möhsünü, M.Həsari, İ.Hadi, T.Pirhaşimi, Ə.M.Xamneyi,

M.Heyət, H.Sahir və daha neçə bizə tanış və tanış olmayan şairlər, nasirlər, publisist və tənqidçilərin dərgidəki fəaliyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır. Bu gerçək amillər ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulması, getdikcə sıxlaşması, milli ədəbi prosesin birləşməsi yolunda atılan real addımlardan xəbər verir.

Kitaba əlavə olunan elmi ədəbiyyat siyahısı, rus və ingilis dillərində rezümə, əlavə qismində «1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İranda və Güney Azərbaycanda nəşr olunan azərbaycandilli mətbuatın siyahısı nəşrin sanbalını artırır. Kitabın elmi redaktoru professor Teymur Əhmədov əsərə mövzunun və tədqiqatın önəmini nəzərə çatdıran «Ön söz» yazmışdır. Monoqrafiya «Elm» nəşriyyatında çapdan çıxmışdır.

*«Ədəbiyyat qəzeti». 15.03.2002*

***Teymur Əhmədov,***  
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

### **Xalqın varlığının aynası**

Azərbaycan ictimai fikir tarixində «Varlıq» jurnalının xüsusi mövqeyi vardır. Əsrin əvvəllərində «Molla Nəsrəddin» jurnalının bütün müsəlman aləmində gördüyü missiyanı, ümumxalq əhəmiyyəti olan vəzifəni XX əsrin axırlarında mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə müsəlman Şərqində «Varlıq» jurnalı, müəyyən mənada fərqli cəhətləri olsa da, şərəflə yerinə yetirir.

Məlum olduğu kimi, inqilabi dönüş mərhələlərində demokratik ab-havanın yaranması mətbuat əlmində həmişə canlanmaya səbəb olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» burjua demokratik inqilabından sonra yaranmışdı, «Varlıq» jurnalı şah diktaturasının qaranlıq mühitini şimşək tək dağdan İslam inqilabından dərhal sonra yaranan demokratik meyillərin bəhrəsi kimi meydana çıxmışdı.

«Varlıq» jurnalı ilk nömrəsindən bugünədək mövqeyini dəyişmədən böyük tarixi vəzifəni yerinə yetirməklə ətəlat və durğunluğa mübtəla olan milli ictimai fikrə nur çilədi, onun hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsinə güclü təkan verdi. Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranın ayrı-ayrı əyalətlərində yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi özünüdərk və milli oyanışına ciddi təsir göstərən, sözün həqiqi mənasında böyük ictimai-siyasi və ədəbi məzmun kəsb edən «Varlıq» jurnalının bu gün tədqiqata cəlb olunması təqdirəlayiq hadisədir.

Son illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını araşdıran, dövrü mətbuatını araşdıran, dövrü mətbuatda bir sıra dəyərli məqalələr çap etdirən Pərvanə Məmmədlinin «Varlıq» jurnalını tədqiqat obyektinə seçməsi təsadüfi deyildir.

«Varlıq» jurnalı iyirmi ildən artıqdır ki, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatını tədqiq və təbliğ edir. Onun başlıca aparıcı ana xətti, istiqaməti: şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, təbliği ilə yanaşı, klassik və müasir ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümu-

nələrinin, eləcə də ədəbi-tənqidi məqalələrin verilməsi olmuşdur ki, bunun ana dili, milli mədəniyyəti, elmi-ictimai fikri və tarixi qadağan olunmuş xalq üçün nə demək olduğu aydınlaşır. Onda «Varlıq» jurnalının Cənubi Azərbaycanda, İranın ayrı-ayrı əyalətlərində, həmçinin Şərqdə ictimai-ədəbi fikrə təsirini, inqilabi mövqeyini təsəvvür etmək olar. Ədəbi abidənin iyirmi ildən artıq dövrün aynası kimi özündə əks etdirdiyi milli-mənəvi xəzinənin ümumi mənzərəsi ilə yanaşı, onun ictimai fikrə təsiri və əhəmiyyəti tədqiqatda elmi inandırıcılıqla araşdırılmışdır.

«Varlıq» jurnalı şair Savalanın dediyi kimi, «yalnız Azərbaycan ərazisində yaşayan 25 milyon azərbaycanlının ədəbi ümid çırağı deyil, həm də bütün dünya azərbaycanlılarının mənəvi körpüsü, ürəkdən-ürəyə yol salan, nur çiləyən məşəli olmuşdur».

«Varlıq» jurnalının İran İslam Respublikasında Azərbaycan dilində nəşr olunan o biri jurnallara nisbətən uzunömürlüüyü, təsir dairəsinin genişliyi, hər şeydən əvvəl onun ətrafında sıx birləşən kollektivin yaradıcı əməyi ilə bağlıdır. İsveçdə mühacirlərin Azərbaycan və fars dilində nəşr etdikləri «Tribun» dərgisində «Varlıq jurnalı yana-yana əriyib, amma tükənməyən bir qüvvə - möcüzə adlandırmaları təsadüfi deyildir.

İranda 1982-ci ildən, İran İslam inqilabından üç il sonra, demək olar ki, Azərbaycan dilində çıxan, demokratik ab-havadan bəhrələnən qəzet və jurnallar qapanmışdı. İranda mühafizəkar dini qüvvələr qeyri-fars millətlərə təzyiq göstərməyə, ədəbi-mədəni həyatın inkişafına mane olmağa başladı. Belə bir şəraitdə hakim dairələri, din xadimlərini və fars şovinistlərini qıcıqlandıran, münasibətlərə sərinclik gətirən yazılara ehtiyatla yanaşmaq, eyni zamanda, oxucuların jurnal ətrafında mənəvi birliyini qoruyub saxlamaq zəruri idi. Siyasi reallığı nəzərə alan «Varlıq» öz ideya istiqamətinə sadıq qaldı.

«Varlıq» jurnalının redaktoru və təsisçisi dünya şöhrətli cərrah-alim Cavad Heyət xalqımızın mədəniyyətini, tarixini bütövlükdə araşdıran, təbliğ edən görkəmli ictimai xadim, dilçi və ədəbiyyatşünas alimdir. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış», «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı», «Türklərin tarix və mədə-

niyyətinə bir baxış», «İki dilin müqayisəsi» və s. elmi-monoqrafik əsərləri Cavad Heyəti vətəndaş tədqiqatçı, zəhmətkeş alim kimi səciyyələndirir. Türkoloq, şair Həmid Nitqi, folklorşünas alim fərzanə, şair Həsən Məcidzadə Savalan, şair Kərim Məşrutəçi (Sönməz), Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi, professor Qulamhüseyn Bəydili, professor Həmid Məmmədzadə, tədqiqatçı Əli Kəmalı, şair Əziz Möhsüni, İsmayıl Hadi və bir çox əliqələmli, istedadlı ziyalılar on illərlə sıxıntı içərisində, haqq-hüququ tapdarmış, dili, milli mədəniyyəti qadağan edilmiş dogma xalqın təmsilçisi kimi onun varlığını «Varlıq» jurnalı səhifələrində dolğun, yüksək ləyaqətlə təcəssüm edirdilər. Onlar «Varlıq» ətrafında toplaşarkən qarşılarında son dərəcə böyük, məsuliyyətli vəzifə - ədəbi dildə vahid yazı mədəniyyəti yaratmaq vəzifəsinin olduğunu da bilirdilər.

Tədqiqatçı Pərvanə Məmmədlinin dediyi kimi, «Varlıq» jurnalının yarandığı vaxt Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin Şimalda mövcud olan üslubları yox idi. Ziyalıların danışq tərzində və yazı üslublarında fars təfəkkür tərzə hakim idi. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları haqqında təsəvvür zəif idi. Ən başlıcası isə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən yazarlar, jurnalistlər çatışmırdı».

Bununla yanaşı, «Varlıq» jurnalının Cənubi Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir tarixində misilsiz rolu mübarizələr fonunda formalaşan bədii ədəbiyyatın mündəricəsini, səciyyəvi cəhətlərini və inkişaf yolunu əks etdirməsindədir. Məhz bu baxımdan «Varlıq» jurnalını tədqiqat obyektə seçən Pərvanə Məmmədlinin əsas məqsədi «Varlıq» jurnalının nəşrini şərtləndirən ədəbi-tarixi mühiti, onun mövqeyi, milli ədəbiyyatın inkişafında rolu və özünəməxsusluğu və s. barədə konkret elmi təsəvvür yaratmaq olmuşdur.

Tədqiqatçı «Varlıq» jurnalının iyirmi il ərzində çıxan saylarını böyük diqqət, qayğı və səbirlə araşdırmış, maraqlı elmi fikirlər söyləmişdir. Bu qiymətli tədqiqat Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılmasında və yeni tədqiqatların işlənməsində faydalı mənbə kimi istifadə oluna bilər.

*“Ədəbiyyat qəzeti”. 17.07.2009*

*Nəsiman Yaqublu,  
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

## **Güney Azərbaycan mətbuatının tarixinə elmi baxış**

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, Pərvanə Məmmədlinin yeni kitabı belə adlanır: «Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi». Kitab Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən dərslik kimi təsdiq edilib. Pərvanə Məmmədli Cənubi Azərbaycanla bağlı dəyərli araşdırıcılarımızdan biridir. Bu mövzuda onun çoxlu sayda məqalələri, kitabları nəşr edilib.

Onun bu yeni kitabında XIX əsrin birinci yarısından müasir dövrümüzədək İranda və ondan kənarda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyətindən, onların nəşr etdikləri çeşidli mətbu orqanlarından geniş bəhs olunur. Bu kitab Güney Azərbaycanda mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat bazası yaratmaq məqsədi ilə yazılıb, bunu da deyə bilərik ki, bu sahədə ilk təşəbbüs sayıla bilər.

Kitabın girişi çox təsirli cümlələrlə başlayır: «Tarixin amansız hökmü ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın Quzeyində və Güneyində ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat öz məzmun tutumu, inkişaf səciyyəsi baxımından fərqli istiqamətdə olmuşdur. İki əsrə yaxın bir zaman hədudlarında vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinist çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Azərbaycanın hər iki tayında «Araz» mövzusunda böyük bir ədəbiyyat yaranmışdır».

Bu maraqlı kitab 8 bölümdən ibarətdir. Həmin bölümlər kitabın çox zəngin bir dövrü əhatə etdiyini təsdiqləyir. I bölüm - Güney Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və onun təşəkkülü; II bölüm Məşrutə inqilabı illərində demokratik ənənələrin formalaşması (1905 – 1911); III bölüm – Mətbuat milli azadlıq

hərəkəti dövründə (1917-1920); IV bölüm – Milli azadlıq hərəkətinin yüksəlişi illərində mətbuat (1940-1944); V bölüm – Mətbuat Milli Hökumətin hakimiyyəti illərində (1945 – 1946); VI bölüm – 1978-1979-cu illər İran inqilabı və mətbuatda nisbi dirçəliş; VII bölüm – «Varlıq» dərgisinin nəşri tarixi; VIII bölüm – Çağdaş dövrdə Cənubi Azərbaycan mətbuatı mövzularına həsr edilib.

P. Məmmədlinin bu kitabda yuxarıda sadalanan dövrlərin hər birində nəşr edilən dəyərli mətbuat orqanları tarixi və ideya – siyasi istiqamət baxımından ciddi araşdırılır. Bu araşdırma vasitəsilə biz «Əncümən» qəzetinin, «Azərbaycan» dərgisinin, «Təcəddüd» qəzetinin, «Azərbaycan» qəzetinin fəaliyyəti ilə yaxından tanış oluruq. Kitab bizə «Sure İsrəfil», «Vətən yolunda» və onlarla bu kimi nəşrlərin məzmun və mahiyyətini tanıdır.

Pərvanə Məmmədlinin kitabının üstün məziyyətlərindən biri də burada çoxlu fotoların və sənədlərin olmasıdır. Müəllif kitabın sonunda verilən «Fotolar sənədlər» hissəsində fərqli dövrlərdə çıxan qəzet və jurnallar, redaktorlar və digər mətbuat adamları ilə bağlı şəkillər təqdim edib.

Haqqında söz açdığımız kitab jurnalistika, filologiya, tarix və şərqşünaslıq fakültələrində təhsil alan tələbələr, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün dəyərli vəsaitdir.

*«525-ci qəzet». 25.06.2009*

**Ягублу Н.**

**Книга видного исследователя в области  
Южного Азербайджана**

Научный взгляд на историю печати Южного Азербайджана "История печати Южного Азербайджана" - так называется новая книга доцента Бакинского государственного университета, кандидата филологических наук Парваны Мамедли. Книга подтверждена Министерством образования Азербайджанской Республики как учебник. Парвана Мамедли - одна из наших видных исследователей в области Южного Азербайджана. Она является автором целого ряда статей и книг, посвященных этой тематике.

В книге "История печати Южного Азербайджана" рассказывается о художественно-общественной деятельности азербайджанских интеллигентов, проживающих как на территории Ирана, так и за его пределами, со второй половины XIX века до наших дней, а также об органах печати, издаваемых ими. Эта книга написана с целью создания систематической информационной базы об истории печати Южного Азербайджана.

Введение в книгу начинается с трогательных слов: "Разделенные в результате жестокого приговора истории Северный и Южный Азербайджан развивались в разных направлениях по своему общественно-политическому и художественно-культурному жизненному смыслу. Сильный моральный удар, полученный в результате двухвекового ограничения, поставленного общению единого народа, который обладает древней и богатой литературой и историей, со стороны царского шовинизма и шахского режима не сломил стремление сохранить свое духовное богатство и передать его будущему поколению, равно как и национальную гордость этого народа".



Эта интересная книга состоит из 8 разделов. Они опять-таки доказывают, что сей научный труд охватывает самый богатый исторический период. Итак, 1-й раздел называется "Появление печати в Южном Азербайджане и ее развитие", 2-й - "Формирование демократических традиций в период революции Машруте (1905-1911)", 3-й - "Печать в период национального освободительного движения (1917-1920)", 4-й - "Печать во времена подъема национально-освободительного движения (1940-1944)", 5-й - "Печать в период власти Национально-правительства (1945-1946)", 6-й - "Иранская революция 1978-1979 годов и определенный подъем печати", 7-й - "История издания журнала "Варлыг", 8-й - "Современный период Южной азербайджанской печати".

В вышеперечисленных разделах книги П.Мамедли серьезно исследуются история издания печатных органов и их идейно-политическое направление. С помощью этого исследования мы близко знакомимся с газетой "Энджуман", журналом "Азербайджан", а также газетами "Теджеддюд" и "Азербайджан". Книга знакомит нас также с содержанием и сутью изданий "Независимость" и "За Родину".ğ

Одним из положительных элементов книги П.Мамедли является размещение в ней огромного количества фотографий и документов. Автор книги в конечном разделе под названием "Фотография и документы" поместила фотографии, связанные с газетами, издававшимися в разные периоды, а также с редакторами и издателями.

Книга, о которой идет речь, является ценным пособием не только для студентов факультетов журналистики, филологии, истории и востоковедения, но также предназначена для широкой читательской аудитории.

*Зеркало. 16.07.2009*

***Cəmil Həsənlı,***  
*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor*

## **Ön söz**

Tanınmış tədqiqatçı Pərvanə Məmmədlinin 1945-1946-cı illərdə nəşr olunmuş «Azərbaycan» jurnalını yenidən çapa hazırlaması təqdirəlayiq bir addımdır. Qeyd edilən illərdə cəmi 17 sayı çıxmış «Azərbaycan» jurnalı milli taleyimizdə və milli tariximizdə mühüm rol oynamış, Cənubi Azərbaycan əhalisinin milli kimlik şüurunun formalaşmasına böyük təkan vermişdi. Bu jurnalın hər sayı Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı yeniliklərlə zəngin idi, onun səhifələrində dərc olunan yazıların vətənpərvərlik qayəsi, siyasi məzmunu bütövlükdə milli ideallar üzərində qurulmuşdu. 65 il əvvəl ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş həmin yazıların Pərvanə xanım tərəfindən toplanması, latın əlifbasında oxuculara çatdırması çox əhəmiyyətli bir işdir. Əslində, bu maraqlı nəşrdə toplanmış yazıların məzmunu ilə tanış olduqda, onların müəlliflərinin keçdikləri yolu izlədikdə tədqiqatçının böyük zəhmətinin ictimayi qayəsi, milli məzmunu nəşr etdiyi kitabın səhifələrindən açıq – aydın görünür. 1945-1946-cı illərdə nəşr olunmuş «Azərbaycan» jurnalı ikiyə bölünmüş xalqın ədəbi, milli və mənəvi həyatının ilk bütövlük məqamı idi və onun elmi cəhətdən zəngin, ədəbi cəhətdən rəngarəng, mədəni cəhətdən təkrarsız yazılarının yenidən nəşr edilməsi milli yaddaşımızın təzələnməsi baxımdan əhəmiyyətli bir hadisə olacaqdır.

«Azərbaycan» jurnalı Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1945-ci ilin iyul ayının 6-da Cənubi Azərbaycan hadisələri haqqında gizli qərarından sonra nəşr olunmağa başladı və ilk sayı 1945-ci ilin avqust ayında işıq üzü gördü. Onun birinci nömrəsində Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Cəfər Cabbarlı, Məlikülşüara Bahar, Məhəmməd Biriya,

Balaş Azəroğlu, Əli Fitrət, Yəhya Şeyda, Mir Mehdi Çavuşı, Mədinə Gülgün, Nigar Rəfibəyli, Süleyman Rüstəm, Əliağa Vahid, İlyas Əfəndiyev və digərlərinin yaradıcılığından nümunələr verilmişdi. İlk dəfə idi ki, Şimal və Cənub şairlərinin, ədiblərinin belə geniş dairəsinin əsərləri bir məcmuədə və hətta, bir məcmuənin bir nömrəsində yan-yanə verilir.

Jurnalın məsul redaktoru həmin dövrdə artıq Azərbaycan ədəbi və mədəni mühitində geniş tanınan şair Rəsul Rza idi. Onun redaksiya heyətində Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn kimi tanınmış şair və yazıçılar yer almışdılar. «Azərbaycan» ərəb əlifbası ilə Bakıda nəşr olunur və Cənubi Azərbaycanda yayılırdı. Onun ictimai şüura güclü təsir göstərən baş məqalələri məsul redaktorun özü tərəfindən yazılırdı. 1945-ci ildə jurnalın oktyabr sayında dərc olunmuş Rəsul Rzanın «Milli şüur və milli iftixar» yazısı Cənubi Azərbaycanda gedən milli prosesin milli qayəsini özündə əks etdirirdi. Orada bildirilirdi ki, «milli şüur bir xalqın öz istedad və bacarığını dərk etmək, millətin ümumi mənafeyi və ziyanını görmək, ümummillətin rifah və səadəti üçün çalışmaq yolunda hər cür fədakarlığın zəruri olduğunu dərk etmək deməkdir». 1945-1946-cı illərin keşməkeşli hadisələrinin Rəsul Rza tərəfindən «Arazın o tayında» adlı sənədli filimdə lentə alınması ilə həmin hadisələrin xalqımızın yaddaşına hopması və milli düşüncəmizdə arxivləşməsi öz-özlüyündə milli şüurun millə əməldə təzahürünün aydın ifadəsi idi. Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxanda Rəsul Rza təbrizli dostundan ayrılıq məqamını belə təsvir edirdi: «Mən yalnız səndən deyil, küçələrinde səhər nəğmələri səslənən yaşı qoca, qəlbi cavan Təbrizdən deyil, munis xatirələrimin yuvasından ayrıldım. Sən mənə bir həsrət yadigar verdin ki, onu qəlbimdə saxlayıram. Mən xatirələrimi zərif, bəllur bir gül qabı kimi ehtiyatla, bütün varlığım, qəlbim, ruhum titrəyərək vətənə gətirdim. Mən Bakının işıqlı gecələrində səni – Təbrizi xatırlayıram. Gözəl dost, mən indi bu xatirələrin məlal və qürur doğuran rayihələri ilə yaşayıram». Fikrimizcə Pərvanə Məmmədlinin «Azərbaycan» jurnalının milli qayə üzərində qurulmuş biri-birindən dəyərli yazılarını

yenidən nəşr etməsi yuxularımızın şəhəri olan Təbrizin mələl və qürur doğuran xatirələrini yenidən yaddaşlarımıza qaytaracaqdır.

«Azərbaycan» jurnalında milli ideyanın dayaq nöqtəsi, simvolu kimi Ərk qalası götürülürdü. Onun tarixi, memarlıq xüsusiyyətləri, Təbrizin qəhrəmanlıq səlnaməsinin şahidi olması haqqında jurnalda maraqlı yazılar getmişdi. «Təbrizin başı üzərində tarixin qaraulu kimi duran» (ifadə Rəsul Rzanındır) Ərk qalası 21 Azər ideyalarının sonuncu istehkamı kimi yadda qaldı. «Təbriz - gözəl şəhər» silsiləsində yer almış Rəsul Rzanın «Ərk qalası» şeiri cənub qəhrəmanlarının milli ideya uğrunda öz canlarını necə fədakarcasına qurban vermələrinin himni kimi səslənir. Tarixə milli ideya uğrunda ölməyin təkrarsız nümunəsini vermiş qəhrəmanların Ərk qaləsindəki son anlarını Rəsul Rza belə təsvir edirdi:

*Yaralılar ufuldamadı.  
Can verənlər inləmədi.  
Susuzlar yandım demədi.  
Öpdü qurumuş dodaqları  
Qan hopmuş torpağı.  
Yaralarına basdılar  
Qan rəngli bayrağı.  
Nə düşmənlər onlardan  
Bir aman sözü ala bildi,  
Nə bu ölümü yağı duydu,  
Nə qala bildi.  
Söykənib qala divarına  
Öldülər ayaq üstə.*

Əslində, ömrünün qısa, sayının az olmasına baxmayaraq «Azərbaycan» jurnalı Arazın həm o tayının, həm də bu tayının elmi, mədəni, ədəbi və ictimai-siyasi potensialını hərəkətə gətirmişdi. Azərbaycanın elm tarixindən jurnalın müxtəlif saylarında gedən Heydər Hüseynovun, ədəbiyyat tarixindən Həmid Araslının, qəhrəmanlıq tarixindən Məmməd Səid Ordubadinin bir sıra

maraqlı məqalələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. «Azərbaycan» jurnalının müxtəlif saylarında nəşr olunmuş «Sərdari milli Səttərxan», «Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai», «İran Azərbaycanının görkəmli demokrati Şeyx Məhəmməd Xiyabani», «Şəmsəddin Təbrizi və onun elmə dair nəzəriyyələri», «Qövsi Təbrizinin nəşr olunmamış şeirləri», «Xətib Təbrizi və onun əsərləri», «Urmiyə Cəməl məscidinin meşəbə haqqında», «Mirzə Məhəmməd Bağır Xalxali», «Hacı Mehdi Şükühi» və ədəbiyyat, mədəniyyət, sənət tariximizi zənginləşdirən onlarla digər yazıların bugünkü oxucularımıza çatdırılması bir vətəndaşlıq nümunəsidir. Bu yolda biz Pərvanə Məmmədliyə uğurlar arzulayırıq.

*«Hər iki tayın gerşək aynası –  
«Azərbaycan» dərgisi» kitabıma ön söz.  
Bakı, Nurlan, 2014*

### «Çinar özü özünü budayır!»

Mahmud Kaşqari adına Beynəlxalq Fond yeni bir jurnalın nəşrinə başlayıb. «Ulu çinar» dərgisi barədə daha geniş bilgi almaq üçün baş redaktorun müavini Pərvanə Məmmədlini verilişimizə qonaq çağırırdı. Pərvanə xanımla söhbəti həm oxuya, həm də dinləyə bilərsiniz.

*- Xoş gördük, Pərvanə xanım. İlk nömrənin çıxması münasibəti ilə təbriklərimizi qəbul edin. Belə bir dərginin yaranması zərurəti nədən doğdu? Onu «Molla Nəsrəddin» demiş, zamanə özü yaratdı, yoxsa?*

- Onu da demək olar...Bizim cəmiyyətimizdə indi bir az boşluq var. Onun haqında çox danışırlar. Bax, elə bu yaxınlarda Yazıçılar Birliyinin 75 illik yubileyinə bir çox ölkədən qonaqlar gəlmişdi. Oljas Süleymenovun orada dediyi bir fikir mənə çox təsir elədi. Orta əsrlərdə insanlar yazı-pozu bilmədiyi vaxtlarda, çox zaman küçə və meydanlarda tamaşaları seyr edir, nətiqlərə qulaq asırdılar. Amma təəssüf ki, biz indi həmin səviyyəyə enmişik. Yəni seyrçi, tamaşaçı səviyyəsinə enmişik. Doğrudan da, bu sözlərdə böyük həqiqət var. Bəyənmədiyimiz Sovet dövründə ən oxuyan millətlərdəndik. Amma indi bizə oxuyan millət demək olmaz. Bunun da səbəbləri çoxdur... Jurnalın nəşrinə başlamazdan əvvəl, biz baxdıq və düşündük ki, türkçülüynün ideoloqu Əli Bəy Hüseynzadə demiş, «gördüklərimizdən və daha çox düşündüklərimizdən» yazacaq. Bir az ötən əsrin əvvəllərinə qayıdaq. Mirzə Cəlil «Molla Nəsrəddin»i çıxaranda, dövrün çatışmazlıqlarını - gördüklərini verirdi, tənqid dili ilə. Amma Əli bəy fikirləşdi ki, elə şeylər var ki, onların üzərində düşünüb xalqa çatdırmaq lazımdır. Yəni biz də bir növ bu yolu seçdik... Allaha şükür, indi bizdə xeyli mətbuat orqanı var. Onların içində öz işini lazımınca görənləri də var. Onların biri də, üzünüzə demək olmasın, sizsiniz – Azadlıq Radiosudur.

*- Təşəkkür edirəm. Borcumuzdur.*

- Bir şeyi də deyim ki, 50-ci illərdə bütün dünyada «kommunizm kabusunun» yayılmasından ehtiyat edirdilər. Qırmızılaşmanın qarşısını almaq barədə düşünürdülər. Amma indi bizdə sarı mətbuat baş alıb gedir. «Sarılaşma» qorxulu həddə çatıb. Bütün bunlar bizi düşündürür. İstəyirik ki, elə bir məhsul ortaya çıxaraq ki, seçilsin. Etiraf edək ki, bu sahədə qıtlıq var. Adətən, insan ac qalanda, bunun nəticəsi yaxşı olmur - fiziki cəhətdən ölür. Mənəvi açıqda isə insan mənən ölür. Jurnalı yaratmaq istəyimiz bununla bağlı yarandı.

*- Jurnalın istiqamətini bir az da dəqiqləşdirərdinizmi?*

- Əsas məqsədimiz türk birliyi ilə bağlıdır. İndi bu söz çox dəbdədir. Amma biz bunu sözdə deyil, əməldə birləşdirmək istəyirik. Baş redaktorumuz Elxan Zal Qaraxanlının bir sözü var. Deyir biz Avropa ölkələrini, Amerikanı, Türkiyəni də yaxşı tanıyıırıq. Amma bizə yaxın olan türk dövlətlərindən xəbərsizik. Nəyə görə? Bizim dilimiz də yaxındır, ruhumuz da, adət-ənənələrimiz də. Bax, biz bu problemlərin yolunu tapıb həll etməyi düşünürük. Türk xalqlarının ümumi abidələri var. Onlar haqqında adda-budda təsəvvürlər var. Düzdür, yazılır, alimlərimiz tədqiqat aparırlar, amma gənclərimiz, elə ziyalılarımız bu barədə bilgilidirlərmi? Bunları araşdırıb ortaya qoymaq lazımdır. Bir vaxtlar imkan yox idi, məsələn, 30-cu illərdə türk deyənin aqibəti bilirsiniz, necə olurdu. Amma indi bu məsələlərin vaxtı çatıb. Yenə Yazıçılar Birliyinin yubileyinə qayıdıram. O yubileydə Ramiz Abutalıbov - hamımız onu yaxşı tanıyıırıq, gözəl diplomat idi, indi də Azərbaycanı layiqincə təmsil edir - dedi ki, Moskvada kitablar çap olunur. Tanınmış Azərbaycan ziyalılarının adı ora düşmür. Biz öz layiqli vətəndaşlarımızı dünya səviyyəsində tanıtdıra bilmirik. Bir misal da çəkdi Ramiz müəllim, fərəhlə dedi ki, orada «Şərqi tanınmış mütəfəkkirləri» adlı kitaba M.Ə.Rəsulzadənin

və Mirzə Şəfi Vazehin adını saldıra bildim... Odur ki, jurnalda bir xəttimiz də o olacaq ki, tanınmış, dünya tarixinə düşmüş ziyalılarımızı təkrar gündəmə gətirək, onlar barədə materiallar verək. Gələn saydan, yəqin ki, rus dilində də yazılarımız olacaq. Türkiyə istisna olmaqla, türk xalqlarının əksəriyyəti rusca anlayır. Düzdür, bizdə bir az polemika oldu ki, türk birliyi deyiriksə, öz dillərimizdə danışsaq daha yaxşı olar. Amma başlanğıcda, əgər təcrübəmiz varsa, rus dilindən niyə faydalanmayaq? Yəqin ki, yaxınlaşdıqca, bir-birimizin dilini də mənimsəyə biləcəyik.

*- Elə sual eləmək istəyirdim ki, jurnalın xarici dillərdə nəşri gözlənilirmi?*

- Dediym kimi, rus dilində olacaq. İngilis dilində də olması nəzərdə tutulub. Hələlik xülasə olacaq. Fikrimiz var ki, bir neçə dildə olsun.

*- Redaksiya heyəti hansı prinsiplərlə yığıldı? Kimlərə önəm verildi, kimlər ikinci planda qaldı?*

- Birinci sayın çıxması ekspromt oldu. Düzdür, materiallar toplanmışdı. Hər sahə üzrə də nəzərdə tutduğumuz adamlar var idi. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, deyim ki, məsələn, Cənubi Azərbaycan üzrə mənə tanıyırlar, İranda yaşayan Azərbaycan türkləri barədə araşdırmalarım var (Pərvanə xanım «Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi» kitabının və bu sahədəki bir çox kitabların müəllifidir - S.İ.). Elxan Zal türk dünyası ilə bağlı bilgilidir. İlk sayda onun gözəl yazıları da var. «Türkün əlifba günü -15 dekabr», «Avropada ilk türk dili lüğəti», Oljas Süleymenovun şeirlərinin tərcüməsi olan «Böyük çölün şeirləri». Millət vəkili Qənirə Paşayevanın maarifləndirici yazıları var—Atatürklə bağlı, Lütfi Zadə ilə bağlı. Gənc yazarların yazıları var. Redaktorumuz Azər Musayevin əsəri də çap olunub. O da türk dünyasını yaxşı bilir. Yəni həm tanınmışlara, həm də yenicə sənətə gələnlərə yer vermək istəyirik. Eyni zamanda türk dünyasında az tanınan, am-



ma kifayət qədər araşdırmaları olan müəllifləri də tanıtmğa çalışacağıq.

*- Pərvanə xanım, soruşmağı unutdum, adı niyə «Ulu çinar» oldu?*

- Türk mifologiyasında ağaclara, bitkilərə etiqad olub. Çınara da Azərbaycanın rəmzi ağacı demək olar. Çünki bizdə qocaman çinarlar var ki, yaşı yarım əsrə ötüb. Jurnalın təqdimat mərasimində Firudin Qurbansoy dedi ki, sən demə çinar özü özünü budayır. Demək, çinar həm də təmizlik rəmzidir. Özünü təmizləyir, saflaşdırır. Çınarın altına yığılmaq deyirlər, çinar qədər ömrün olsun deyirlər, Xan çinar deyirlər... Doğulan uşaqlara Çinar, Çinarə adı verirlər. O üzdən Çinar qoyduq.

*- İlk sayı çıxdı dərginizin. Harada yayılacaq? Satışa vermisinizmi?*

- Yox, satışa verməmişik hələ. Daha çox paylayırıq. Hələ öyrənirik auditoriyanı. Tanışlıq mərhələsini keçirik. Sonra, təbii ki, satışda olacaq, abunə olacaq. Artıq maraqlanırlar, müraciət edirlər.

*- Jurnalın ilk nömrəsində bir reklam da gördüm. Gələcəkdə reklamların artımına çalışacaqsınızmi?*

- Reklam, təbii ki, hər bir mətbu orqanı yaşatmaq üçün lazımdır. Olacaq.

*- Pərvanə xanım, Azadlıq Radiosu vasitəsi ilə dərginizin potensial oxucularına səslənmək imkanınız var. Buyurun mesajlarınızı çatdırın.*

- Çox sağ olun bu fürsəti verdiyinizə görə. Azərbaycandan qıraqda tanınmış soydaşlarımız var. Onlar bizə nədə yardım edə

bilərlər? Onlar yaşadıkları şəhərdə Azərbaycanla bağlı nə isə bir işlər görürlərsə, arxivlərdə, kitabxanalarda maraqlı bir şeyə rastlaşırlarsa, bunu bizlə paylaşsınlar. Yaralı yerimiz olan Qarabağla bağlı çox təəssüf ki, nəinki xaricdə, hətta ölkədə sistemli işlər görülmür. Təsadüfdən-təsadüfə tədbirlər keçirilir. Biz bəzən təcavüzə məruz qalan ölkə olduğumuzu belə sübut edə bilmirik. Bax, bunlarla bağlı çox işlər görmək olar. Sivil yollarla. Görünür, bu yolları da lazımınca öyrənə bilməmişik. Bir misal çekim. Mən bunu hər yerdə deyirəm. Yəqin Tatyana Çaladzeni tanıyırsınız? Onunla dostluğumuz var. O özü hərbi jurnalist idi. Yaşadığı yerdə haqsızlığa məruz qalmışdı - ermənilər barədə həqiqəti yazdığına görə. O qaçqın düşərgələrini gəzirdi. Bir gedişində özü ilə rəsm ləvazimatı almışdı, qaçqın uşaqlara paylamışdı, demişdi ki, dünyanı necə görürsünüz, o cür də rəsmini çəkin, bacarsanız da, bacarmasanız da. Tatyana xanım 5 yaşından 15 yaşına kimi uşaqların rəsm sərgisini də təşkil etdi. Onlara hər rəng karandaş verilsə də, uşaqlar iki rəngdən istifadə etmişdilər - qara və qırmızı. Çünki onların yaxınlarını gözləri qarşısında öldürmüşdülər. Onlar da gördüklərini çəkmişdilər. Şəkillərə biganə baxmaq olmurdu. O sərgiyə çoxlu xaricilər gəlmişdi. Rəy kitabında bir fransız qadın yazmışdı ki, mən sizdə nələr baş verdiyini eşitmişdim. Uşaqların çekdiyinə baxanda, buna inandım. Çünki uşaqlar yalan danışmırlar. Dediym odur ki, Tatyana xanım latışdır, Avropa təfəkkür-lüdür. O, müasir dünyada dərdi necə çatdırmağın yollarını daha yaxşı bilir. Biz isə bunu bacarmırıq. Yəni yeni ideyalar lazımdır. Sivil dünyanın qanunlarına uyğun işlər görməliyik.

*Sevda İsmayilli,  
«Azadlıq radiosu», 18.01.2010*

## **İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını azərbaycanlılar qoyub (Müsahibə)**

***AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi və Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin dosenti, Güney Azərbaycan kultürü, ədəbiyyatı və mətbuat tarixi üzrə araşdırmaçı Pərvanə Məmmədlinin GÜNAZ. TV Mətbuat Xidmətinə müsahibəsi.***

- Pərvanə xanım xəş gördük Sizi! Müəllifi olduğunuz «Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi» kitabını yazmaq ideyası necə yarandı?

- BDU-nun (o zamanlar ADU) jurnalistika fakültəsinin məzunuyam. Ali məktəbdə diplom işim İranda azərbaycanlı ziyalıların nəşr etdiyi bir jurnala həsr olunmuşdu. Sovet dövründə xarici ölkələrlə əlaqə saxlamaq mümkün deyildi. Xoşbəxtlikdən diplom rəhbərim və həmişə adını minnətdarlıqla xatırladığım vətənpərvər ziyalı Abbas Zamanov mənim xaricə əlaqə saxlamağıma və lazım olan materialları əldə etməyə kömək etdi. Bu həvəs və maraq, uzun illər məni tərk etmədi. KİV-də, tədbirlərdə iştirak etdim, silsilə məqalələr yazdım. Nəhayət, monoqrafiyam çap olundu və mən dissertasiya müdafiə edib elmi ad aldım. Cənubi Azərbaycanda və İranda sayı bizdən 3-4 dəfə çox olan soydaşlarımız yaşayır. Onlar İranda yaşayıb oranın vətəndaşı olsalar da, fərqli kultürel, tarixi, ədəbiyyata, dilə və daha saymaqla bitməyən təzadlı dəyərlərə malikdirlər. Ötən əsrin 90-cı illərindən üzü o yana, 70 ildə SSRİ-də və İrandakı mənbələrə nəzər salsanız, orada Azərbaycan türkü, Güney Azərbaycanla bağlı məfhumla çətin ki rast gələsiniz. Olsa da yalnız həmişə təhrif olunmuş yazılar görərsiniz. Amma Quzey Azərbaycan istisna idi. Güney Azərbaycanın tarixi, xüsusilə ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparılır, akademik nəşrlər çap olunurdu.

- Amma mətbuatın öyrənilməsi sahəsində bir boşluq vardı. Düzdür, M.Tərbiyə, Nazim Axundov, Çeşməzər, Səməd Sərdar

Niya və başqa bu kimi ünlü tədqiqatçılar bu mövzunun müəyyən dövrlərini təhlilə cəlb etmişdilər. Mövzuya konseptual yanaşdım 150 ildən artıq bir dövrün «yaddaşını», «aynasını» arayıb-araşdırmaq çətin olduğu qədər, həm də məsuliyyətli idi.

Kitabda XIX əsrin birinci yarısından müasir dövrümüzədək İranda və ondan qıraqda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyətindən, onların nəşr etdikləri çeşidli mətbu orqanlarını araşdırmaya cəlb etmişəm. XIX əsrin əvvəllərindən başlamış mətbuatın keçidiyi yol, Cənubi Azərbaycanda mətbuatın formalaşması, mətbuatın cəmiyyətdə rolu, çoxsaylı mətbuat vasitələrinin fəaliyyəti, 1978-79-cu illərdə İran inqilabında mətbuatın rolu, inqilabdan sonrakı və çağdaş dövrü fəaliyyəti əks olunub. Sonuncu bölmədə diaspor mətbuatına yer ayırmışam. Kitabda Azərbaycan ictimai-siyasi və bədii fikir tarixində əhəmiyyətli ola biləcək bir sıra yeni faktlara, sənədlər də yer alıb.

- Cənubi Azərbaycan tarixinin tarixi mərhələlərə (IX bölüm) bölmüş hər dövrün özünəməxsus cəhətlərini verməyə çalışmışam. Götürək ölməz M. Ə. Sabirin şeirlərində böyük önəm verdiyi Konstitusiya Məşrutə inqilabı dövrünü. Bu dövəndə mətbuat həqiqətən ictimai-siyasi və ədəbi həyatın güzgüsü idi. Dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanin daimi rubrikası olan «Çərənd pərənd» də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri yaranırdı.

- Maarifçilik nöqtəyi nəzərindən qısada olsa oxucularımıza, Güney Azərbaycan mətbuat tarixinin yaranması haqqında məlumat vermənizi istərdik.

- Hələ XIX əsrin sonlarında Güney Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və

mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M. H. Rüşdiyyənin ardıcilları yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu işə mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. Bu ənənə bu gün də davam edir. Güney azərbaycanlılarının təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıboxumağın nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu, mətbu orqanlarında çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir. Güney mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə, Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər. Tək Güney Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunur. Bundan başqa internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində yazırdı ki, Güney Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O, qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı...Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi» Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Güney Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur.

- Güney azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıb-oxumaq, ciddi mütaliyə etmək, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması bu gün bir gerçəklikdir. Baxmayaraq ki, İİR-in 1979-cu ildə qəbul edilmiş qanununda yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işləməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verilib.

- Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə belə canını əsirgəməyən azərbaycanlılar bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük, siyasi və mədəni əhəmiyyəti vardır.

- Bu günlərdə işıq üzü görən, redaktoru olduğunuzu «Ulu Çinar» jurnalı ilə bağlı fikirlərinizi bilmək maraqlı olardı.

- Bu yaxınlarda Bakıda yubiley tədbirlərinə dəvət olunmuş tanınmış türkoq, şair Oljes Süleymenov Kitab oxumaq mədəniyyəti ilə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmişdi; Orta əsrlərdə insanlar yazıb oxumaq bilməyəndə, küçə, meydandakı tamaşaları seyr edir, nətiqləri dinləyirdilər. İndi XXI əsrdə də insanlar orta əsrlərdəki kimi seyrçi, tamaşaçı dinləyici səviyyəsinə eniblər. «Təəssüf ki, bu hal Azərbaycanda geniş yer alıb. Düzdür, biz informasiya əsrində yaşayırıq. Kompüter, internet vasitəsilə çox az müddət ərzində istənilən bilgini, informasiyanı əldə etmək mümkündür. Amma bunlar kitabın, qiraətin yerini vermir. KİV-in içərisində kitaba identik olanı, yəqin ki, jurnaldır, dərgidir. 50-ci illərdən sonra Qərbdə kommunizm ideologiyasının yayılma təhlükəsini qırmızılaşma, çəhrayılaşma kimi qələmə verirdilər. Bir az fərqli kolor, Azərbaycan KİV-də də sarı kolor, yəni sarı mətbuata xas cəhətlər getdikcə geniş əl-qol açır. Əyləncə də lazımdır, amma gərgin işdən sonra maraqlı və mənalı istirahət kimi.

KİV-in bütün dünyada qəbul olunmuş üç funksiyası var; informasiya yaymaq, maarifləndirmək, bilgiləndirmək və əyləndirmək. Bizdə daha çox sonuncuya yer verirlər. Və xeyli müddətdir ki, maarifləndirmə sahəsində dərin boşluq var. Az da olsa bu

boşluğu aradan götürmək üçün yeni bir dərgi çıxarmaq qərarına gəldik.

Dərginin əsas istiqaməti kultür, sənət, ədəbiyyatla bağlıdır. Artıq onun birinci sayı çıxıb, oxucuların ixtiyarına verilib, onun haqqında düzgün fikri də yəqin ilk növbədə oxucular söyləyəcək.

*P.S. Sonda demək istərdim ki, Doktor Cavad Heyət kitab haqqında təqdimat mərasimində söyləmişdi ki, kitab çox sadə formadadır və tarixi gerçəkliklə əks etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan mətbuatının keçmiş və bugünkü durumundan şimaldakıların çoxunun məlumatı yoxdur. Onun üçün də belə bir kitabın yazılması məncə, böyük bir zərurətdir. Sovet dövründə çıxan kitabların əksəriyyətində təhriflərə yol verilməsinin şahidi olmuşam. Şimali Azərbaycandakı müəlliflər daha çox təfəsilatı yazırdılar və hətta təkrara yol verirdilər. Bu kitabda təkrara yol verilməmişdir. Demək olar ki, kitab yığcam olduğu qədər mükəmməl və faydalıdır. Məncə, oxucuların ürəyinə olacaq bu kitabı oxumağa dəyər.*

*Söhbətləşdi: Elnur Eltürk*

*www. gunaz. tv*

*15.01. 2010*

## *Sübhən Ələkbəroğlu*

### **Cənubi azərbaycanlılar siyasi etiraz formalarını dəyişdirməyə məcbur olurlar**

Cənubi Azərbaycandakı ədəbi durum, dil məsələsi və s. haqqında AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan şöbəsinin əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı Pərvanə Məmmədlinin müsahibəsi

- Uzun illərdir AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan şöbəsində işləyirəm. Ondan öncə hələ tələbəlik illərindən Xarici ölkələrlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyətində(sonralar «Vətən cəmiyyəti») kitabxanada, qəzetdə, dərgidə çalışmışam. Əlimə o dövrdə az tapılan və yayılan xarici ölkələrdə nəşr olunan kitab, qəzet və dərgilər düşdükcə fürsətdən istifadə edib oxuyurdum. Ən çox mənə maraqlandıran rusca beynəlxalq siyasi icmal jurnalı «Atlas mira» (sayı məhdud olub xüsusi qurumlarda yayınlanırdı), «Qardaşlıq» (İraq-Kərkük), bir də «Varlıq» (İran) jurnallarını maraqla izləyirdim. «Atlas mira» jurnalı sovet dövründə «Azadlıq», «Azad Avropa» xarici radiostansiyalarındakı fikirlərin belə demək mümkünsə çap variantı idi.

Yəni sovet senzurasının əlinin çatmadığı bilgi toplusu idi, orada dünyadakı reallıqlardan yazılırdı. Ərəb dilini bildiyimdən əski əlifba ilə nəşr olunan adını çəkdiyim hər iki məcmuəni asanlıqla oxuyurdum. Paralel olaraq İraqdakı türkmənlər və Cənubi Azərbaycandakı soydaşlarımız haqqında ədəbiyyatları da tapıb oxuyurdum. Universitetin Jurnalistika fakültəsinin sonuncu kursuna çatanda diplom işini də elə tərəddüd etmədən «Varlıq» məcmuəsi ilə bağlı götürdüm. Böyük vətənpərvər alim, akademik Abbas Zamanov işimi bəyənib mənə gələcəkdə bunu elmi iş kimi davam etdirməyi tövsiyə etdi.

O, jurnalın redaktoru doktor Cavad Heyətlə əlaqə yaratmağıma yardımçı oldu. Cəmiyyətin mətbu orqanı olan «Odlar yur-



du» qəzetinin müxbiri və qəzetin əski əlifba ilə çıxan xüsusi əlavəsinin güneyli şairimiz Söhrab Tahir ilə birgə məsulu idim. İşim həqiqətən çox idi. Ona görə də Cəmiyyətin sədri Nəbi Xəzridən elmi işimlə bağlı razılıq almaq mənə çətin gəlirdi. Bu işi də rəhmətlik Abbas Zamanov boynuna çəkib işi yoluna qoydu. Şimali Azərbaycana səfərlərindən birində Cavad Heyətlə nəhayət ki, görüşüb ətraflı söhbət elədik. Bu görüş mənə böyük iz qoydu. O zamandan vətənimiz Azərbaycanın bizdən 200 il ayrı düşmüş o biri hissəsinin Cənubun mədəni sahələrinin-ədəbiyyat, dil, mədəniyyət, mətbuatının öyrənilməsi ilə məşğul olmağı qarşıya məqsəd qoydum. Sağ olsun, ustadım doktor Cavad Heyət! «Varlıq» məcmuəsinin hər çıxan nömrəsini bu günə qədər mənə yollayır. Beləcə, Tehrandə nəşr olunan və cənubi azərbaycanlıların başlanğıcda universal toplusu və dərsliyi, həm də yeganə davamlı məcmuəsi olan «Varlıq»ı seçdim. Onun ardıcıl oxucusundan araşdırıcısına çevrildim. Bu jurnalın 20 il müddətində çıxan saylarını oxuyub, incələdim, elmi iş yazdım. Apardığım elmi araşdırmalar ayrıca monoqrafiyada çap olundu. 2-ci kitabım Cənubun XIX, XX yüzilliklərdəki mətbuatı ilə bağlı oldu. 2000-ci ildən universitetlərdə ilk dəfə olaraq BDU-nun Jurnalistika fakültəsində «Cənubi Azərbaycan mətbuatı» fənnini tədris etmək, proqramını hazırlayıb, dərsliyi yazmaq ilk dəfə mənə nəsib oldu. Bir publisist kimi isə Cənubla bağlı yazılar yazmaq isə artıq bir iş prinsipimə, vərmişə çevrilib.

- Cənubi Azərbaycanın ədəbi durumu necədir?

- Güney Azərbaycanda xalqın dili, ədəbiyyatı son 90 ildə daim gərginlikdə qalıb. Yaranan ədəbiyyat daha çox dirəniş, oynanış, ayrılıq, həsrət, özünü təsdiq kimi məzmunlar daşıyıb. İndiki zamanda ədəbi durum yetərinə yaxşıdır desəm, ola bilsin, mənə qınayan tapılsın. 30 ilə yaxın bu ədəbiyyatı izləyib araşdıran bir şəxs kimi bunu əminliklə deyirəm. Əsərlərdəki məzmunun yeniliyi, rəngarəngliyi baxımından onlar hətta Şimaldakı yazıçılardan irəliyə gedə biliblər. Bunun təsdiqi kimi son zamanlar Hadi Qaraçay, Məliyə Əzizpur, Rükəyyə Kəbiri, Kiyan Xiyav, Əziz Səlamı, Məmməd rza Ləvayi və adlarını çəkə bilmədiyim onlarla

istedadlı yazarların yazdığı əsərlərə baxmaq yetər.

- Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında hansı problemlər var?

- Birincisi, dil problemi var. Bu təbiidir. Təhsil almadığın dildə yazmaq kimlərə asan olub ki?! Xüsusən də bir ədəbi dil problemi ilə baş-başa qalıb güneylilər. Hərə bir ləhcədə, bir şivədə yazır. Bəzən kim hansı ləhcədə danışırsa, elə onu da kağıza köçürür. Danışqda ləhcələrin çox olması təbii haldır. Rəsmi yazıda isə vahid qəbul olunmuş normalara tabe olan dil işlənməlidir. Cənubda son illərdəki yazılar Anadolu və ya İstanbul türkcəsi və orta q türkcədə qələmə alınır. (mərhum dilçi professor Həmid Nitiqi də 32 il öncə orta q türkcəni təklif etmiş və doktor Cavad Heyətlə birgə «Varlıq» məcmuəsi timsalında buna nail olmuşdular. - P.M.). Son illər gənc yazıçılar arasında birinci istiqamət daha çox yayılıb. Bu isə başqa bir mövzunun bəhsidir.

İkincisi, ədəbi tənqidin zəif olması. Ədəbiyyatın irəliləməsində, daha mükəmməl əsərlərin ortaya çıxmasında tənqidin rolu əvəzsizdir. Tənqidi fikir az olduqda əsərlər də zəif olur. Xüsusən, gənc yazıçıların tənqidçi sözüne ehtiyacı var. Professional ədəbiyyatın yaranmaması tək dil problemi ilə bağlı deyil, həm də tənqidçilərin yoxluğu üzündən olur.

- Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsinin təbliğində və inkişafında hansı maneələr mövcuddur?

- Öncə İranın ana yasasında göstərildiyi kimi ölkədəki qeyri-fars dillərinə, o sıradan Azərbaycan türkcəsinə dövlət səviyyəsində yardım göstərilməsi əvəzinə Azərbaycan türkcəsi sıxışdırılır, hətta təqib olunur. Amma xalq öz dilində danışmağa, fərqli kimliyini ortaya qoymağa imkanlar arayıb tapa bilər. Maraqlıdır ki, cənubi azərbaycanlılar siyasi etirazlarının ifadə formalarını zaman-zaman dəyişdirməyə məcbur olur. Bir zamanlar Babəkin doğum günündə minlərlə cənublu Babək Qalasına yürüşlər təşkil etməklə, bəzi mətbuat orqanlarındakı yazılarla ictimai etirazlarını bildirirdilər. Təbii ki, hakim rejim bu hallara sərt reaksiya bildirir, qarşısı alınır. Son zamanlar isə bu ictimai etirazlar idman yarışılarında, özəlliklə də təbrizlilərin favoriti olan «Traxtor» futbol yarışmalarında bildirilir.

- Hazırda Şimali Azərbaycanda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı necə öyrənilir?

- Bu məsələnin elmi şəkildə sistemli araşdırılmasının akademik Mirzə İbrahimov start verib. Ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi yaradıldı. Az zaman işərisində IY cildlik «Cənubi Azərbaycan antologiyası» kitabı çap olundu. Sovet dönəmində bu görünməmiş bir hadisə idi. Və Mirzə İbrahimovun nüfuzu, dəstəyi və milli təəssübkeşliyi nəticəsində həyata keçirilmişdi. İndi o şöbə yenə fəaliyyətini davam etdirir. Mən də həmin şöbənin aparıcı elmi işçisiyəm. Onu deyə bilərəm ki, hələ görülcək işlər çoxdur.

- Müasir Cənubi Azərbaycan ədibləri, yazıçıları və şairləri haqda nə söyləyə bilərsiniz?

- Köhnə nəsil azəricə düşünüb farsca yazırdılarsa, sonrakı nəsil, əksinə farsca düşünüb türkcə yazırdı. Bu, xalqın faciəsi, taleyin qara hökmü idi ki, ondan qaçmaq mümkün deyildi. Güneydə hər dövrün ziyalılarının öz vəzifəsi, öz funksiyası olub. 1978-1979-cu illər İran inqilabının yedəyində gələn ziyalılar xalqa ana dilində danışmağı, yazmağı öyrətdilər. Xüsusən «Varlıq» jurnalının bu yöndə xidməti az olmadı. Son 10-15 ildə yetişən nəsil öncəki nəsildən çox şeylər öyrəndilər, amma onlara bənzəmədilər. Bu da təbiidir. Yeni nəslin dünya ədəbiyyatından tərcümələri ana dilinin dərinədən mənimsənilməsinə, yeni ədəbi axınların izlənilməsinə, çeşidli düşüncə və ideyaların yaranmasına xidmət edir. Beləliklə bu nəsil gərgin axtarışlarda olub öz yollarını tapır və ədəbiyyatda yeni cığırılar açılar.

*<http://xalqxeber.az/index.php>*

## **«Güney Azərbaycanı baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğub»**

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin dosenti, Güney Azərbaycan kulturu, ədəbiyyatı və mətbuat tarixi üzrə araşdırmaçı, «Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi» kitabının müəllifi Pərvanə Məmmədli deyir ki, ali məktəbdə təhsil alarkən diplom işi İranda azərbaycanlı ziyalıların nəşr etdiyi bir jurnala həsr olunmuşdu:

«Sovet dövründə xarici ölkələrlə əlaqə saxlamaq mümkün deyildi. Xoşbəxtlikdən diplom rəhbərim, vətənpərvər ziyalı Abbas Zamanov mənim xariclə əlaqə saxlamağıma və lazım olan materialları əldə etməyə kömək etdi. Bu həvəs və maraq uzun illər məni tərk etmədi. KİV-də, tədbirlərdə iştirak etdim, silsilə məqalələr yazdım. Nəhayət, monoqrafiyam çap olundu və mən dissertasiya müdafiə edərək elmi ad aldım. Cənubi Azərbaycanda və İranda sayı bizdən 3-4 dəfə çox olan soydaşlarımız yaşayır. Onlar İranda yaşayıb oranın vətəndaşı olsalar da, fərqli kultüre, tarixə, ədəbiyyata, dilə və daha saymaqla bitməyən təzadlı dəyərlərə malikdirlər. ötən əsrin 90-cı illərindən üzü o yana, 70 ildə SSRİ-də və İranda mənbələrə nəzər salsanız, orada Azərbaycan türkü, Güney Azərbaycanla bağlı məfhuma çətin rast gələrsiniz. Olsa da yalnız həmişə təhrif edilmiş yazılar görərsiniz. Amma Quzey Azərbaycan istisna idi. Güney Azərbaycanın tarixi, xüsusilə ədəbiyyatıyla bağlı araşdırmalar aparılır, akademik nəşrlər çap olunurdu. Amma mətbuatın öyrənilməsi sahəsində bir boşluq vardı. Düzdür, Məhəmmədli Tərbiyət, Nazim Axundov, Çeşməzər, Səməd Sərdariniya və başqa bu kimi tanınmış tədqiqatçılar bu mövzunun müəyyən dövrlərini təhlilə cəlb etmişdilər. Mövzuya konseptual yanaşdım. 150 ildən artıq bir dövrün «yaddaşını», «aynasını» arayıb-araşdırmaq çətin olduğu qədər, həm də məsuliyyətli idi. «Cənubi Azərbaycanın mətbuat tarixi» kitabımda XIX əsrin birinci yarısından müasir dövrümüzədək İranda və ondan

qıraqda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyətidən, onların nəşr etdikləri çeşidli mətbu orqanlarını araşdırmaya cəlb etmişəm. XIX əsrin əvvəllərindən başlamış mətbuatın keçdiyi yol, Cənubi Azərbaycanda mətbuatın formalaşması, mətbuatın cəmiyyətdə rolu, çoxsaylı mətbuat vasitələrinin fəaliyyəti, 1978-79-cu illərdə İran inqilabında mətbuatın rolu, inqilabdan sonrakı və çağdaş dövrü fəaliyyəti əks olunub. Sonuncu bölmədə diaspor mətbuatına yer ayırmışam. Kitabda Azərbaycan ictimai-siyasi və bədii fikir tarixində əhəmiyyətli ola biləcək bir sıra yeni faktlar, sənədlər də yer alıb. Cənubi Azərbaycan tarixini tarixi mərhələlərə (IX bölüm) bölmüş, hər dövrün özünəməxsus cəhətlərini verməyə çalışmışam. Götürək ölməz Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərində böyük önəm verdiyi Konstitusiya Məşrutə inqilabı dövrünü. Bu dövəndə mətbuat həqiqətən ictimai-siyasi və ədəbi həyatın güzgüsü idi. Dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğuyla çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanın daimi rubrikası olan «çərənd pərənd» də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri yaranırdı». Onun sözlərinə görə, hələ XIX əsrin sonlarında Güney Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu: «Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M.H.Rüşdiyyənin ardıcılıları yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşrilə də məşğul idilər. Çox zaman bu işə mədrəsə və məktəblərin tələbələri də həvəslə qoşulurdular. Bu ənənə bu gün də davam edir. Güney azərbaycanlılarının təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil

alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıboxumağın, nəinki mümkün, eyni zamanda üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarında çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir. Güney mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər. Tək Güney Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında tələbələrin köməyiylə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunur. Bundan başqa, internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur. Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində yazırdı ki, Güney Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğub. O, qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi belə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı. Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi. Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir, çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Güney Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur. Güney azərbaycanlılarının İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıboxmaq, ciddi mütləq etmək, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması bu gün bir gerçəklikdir. Baxmayaraq ki, İslam Respublikasının 1979-cu ildə qəbul edilmiş qanununda yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işləməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verilib. Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə belə canını əsirgəməyən azərbaycanlılar bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir

mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi və mədəni əhəmiyyəti var». Pərvanə Məmmədli vurğulayır ki, bu günlərdə redaktoru olduğu «Ulu çinar» jurnalı nəşrə başlayıb: «Bu yaxınlarda Bakıda yubiley tədbirlərinə dəvət olunmuş tanınmış türko-loq, şair Oljes Süleymenov kitab oxumaq mədəniyyətilə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmişdi. Orta əsrlərdə insanlar yazıb oxumaq bilməyəndə, küçə, meydandakı tamaşaları seyr edir, nətiqləri dinləyirdilər. İndi XXI əsrdə də insanlar orta əsrlərdəki kimi seyrçi, tamaşaçı, dinləyici səviyyəsinə eniblər. Təəssüf ki, bu hal Azərbaycanda geniş yer alıb. Düzdür, biz informasiya əsrində yaşayırıq. Kompüter, internet vasitəsilə çox az müddət ərzində istənilən bilgini, informasiyanı əldə etmək mümkündür. Amma bunlar kitabın, qiraətin yerini vermir. KİV-in içərisində kitaba identik olanı, yəqin ki, jurnaldır, dərgidir. 50-ci illərdən sonra Qərbdə kommunizm ideologiyasının yayılma təhlükəsini qırmızılaşma, çəhraylaşma kimi qələmə verirdilər. Bir az fərqli kolor, Azərbaycan KİV-də də sarı kolor, yəni sarı mətbuata xas cəhətlər getdikcə geniş əl-qol açır. Əyləncə də lazımdır, amma gərgin işdən sonra maraqlı və mənalı istirahət kimi. KİV-in bütün dünyada qəbul olunmuş üç funksiyası var; informasiya yaymaq, maarifləndirmək, bilgiləndirmək və əyləndirmək. Bizdə daha çox sonuncuya yer verirlər. Və xeyli müddətdir ki, maarifləndirmə sahəsində dərin boşluq var. Az da olsa bu boşluğu aradan götürmək üçün yeni bir dərgi çıxarmaq qərarına gəldik. Dərginin əsas istiqaməti kultür, sənət, ədəbiyyatla bağlıdır. Artıq onun birinci sayı çıxıb, oxucuların ixtiyarına verilib, onun haqqında düzgün fikri də, yəqin, ilk növbədə oxucular söyləyəcək».

*/ Turqut, Xalq Cəbhəsi /*

**«Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi» kitabı bu məsələyə ilkin olaraq aydınlıq gətirib**

Hələ 1920-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabani Təbrizdə çıxan «Təcəddüd» qəzetinin 24-cü sayında «Azərbaycan» başlıqlı məqaləsində Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıqlarını xatırladaraq oxucularında vətənsəvrlik duyğularını oyatmaqla onları istiqlal mücadiləsinə səsləyirdi: «Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan, başını qaldır!.. Zülm, işgəncə, əzab, müsibət, dar ağacları, zəncir və zindanlar möhkəm olsa da, sənin istiqamət və mətanətinin qarşısında bir-bir əzilib məhv oldu...

...Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran sənənlə Qərb mədəniyyətinə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünya işığını sənənlə hiss edir...»

Bu bir tarixi gerçəklikdir ki, Azərbaycan türkləri İranın tərəqqisində həmişə öndə olublar. Elə ötən 200 ildə yeni İranın yaranmasında Qacar sülaləsinin vəliəhdi Abbas Mirzənin bu istiqamətdə apardığı islahatlar ölkənin Avropa mədəniyyətinə, texnologiyasına yiyələnməsində əvəzedilməz rol oynayıb.

Azərbaycanda Mətbuat günü ərəfəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi, Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya elmləri namizədi, dosent Pərvanə Məmmədlinin «Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi» kitabı işıq üzü görüb.

Xatırlayırıq ki, müəllifin bir neçə il öncə «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri» adlı monoqrafiyası çıxmışdı.

«Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi» 8 bölümdən ibarətdir: «Cənubi Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və onun təşəkkülü», «Məşrutə inqilabı illərində demokratik ənənələrin formalaşması», «Mətbuat - milli azadlıq dövründə», «Milli azad-



lıq hərəkətinin yüksəlişi illərində mətbuat», «Mətbuat - Milli Hökumətin hakimiyyəti illərində», «1978-79-cu illər İran inqilabı və mətbuatda nisbi dirçəliş», «Varlıq» dərgisinin nəşri tarixi», «Çağdaş dövrdə Cənubi Azərbaycan mətbuatı».

Mətbuat yeni texnologiya ilə yanaşı, söz və fikir azadlığı, maarifçilik kimi hərəkətlərin də yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan müəllifin araşdırmasına görə, ilk çapxana 1825-ci ildə Təbrizə gətirilib. Çeşidli kitablardan başqa, 1858-ci ildə Təbrizdə «Azərbaycan» adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olunub. «Əxbəri-darülsəltənəyi-Azərbaycan» və başqa adlar altında işıq üzü görən bu qəzetin səhifələrində saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səfərləri, ölkə daxilində və xaricdə baş verən hadisələrin xülasəsi verilirdi. Müəllif təəssüf hissi ilə bildirir ki, onun nüsxəsini əldə edə bilməyib, yalnız bu haqda mənbələrə istinad edib. Elə 1892-ci ildə Təbrizdə «Şəbnamə» (naşiri və redaktoru Əliqulu xan Səfərov olub) adlı Azərbaycan türkcəsində illüstrasiyalı ilk satirik mətbu orqanının yaranması ilə («Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk sayından 14 il öncə) görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M. F. Axundovun indiyədək əldə olunmayan, ərəbcə yazılmış «Təlqinmə» əsərindən soraq verib. Bu dərginin də nüsxəsi hazırda əldə yoxdur.

Müəllif ötən 151 il ərzində Güney Azərbaycanda çıxan qəzetlərlə yanaşı, həmin dövrlərin maarifçilərini də oxuculara tanıdır. Müəllif ön sözdə yazır: «İki əsrə yaxın vahid bir xalqın mədəni ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinist çar və şahlıq rejimləri, sonralarsa bolşevik və klerikal rejimlər qədim, zəngin ədəbiyyata, tarixə malik bir millətin mədəniyyətinə ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq əzmini sındıra bilməyib. Bu baxımdan o illərdə yaranmış ədəbiyyat, mətbuat xalqa əvəzsiz xidmət göstərüb. Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkəti paralel olub. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olub, ancaq hakim dövlət siyasəti milli tərəqqinin qarşısına sədd çəkib».

Pərvanə Məmmədli bununla bağlı həmin dövrləri yada salıb - 1906-11-ci il Məşrutə hərəkəti, 1920-ci il Xiyabani hərəkəti,

1945-ci il «21 Azər» hərəkatı (Azərbaycan Milli Hökumətinin yarandığı il), 1978-79-cu illər İrandakı inqilab təkcə 20-ci əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirakı, əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

1945-ci ildə S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan Milli Hökumət zamanı Azərbaycan türkcəsində çıxan qəzetlər, jurnallar, kitablar, ana dilində açılan məktəb, universitet, yayımlanan radio verilişləri haqda da bu kitabda ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür.

Müəllif yazıb ki, 1978-79-cu illərdən sonra da Azərbaycan türkcəsində məktəb, mətbuat və s. bu sayaq məsələlər yenidən gündəmə gəldi. İslam Respublikasının mövcud Anayasasında həmin problemlər öz həllini qismən tapsa da, təəssüf ki, həmin mədələlərə bu günədək əməl olunmur.

Müəllif Azərbaycan oxucusuna ömrünü maarifçiliyə həsr etmiş Azərbaycan türk ziyalılarından Müqəddəm Məhəmmədhəsən xan Etimadülsəltənə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban (Əsgərzadə), Hacı Məhəmməd Naxçıvani, Hüseyn xan Ədalət, Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyə, Məhəmməd Şəbüstəri, Həsən xan Tağızadə, Tağı Rüşfət, Cəfər Xaməneyi, Mirzadə Eşqi, Əliəkbər Dehxuda, Sadiq Fərahani Ədibülməmalikin, habelə Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Cavad Heyət, Hüseyn Düzgün, Həmid Nitqi, İsmayıl Hadi və başqalarının adını hörmətlə çəkib, onların Azərbaycan türkləri üçün gördükləri işləri yada salıb. Bundan başqa, hazırda Güney Azərbaycanda və ondan xaricdə çıxan mətbuat orqanları barədə də məlumat verilir.

Hələ bir neçə il öncə Azərbaycanın kino tarixinə düzəliş edildi. Bəlli oldu ki, onun 100-dən artıq yaşı var. Pərvanə Məmmədlinin «Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi» kitabını oxuyanda düşünürsən, mətbuatımızın 134 deyil, 151 yaşı var. Fikrimizcə, bu məsələnin araşdırılması, dəyərləndirilməsi zəruridir. Bu zaman tarixi həqiqət öz yerini tapmış olar.

*«Ayna qəzeti». 18.07.2009*

# ARAŞDIRMALAR



## **Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii dil məsələləri**

Sosial-estetik amil kimi ədəbi-bədii dil hadisəsi xalqın tarixi-mədəni inkişafının hər bir mərhələsində yeni məzmun çalarları qazanır. Başqa sözlə, tarixi dövrün ictimai və ədəbi münasibətləri bu məzmunun istiqamətlərini təyin etmiş olur.

Cənub mətbuatında ədəbi-bədii dil problemi çoxşaxəlidir. Burada ideya-siyasi, ədəbi-ictimai platformada milli dil, onun dirçəlişi məsələləri başlıca yerlərdən birini tutur. Cənub mətbuatının səhifələrində dil problemləri ilə bağlı yazıları bir neçə istiqamədə ümumiləşdirmək olar.

Birincisi, Cənub mətbuatının səhifələrində müxtəlif sənət sahiblərinin, ictimai xadimlərin ana dili haqqında məqalələrini nəşr etməklə milli dilin yaşaması və dövlət səviyyəsində işlənməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparır.

Digər tərəfdən, Cənub mətbuatı Azərbaycan dilinin tarixi, onun türk dilləri sistemində yeri haqqında zəngin faktlara əsaslanan məqalələr dərc etməklə Cənubda ana dilinin tarixi keçmiş, lüğət tərkibi, üslub zənginliyi haqqında təsəvvürləri genişləndirir, bir çox hallarda isə göstərilən problemlərin öyrənilməsi mənasında ilk mənbəyə çevrilir.

Ədəbi dilin tarixi milli-mənəvi varlığın, milli-mənəvi yaddaşın daşıyıcısı kimi Cənub mətbuatının hər sayında öz əksini tapır.

Tanınmış türkoloq alim Həmid Nitqi vaxtilə yazırdı ki, bizi istəməyənləri hər şeydən artıq varlığımızın əsası olan dilimiz maraqlandırır.

Ana dili uzun zaman təqib olunduğundan onun tədqiqi arxa plana keçdiyi kimi, dilin öz daxili inkişafı da ləngiyirdi. Ədəbi dil şimaldakından çox geri qalırdı. Ərəb və fars tərkiblərinin, göstərilən dil qəlibləri ilə düşüncə tərzində ədəbi dilin müasir üslubunun formalaşmasına imkan vermirdi. Bu boşluğu hiss edən ziyalılar mətbu nümunələrinin elə ilk nömrələrindən başlayaraq yuxarıdakı problemlərin elmi-publisist şərhinə başladılar.

Bu baxımdan M.Ə.Yaşarın, H.N.Altayın, H.Nitqinin məqalələrində ədəbi dil problemi öndə dayanır. M.Ə.Yaşar «Danışiq dili-yazı dili» məqaləsində yazıçıları, şairləri, ədibləri «müştərək, vahid bir ümumxalq ədəbi-yazı dilinin yaranmasında iştirak etməyə» çağırırdı.

H.N.Altay isə «Zəngin yoxsullar» məqaləsində Azərbaycan dili tarixinin inkişafının, onun lüğət tərkibi və qrammatik qanunlarının dərinədən, hərtərəfli öyrənilməsi məsələsinə toxunur, dilin istibdad dövründən konservativ fikirli, hakimpərəst adamların təqib və hücumundan qorunması barədə qətiyyətlə yazır: «Danışiq dilimizi qadağan eləməyə heç kəsin haqqı və icazəsi yoxdur. Dilimiz hər yerdə, evdə, eşikdə, mədrəsələrdə, idarələrdə, rəsmi və qeyri-rəsmi mütəsəwir hər yerdə və hər məqamda qeydsiz-şərtsiz danışılacaq. »

M.Fərzanənin «Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda xatirələr» adlı silsilə yazısında milli dilin ölməzliyi, xalqın milli ruhunun yaşarlığının canlı tarixi və faktoru kimi mənalandırılır [28, 1981, 1983, 1984].

Fərzanə o illəri ürək sıxıntıları ilə xatırlayıb yazır ki, bir para alim və tədqiqatçı adı daşıyan kimsələrin qələmi ilə yazılan kitablarda Azərbaycanın qondarma tarixini yazmaq və Azərbaycan dilini zabitəsiz, qaydasız bir ləhcə adlandırmaq və utanıb çəkinmədən bu işə yarım əsr həsr etməyə, xalq əleyhinə aparılan açıq bir assimilyasiyadan başqa nə ad vermək olar?».

Bu illərdə bir ayrı faciə də İranda zəngin ənənəyə malik olan Azərbaycan milli teatrının bağlanması və Azərbaycanda xalq dilində teatr əsərlərinin gizli surətdə yoxa çıxarılması idi.

Fərzanə bu barədə yazırdı: «O zamanlar maarif rəisi olmuş Möhsüni Azərbaycan dilində teatrları yasaq etmişdi. Azərbaycan aktyorları o illərdə oynadıqları tamaşanı çətinliklə farscaya çevirir, farsca danışmağı bacarmadıqları üçün müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdilər. Fərzanə daha sonra Cənubi Azərbaycanda maarifin əsasını qoyan, qocaman mədəniyyət xadimi Məhəmmədəli Səfvətin yazdığı «Azərbaycan maarifinin tarixi kitabına istinad edib yazırdı: «İş o yerə çatır ki, minbər əhli də yalnız farsca danışib

mərsiyəni də farsca oxumalı idi. Bu da bir tərəfdən camaatın məsxərə gülüşünə, o biri tərəfdən ağaların və xalqın narazılığına səbəb olurdu

Aytan (H.Nitqi) Güney Azərbaycan əhalisinin milli haqlarının tapdalanmasından bəhs edərək yazırdı: «Uydurma tarix və nağılları bizə mütləq həqiqətlər kimi damla-damla içirdilər. Bizi özümüzə qərib, hətta düşmən etdilər. Bizə doğma olan hər şeyi bizdən ayırmaq istədilər... Keçmişimizə qələm çəkmək, uydurma tarixləri ayələr kimi əzbərdən təkrarlamaq və ancaq özlüyümüzü inkar bahasına əlimizdən aldıqları haqlarımızın qırıntılarını yerdən yığmağa icazə tapdıq...

Nə yaxşı ki, dilimiz savadsız, namuslu və zəhmətkəş kəndli və işçilərimizin qeyrətlərinə əmanət oldu. Münəvvərlərimizin əksəriyyəti çoxdan farslaşdılar. Yadlara yarımaq xalqımız və dilimizə ədavət yolunda şairin dediyi kimi düşmənləri belə keçdilər. Onları heyran qoydular. Şəhərlərimiz və qəsəbələrimiz adlarına qədər farslaşdı. Tam mənası ilə Azərbaycanımıza aparteidin qaranlıq kabusu çökdü».

70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində mətbuat səhifələrində belə ictimai-siyasi tutumlu elmi-publisist yazılar çoxluq təşkil edir. Bütün inqilabların doğurduğu romantik əhvali-ruhiyyə digər sahələrdə olduğu kimi milli mədəniyyətin yaşayışını ehtiva edən Azərbaycan dili məsələsinin tədqiqi və təbliğində də hiss olunurdu.

İnqilabdan sonra İranda anadili nəşrlərdə vahid yazı qaydası yox idi. Ona görə də türkdilli mətbuat dil problemi ilə qarşılaşmalı oldu. Cəmi bir-iki il fəaliyyət göstərən, bağlanan, ana dilli qəzet və jurnallardan sonra «Varlıq» meydana bu problemlə təklənməmişdi.

Doktor Həmid Nitqi bu sahədəki təcrübəsinə əsaslanaraq Güney Azərbaycanın yazı qaydaları üzərində uzun müddət çalışmış başqa həmkarlarının da rəyini nəzərə almaqla və Şimalda artıq sınaqdan çıxmış imla prinsiplərinə istinad etməklə ərəb əlifbasının özünəməxsusluğu əsasında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılmış vahid bir sistem yaratmağa nail oldu.

«Cənubda imla prinsiplərinin ərəb əlifbasının spesifikasiyasını nəzərə alan variantının nəşr olunması mühüm hadisədir. H.Nitqinin bu xidməti, şübhəsiz böyükdür, ədəbi dilin tələffüz-orfoqrafiya normalarına uyğun olmayan təzahür xüsusiyyətlərinə qarşı mübarizə etmək üçün elmi əsas verir».

Güney Azərbaycanda mətbuatın dilinin fonetik normaları dəyişkən olub, ədəbi dil də danışığ dilinə yaxınlaşmağa meyillənirdi. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təcrübə cəhdlər edildi. Oxucularla təmasda olan redaksiya müxtəlif şivələrdəki söz və ifadələrini seçib işlətməklə dil mövqeyini müəyyənləşdirə bildi. Beləliklə, qəbul edilmiş ədəbi dildə Cənubun da dil xüsusiyyətləri nəzərə alındı. Ədəbi dilin orfoqrafiya qaydaları ilə əlaqədar görülmən işlər sözlərin düzgün və asan oxunması kimi çox vacib bir məsələni həll etdi və bu qaydaların getdikcə daha artıq şəkildə qorunmasına şərait yaratdı. Dili öyrənmək, onun zənginliyini, qüdrətini göstərmək və elmi əsaslarla qayda-qanunlarını müəyyən etmək üçün isə o taylı dilçi alimlərin əsərlərindən istifadə edildi. Bunun nəticəsində Güney Azərbaycanda ədəbi dildə yeniləşmə prosesi baş verdi. «Varlıq» isə öz təmiz və kamil dil üslubu ilə başqa mətbuat orqanları üçün aparıcı və yol göstərici rolunu oynadı.

H.Nitqinin Qulamrza Səbri Təbrizi ilə birlikdə yazdığı azəri türkcəsinin inkişafı məsələlərinə həsr edilmiş «Heydər babaya salam»; xalq türkcəsi şeir dili ilə klassik farsca şeir dilinə müqayisəli bir baxış» adlı məqaləsi də elmi tutumu ilə maraq doğurur. Məqalə 1994-cü ildə Böyük Britaniyada «British Cornal of midl estern stadiəs» (Britaniyanın Orta Şərq araşdırmaları) adlı jurnalda ingilis dilində nəşr olunmuşdur. «Varlıq» bu məqaləni Azərbaycancaya çevirib oxucularına təqdim edir.

Yazının əvvəlində müəlliflər ingilis oxucularına Şəhriyarın yaradıcılığı barədə məlumat verir, əsrin əvvəllərindən bu günə qədər azəri türklərinə, onların dil və mədəniyyətlərinə olan təzyiqlərdən bəhs edir. Hələ ötən əsrlərdə fars dilinin türk hökmdarlarının saraylarında işlənməsini göstərərək yazır ki, türk şair və ədibləri fars həmkarları ilə birləşməzlərini klassik farscanın tərəq-



qisində və təkmilləşməsinə elə geniş ölçüdə həsr etdilər ki, öz dil və mədəniyyətərini az qala unutdular. Yalnız xalq şeiri bütün bu təzyiqlərə, sıxıntılara üstün gələ bilərdi.

Yazıda qeyd olunur ki, Azərbaycan türkcəsinin illərlə təzyiqə uğraması və onun ciddi ədəbi ifadə vasitəsi ola biləcəyinin israrla danıldığı bir vaxt çoxları gözləmədikləri halda azəri türkcəsində yayılmış, hamı tərəfindən bir şah əsəri kimi alqışlanmış şeir nümunəsi ilə qarşılaşdılar. Bu, M. Şəhriyarın «Heydər babaya salam» əsəri idi.

Əruz vəzninin dürlü bəhrlərindən birində deyil, sadə türkcədə, özü də heca vəznə ilə yazılmış şeirə verilən böyük qiymət çoxlarını şaşırtmışdı. Əsərin məzmununun kənd həyatının həsrətli təsvirlərindən ibarət olması onları təəccübləndirirdi. Təbiətlə, kəndlə bağlı həyrətamiz milli obrazlar, təşbəhlər, intonasiya sistemi, milli kolorit də onlara tanış deyildi. Bir sözlə, nə yazı üslubu, nə də məzmunu klassik divan ədəbiyyatına uyğun gəlməyən bir əsərin ədəbi zirvəyə yüksəlməsi anlaşılmaz görünürdü.

Doktor Həmid Nitqi və doktor Q.Səbri-Təbrizi bu məsələləri araşdıraraq ümumi bir nəticəyə gəlirlər ki, əsəri yazanda Şəhriyarın bu işə hazırlığı vardı. Onun ömrünün bir hissəsi Xoşgəlinabda, Heydərbaba yamaclarında, folklor, xalq musiqisi, şifahi ədəbiyyat, xalq nağılları, oyunlarla zəngin bir mühitdə keçmişdi. Ömrünün son illərini də o, doğma yurda qayıdıb kənd həyatı yaşamış, kəndin xeyir-şərində, toy düyünlərində iştirak edib, söz bilicilərini dinləmişdi. Beləliklə, «Heydər babaya salam»ı anasına anlaşılaçaq bir səpkidə qoşanda xalis azəri türkcəsi Şəhriyarın ixtiyarında idi. Müəlliflər «Heydər babaya salam»ı xüsusi bir üslubda tərənnüm edilmiş «Həsrət xatirələri məcmuəsi» adlandırır. Şəhriyar əsərdə yalnız azərbaycanlılara anlaşıqlı obrazlara, rəsmlərə, ənənələrə, adətlərə, əfsanəvi və ya real xalq qəhrəmanlarına müraciət edir.

Azəri türkcəsinin əsasən şifahi ədəbiyyat nümunələrinin nəşri istiqamətində inkişafını araşdıran doktor Q. Səbri Təbrizi və doktor H.Nitqinin mülahizələrində belə bir məqam güclüdür ki, «Heydər babaya salam» azəri türkcəsinin assimilyasiyaya müqə-

vimətini güclü şəkildə nümayiş etdirdi. Kanonik ədəbi nümunələrdə azəri türkcəsində fars düşüncə tərzini özünə güclü yer eləşə də, şifahi xalq şeiri üslubunda dilin milli saflığı qorunub saxlandı.

Hər iki müəllif «Heydər babaya salam» əsərinin milli poetik təsvir sisteminin güclü koloritini başqa dildə ifadə etməyin çətinliyini də Şəhriyar poeziyasının daxili sehri hesab edir.

Bu məqalə müasir Şəhriyarşünaslığa töfhə olub cənublu oxucunun mənimsəmə imkanları səviyyəsində yazıldığına görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəhriyar fenomeni bu məqalədə Cənubi Azərbaycanda elmi-mənəvi dirçəlişin bədii daşıyıcısı kimi qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, başda doktor C. Heyət və doktor Həmid Nitqi olmaqla «Varlıq» dərgisi çağdaş türk dünyasını narahat edən məsələlərdən birini - dil ayrılığına zəmin yaradan ləhcə fərqlərini həll etməyə nail olmuşdur. Belə ki, dərgidə Azərbaycan ədəbi dili ilə yanaşı, ortaq türkcədən də istifadə olunur. Beləliklə, ortaq türkcədə yazılan bu dərgi nəinki hər iki taylı Azərbaycanda, bütün türk aləmində də asanlıqla oxunur.

H. Nitqi bununla bağlı çağdaş Güney Azərbaycan dilçiliyinin çox mühüm problem məsələlərinə toxunaraq bir məqaləsində qrammatik xətalara tənqib etməyi və qəzetlərdə dil bəhsi açmağı, Dədə Qorqud, Nəsimi, Xətai, Füzuli xəzinəsindən, zəngin folklor yaradıcılığından istifadə etməyi lazım bilirdi. Başqa bir yazısında qətiyyətlə bildirir ki, «Həm Şimali Azərbaycanın səlahiyyətli alim və metodistlərindən nəql edəcəyik, həm də başqa millət və ideolojilərə mənsub filoloqlarından. Bu dəfə dilimizi danışmaq, yazmaq və keçmişimizlə əlaqələnmək günahı ilə bizi nə «komunist», nə də «pantürkistlik bəhanəsilə boğa biləcəksiniz!».

İranda milliyyətçə fars olan Rza şahın hakimiyyətə gəlməsindən sonra azərbaycanlılara qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilməyə başladı. Bu siyasətin «nəzəri əsası» S. Ə. Kəsrəvinin 1925-ci ildə yazılmış «Azəri və ya Azərbaycanın əski dili» daha sonra iki başqa kitabçasında hazırlanmışdı. Bu qondarma nəzəriyyəyə görə guya türklər Azərbaycana Səlcuqlular dövründə gəlmiş və türklər buranın fars köklü yerli sakinlərinin əski farscasının bir

qolu olan azəri dilini aradan çıxarmışlar. Kəsrəvi İran ərazisində yalnız bir dil - fars dilinin olduğunu iddia etməklə, hakim Pəhləvi sülaləsinə İranda yaşayan və azlıqda qalan xalqların ana dilinin qadağan olunması üçün şərait yaratmışdı. Fars millətçiləri, indinin özündə də Azərbaycanın yerli sakinlərinin kökcə türk olduklarını danır, onların dilcə türkləşmiş farslar (azərilər) olduğunu söyləyirlər. Buna görə də onlar türk, türk dili yerinə İranda ilk dəfə Kəsrəvinin işlətdiyi Azərbaycan dili və ya azəri dili anlayışlarını irəli sürür. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu millətçilərin işlətdiyi termin Şimali Azərbaycanda başa düşdüyümüz mənada olmayıb, Azərbaycanın fars köklü sakinlərinin dili - tat dili mənasındadır.

Kəsrəvi bu nəzəriyyəyə Avropa tədqiqatçılarını cəlb etməyə çalışsa da, tezliklə məşhur şəirqşünaslar Kəsrəvinin fikirləri ilə razılaşmayıb onu rədd etdilər. Kəsrəvi 40-cı illərdə bu fikrindən imtina etməli oldu. Azərbaycan türklərinin soykökü və dili tarixinin saxtalaşdırılmaı işi sonralar karənglər, əneyətullalar kimi paniranist ideoloqlar tərəfindən davam etdirildi.

Bu cür uydurmaları aradan götürmək, oxucuları bu dillə daha yaxından tanış etmək, Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixə malik olmasını göstərmək üçün dərgi öz səhifələrində geniş bəhslər açdı. Böyük bir xalqın dilini, varlığını təhrif edib dananlara elmi faktlarla cavab verildi.

Əhməd Kəsrəvi kimiləri Azərbaycanlıların dilini, soy-kökünü təhrif etməklə kifayətlənməyib, Arazın ikiye böldüyü xalqın ayrı-ayrı millətdən olmasını da iddia edirdi. O, cızma-qara yazılarında Azərbaycan xalqının varlığını inkar etməyə cəhd göstərirdi. Doktor Cavad Heyət qondarma millətçilik təəssübündən doğan qeyri-elmi müddəanı mənbələr əsasında rədd edərək yazır: «1828-ci ildəki Azərbaycanın tarixi faciəsindən sonra bu xalqı ayrı-ayrı soy və millətindən saymaq ağıl və məntiqdən uzaq deyilmi? İranda Əhməd Kəsrəvi və onu izləyənlər belə iddia etmişlər ki, bütün tarix uzununu Azərbaycanın sərhədi Araz çayı olmuş, Arazın o tayı Aran və Albaniya adlanmış, hətta xalqının soyu cənubdan başqa (yafəsi-türk) olmuş, guya İran Azərbaycanın

əhalisi əslində fars-tat olmuş və ancaq monqollar İrana gəlib Elxanilər hökumətini qurandan sonra apardıqları türkçülük siyasəti nəticəsində xalqın dilini türkləşdirmişdir. Bu uydurma nəzəriyyə Pəhləvilər zamanında təsadüfi olaraq irəli sürülməmişdir. Pəhləvi şahları və onların ətrafında toplaşan ifrat millətçi paniranistlər iranlılığı fərqliqlə eyni qəbul elədikləri üçün İranda fars dilini yaymaqla bərabər, başqa dilləri, xüsusilə türk dilini məhv etməyi özlərinə siyasi-mədəni proqram seçmişlər. 57 ilə bu siyasəti İranda həyata keçirə bildilərsə də, o taya, yəni əski şürevi Azərbaycana əlləri çatmadığı üçün oranı Azərbaycan yox, başqa ölkə (Aran) saymağı məsləhət görmüşlər. Farslaşdırma siyasətini İranda həyata keçirə bilməyələr də, o tayda yaşayan qardaşlarımız öz dillərini, mədəniyyətlərini rəsmi şəkildə işlədib inkişaf etdirmişlər. Bu məsələ pəhləvi rejimini gözə batan tikan kimi narahat edirdi». Sonra doktor C. Heyət bu günümüzdə qayıdaraq yazır ki, bu çirkin və iyrənc siyasət İslam inqilabı və pəhləvilərin devrilməsindən sonra bir müddət qüvvədən düşdüyə də son illərdə yenə canlanmağa başlamışdır. Pəhləvi dövrünün adamları və təbliğatçıları qılıqlarını dəyişərək hökumət müəssisələrinə girib yenidən irqçilik və paniranist təbiiqatı aparmağa və başlamışlar»

«Varlıq» Pəhləvi rejimində şovinistlərin kəskin hücumuna məruz qalmış Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyət və tarixi üzərindəki qara yalan və iftira pərdəsini götürüb əsl həqiqəti oxuculara çatdırmağa nail oldu.

Azərbaycan xalqının etnik tərkibi dili, soykökü barədə kəsəviçiliyi təkcə İranda deyil, xaricdə yaşayan və sapı özümüzdən olan Turac Atabəki, Cəlal Mətinə kimi bəzi azərbaycanlılar da davam etdirirlər. Onlardan birinə Amerikada nəşr olunan «İranşünas» dərgisində (fars dilində) «Azərbaycan koca əst?» (Azərbaycan haradadır?) məqaləsini yazan Cəlal Mətinə Doktor C. Heyət «Varlıq» dərgisində faktlar və sənədlərlə dəyərli cavab verir.

«Varlıq» yarandığı gündən Azərbaycan türklərinin milli varlığının, milli düşüncəsinin əyaniləşdiyi doğma dilin yorulmaz təbliğatçısı və tədqiqatçısıdır.

Şimali Azərbaycanda XX əsrdə əldə edilmiş nailiyyətlərlə zəngin dil faktlarını (folklor dilin, dialekt və şivələrdən irəli gələn xüsusiyyətləri) birləşdirmək mənasında «Varlıq» böyük bir institutun işini görür. «Varlıq» uzun illər ayrı düşmüş qardaşların eyni ədəbi-bədii dilə sahib olması yolunda böyük tarixi missiyanı ləyaqətlə yerinə yetirir.

*AEA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət  
seriyası. 1-2-ci sayı, 1999*

## **Güneydə ədəbi tənqid**

Güney Azərbaycanda ədəbi tənqidin formalaşması və inkişafında iki amilin təsiri aşkar təzahür edir: Şimali Azərbaycan və İran ədəbi tənqidi fikri. Cənubda ədəbi-ictimai fikrin son iki əsrdə həm İranın ənənəvi dəyərləri ilə bağlı olması, həm də Şimali Azərbaycanda baş verən əsas ictimai və ədəbi-bədii proseslərin Cənuba ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif səviyyədə təsiri ədəbi tənqidin inkişaf yönümünə də təsirsiz qalmamışdır. Cənubi Azərbaycanda tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın son iki əsrdəki inkişaf yolu məhz Şimalla bağlı olmuşdur. Müasir İran ədəbiyyatşünaslığının problemlərinin tədqiqinə xüsusi monoqrafiya həsr etmiş D.S.Komissarov keyfiyyət etibarı ilə İranda ədəbiyyatşünaslığın yeni mərhələsini M.F.Axundovla bağlayır.

M. F. Axundovun maarifçi-realist kimi bədii ədəbiyyatda, ictimai fikirdə yaratdığı keyfiyyət dəyişikliyi təzkirəçilik, təsvirçilik ənənəsinin üstünlük qazandığı İran ədəbi tənqidində, o cümlədən Cənubi Azərbaycan ədəbi fikrində də yeni nəzəri problemlərin öyrənilməsinə təkan oldu. D.S.Komissarov haqlı olaraq yazır ki, «Müasir İran ədəbiyyatşünaslığı artıq faktların sadalanması və təsvirçilikdən analitik metoda keçmişdir». Bu fikir ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olan ədəbi tənqiddə də aiddir. Tarixən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və ədəbi tənqidində mövcud olmuş xüsusiyyətlər İran inqilabından sonra da davam etməkdədir. Başqa sözlə tarixi ənənə ilə yeni ictimai fikrin ortaya atdığı məsələlər ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın məzmun və formasında da özünü göstərməkdədir.

«Varlıq» jurnalında dərc edilmiş ədəbi tənqid materialları yuxarıda ümumiləşdirmək istədiyimiz cəhətləri özündə qabarıq göstərir. Hər şeydən qabaq inqilabdan sonra nəşrə başlayan jurnallarda ictimai-siyasi pafos aparıcı yer tutur.

Bütün inqilabi dövrlərdə olduğu kimi 1978-1979-cu illər İran inqilabı da geniş kütlələrdə gələcəyə yeni ümidlər doğurmuşdu. Küçələrə çıxmış yüz minlərlə adamın daha yaxşı yaşamaq arzusu

azadlıq idealları ədəbi-ictimai həyata da güclü təsir etmişdi. Belə bir şəraitdə ədəbi tənqid və publisistika yeni məna və məzmun kəsb etdi. İnqilabi poetika, ritorik çağırışlar, belletrizm tənqidin üslubunu müəyyən edən amillər idi.

«Varlıq» jurnalı da bu zəmində yaranmışdı və onun göstərilən janrlardakı yazılarında maarifçilik əsas aparıcı ideya idi. Ədəbi tənqid hər şeydən əvvəl maarifçilik missiyasını öz üzərinə götürmüşdü.

Jurnalda müntəzəm çıxış edən C.Heyət, H.Nitqi, Q. Beqdeli, H. Məmmədzadə, M. Həsari kimi müəlliflərin məqalələrində, eləcə də publisist yazılarında milli maarifçiliyə çağırış və bu istiqamətdə araşdırmalar başlıca yer tuturdu.

«Varlıq»ın ədəbi tənqid materiallarının məzmununu Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəni irsinin müasir ictimai-siyasi ideallar mövqeyindən qiymətləndirilməsi, xalqın milli yaddaşının oyadılması, ana dili və ədəbiyyatını yadırgayanlarda özünəqayıdış hissinin tərbiyəsi təşkil edir. Dərgi bu ideyaları ənənə və novatorluq, milli maarifçilik, qarşılıqlı ədəbi təsir, bədii dil və üslub kimi problemlərin fonunda şərh edir. Ədəbi-tənqidi yazıların başlıqlarından tutmuş təhlil prinsiplərinə qədər «Varlıq»ın hər sayında yeni və maraqlı bir problemə rastlaşırıq.

Dünyagörüşündəki eklektizm Cənubda ədəbi tənqidin metodoloji cəhətdən inkişafını ləngidən əsas amildir. Bu məsələ az və ya çox dərəcədə bütün müəlliflərin əsərlərində hiss olunur. Başqa sözlə, klassik sənətkardan danışan müəllif bəzən ictimai məsələlərə, bəzən təsvirçiliyə, bəzən də fakt, yaxud bədii nümunələri sadalamağa çox vaxt ayırır.

«Varlıq»ın adi resenziya səpgili yazılarından tutmuş, iri həcmli tədqiqat səciyyəli məqalələrində bu dediyimiz cəhətləri izləmək mümkündür.

Güneydə görkəmli sənətkarların vəfatı münasibəti ilə «Varlıq» dərgisində nəşr olunan əhatəli məqalələr, ürək sözləri ədəbi tənqidin mühüm qolunu təşkil edir. Əksər hallarda C. Heyət, H.Nitqi, Q.Beqdeli, H.Məmmədzadə və başqa professional ədəbiyyat araşdırıcıları tərəfindən yazılan bu məqalələr ədəbi tənqid

materialı kimi ciddi maraq doğurur. Dərgi yeni nəşrə başlayanda Səhəndin, daha sonra Şəhriyar, H. Sahir, Q. Kəmalı, M. Zehtabi, H.Nitqi kimi tanınmış sənətkarların ölümləri ədəbi-mədəni mühitdə güclü əks-səda doğurmuş, onların haqqında «Varlıq» dərgisində də geniş məqalələr, şeirlər dərc olunmuş, ədəbi irsləri layiq olduğu qiyməti almışdır.

«Varlıq» dərgisi ilk sayını inqilabın ilk baharında dünyasını dəyişmiş görkəmli şair Bulud Qaraçorlu Səhəndin xatirəsinə həsr etmiş, sonrakı nömrələrində onun çap olunmamış əsərlərindən nümunələr vermişdi. Səhənd Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiq olduğu dəyəri almamış sənətkarlardandır. Şairin sağlığında onun məsləkdaşı, Səməd Behrəngi bu məsələyə diqqəti cəlb edərkən yazırdı ki, Şəhriyar «Heydərbabaya salam» əsəri ilə bütün Şərqdə yaxşı tanındığı halda ondan xeyli əvvəl ana dilində şeirlər yazan Səhəndin xidmətləri diqqətdən kənarda qalmışdır: «İstər Şəhriyardan qabaq, istərsə də ondan sonra çoxları heca vəznində şeir yazsalar da, dövrün pisliyi üzündən tanınmamışlar, şeirləri ilə birlikdə özləri də gizli qalmışlar».

Mühacirətdə ömrünü başa vurən yazıçı doktor Qulamhüseyn Saedi də Səhənd yaradıcılığının xalq kütlələrinə çatdırılmadığını, ancaq Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi hadisə olduğunu qeyd edirdi. «Bulud Qaraçorlu ömrü boyu ucuz adın, şöhrətin daşını ataraq çap imkanı olmadığı halda yenə yazdı... Səhəndin əsərləri geniş oxucu kütlələri arasında yayılmaq imkanı tapmadı, buna baxmayaraq o yeni tərkib, təsvir və ifadə vasitələri tapmaqda böyük uğur qazandı».

«Varlıq» dərgisi Səhəndin çap olunmamış əsərlərindən nümunələr dərc edərək onun xidmətlərini işıqlandıran məqalələr nəşr etsə də, bu görkəmli şairin ədəbi irsi hələ də mükəmməl tədqiq olunmamış, xidmətləri obyektiv dəyərləndirilməmişdir. Şəhriyarın «Heydərbabaya salam»ı ona görə böyük əks-səda doğurdu ki, o həm də fars şeirinin «müasir Hafızı» hesab olunurdu və dövrünün ən nəhəng şəxsiyyətlərdən biri idi. Səhənd isə ancaq ana dilində yazırdı və bu yolda nə qədər təqiblərlə, təzyiqlərlə üzləşsə də heç bir qadağa və maneə onu yolundan döndərə bilmirdi.



Əsərləri çap olunmadığından geniş oxucu kütləsi də Səhəndi olduğu kimi tanıya, qiymətləndirə bilmirdi. Lakin Səhənd yaradıcılığına ən böyük qiyməti özünün «Səhəndiyyə»si və «o elə bir şair idi ki, mən Şəhriyardan bac alırdı» misraları ilə Şəhriyar özü vermişdi. «Varlıq» dərgisi ölümündən sonra da Səhənd irsinin xalqa çatdırılması sahəsində mühüm iş gördü. Doktor Cavad Heyət Səhəndin «Sazımın sözü» əsərini Firdovsinin «Şahnamə»si ilə müqayisə edir və bu əsəri Güney Azərbaycan türklərinin «Millətnamə»si adlandırır. Dərginin ilk nömrəsində Gəncəli Səbahinin «Səhənd həmişəlik həyatdan köçdü» adlı məqaləsində şairin yaradıcılığındakı milli ruh və vətənpərvərlik nümunələr əsasında təhlil edilir. G. Səbahi yazırdı: «Bulud Qaraçorlu Səhəndin ölümü Azərbaycan xalqı üçün milli bir faciə, yeri dolmaz bir itkidir. O, öz yaradıcılığı və istedadı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına ən qiymətli və ölməz əsərlər verə bildi. Hünəri və şeiri ilə parlaq bir ulduz kimi parladı. O dərin görüşlü bir şair olaraq öz xalqının görün gözünü, düşünən beyni və döyünən qəlbi oldu».

«Varlıq» sonrakı nömrələrində Səhəndə dönə-dönə müraciət edir, onun nəşr olunmamış şeirlərini «Yasaq», Ə. Kürçaylının «Fillər də ağlayır» şeirinə cavab şəklində yazdığı «Qardaşım Əli-ağa Kürçaylıya cavab», «Qar çiçəyi», «Axı dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm» şeirlərini və «Sazımın sözü» əsərindən parçaları ilk dəfə öz səhifələrində geniş oxucu kütləsinə təqdim edirdi.

«Varlıq» dərgisi dünyasını dəyişən hər hansı bir sənətkar haqqında sadəcə nekroloq və ya xəbər verməklə öz işini bitmiş hesab etmirdi. Ədəbi ictimaiyyət, millət üçün bu böyük itkini bildirməklə yanaşı, ən çox diqqəti onun xidmətinə yönəldir, onun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və ədəbi ictimai fikrində mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışırdı.

Ustad Şəhriyarın ölümü münasibəti ilə bir nömrəsini bütövlükdə şairin xatirəsinə həsr etmiş «Varlıq»da Həmid Məmməd-zadənin, Cavad Heyətin, Həmid Nitqinin, Qulamhüseyn Beqdelinin, Əli Kəmalinin, professor Məhəmmədağa Şəbüstərlinin (Zeh-tabi), Gəncəli Səbahinin, Savalanın, Sönməzin, Əli Sərhənginin, Mənzuri Xamneyinin, İsmayıl Hadinin, şimaldan Mirzə İbrahi-

movun, Yaşar Qarayevin, Mədinə Gülgünün, Hökumə Büllurinin, Abbas Zamanovun, Nəbi Xəzrinin, Müzəffər Şükürün və başqalarının yazıları, şeirləri, məqalələri və mülahizələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Həmid Nitqi «Şəhriyarın əziz xatirəsinə bir dəstə gül» adlı məqaləsində haqlı olaraq yazırdı: «Şəhriyardan sonra onun irsini təhlil etmək növbəsi, əlbəttə gələcəkdir». Bu fikir müəyyən mənada doğrudur.

Lakin Həmid Nitqi «Şəhriyarın ölümündən sonra şəhriyarşünaslığın yaranacağını» deyərkən bir qədər yanılırdı. Çünki şəhriyarşünaslıq hələ şairin sağlığında yaranıb formalaşmışdı. Şairin ölümü münasibətilə yazılan dəyərli məqalələr və elmi mülahizələr isə şəhriyarşünaslığa əvəzsiz töhfə oldu. Doktor Cavad Heyət yazırdı: «Mərhum ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar tarixdə çox az rastlanan və ya heç rastlanmayan şairlərdəndir. Onun fars şeirindəki məqamı fars dilini bilən və fars ədəbiyyatı ilə məşğul olan hər kəsə bəllidir. O sağ ikən bütün İranda məşhur olmuş «müasir şeirin Hafizi» adını almışdır. Özü də bu barədə «Dərya elədim» şeirində belə demişdir:

*Əbədiyyətlə yanaşdım doğulan Hafizə tay,  
Şirazın şah çırağın Təbrizə əhda elədim.*

Bununla belə Şəhriyarın əsl şəxsiyyəti və dühası ana dilində şeir qoşandan sonra, yəni «Heydərbabaya salam» mənzuməsini yazmaqla aşkar olmuşdur».

C. Heyət Şəhriyarın ölümünü bütün Türk dünyası və İran üçün böyük itki adlandırır. Şimali Azərbaycanla ədəbi əlaqələrin inkişafında Şəhriyarın xidmətlərinə böyük qiymət verir.

Q. Beqdelinin «Şair və təbiət» adlı yazısında Şəhriyarın həyat və yaradıcılığının əsas məqamlarına işıq salınır. Gəncəli Səbahi isə «Ustad Şəhriyar» adlı məqaləsində «Heydərbaba»ya xüsusi diqqət yetirir: «Pəhləvi rejiminin şovinist siyasəti nəticəsində dil və ədəbiyyatımız düşkün, ruhsuz bir hal almışdı. «Heydərbabaya salam» əsərinin çapdan çıxıb yayılması həyatımızda

tarixi bir hadisə, bəlkə də partlayış kimi oldu və susmuş, üstünü ümitsizlik tozu almış, bəlkə də yuxuya dalmış istedadları, vətən aşıqlərini silkələyib ayıltıdı. Ürəklər coşdı. Milli varlıq, dilimizə qayğı, vətən və el məhəbbəti ürəklərdə şölələndi və hər tərəfdən «Heydərbabaya salam»a nəzirələr, təşviq və alqışlar yazıldı» .

Hökumə Bülluri yazır: «Heydərbabaya xitabımız ulu şair babalarımıza - Dədə Qorquda, Aşıq Qurbanıy, Xəstə Qasıma, Tufarqanlı və Aşıq Ələsgərə xitabımızdır. Bizim müdrik nənələrimizə, vəfali qızlarımıza, həyalı gəlinlərimizə, mərd oğullarımıza poetik xitabdır. Azərbaycan təbiətinə, onun uca dağlarına, çöllərinə, çaylarına xitabdır».

H.Məmmədzaadə «Heydərbaba yalqız qaldı» adlı məqaləsində «Heydərbabaya salam» əsərini «Xoş taleli əsər» adlandırır və dövrünün ən mühüm ədəbi hadisəsi kimi səciyyələndirir. Eyni zamanda Şəhriyarın Azərbaycan, bütövlükdə Şərq ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyənləşdirir: «Şəhriyar da Nəsimi, Füzuli, Saib, Nəbati kimi sələflərinin ənənəsini ləyaqətlə davam etdirdi. Farsca və türkcə gözəl söz inciləri yaratdı. İranın iki böyük xalqının sarsılmaz məhəbbətini qazandı» .

Ümumiyyətlə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında yazılan bütün məqalələrdə müəlliflər «Heydərbabaya salam» əsərinin müasir Azərbaycan şeirində mühüm yer tutmasını, əlamətdar ədəbi hadisə olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onunla ədəbiyyatımızda yeni bir mərhələnin başlanmasını xəbər vermişlər.

Göründüyü kimi «Varlıq» səhifələrində Şəhriyar irsinə verilən qiymət və mülahizələr o vaxtadək tədqiqatçılar tərəfindən deyilən elmi fikirlərin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi işinə kömək olmuşdur. Eyni zamanda şəhriyarşünaslığın sonrakı inkişafına təkan vermişdir. Bu klassik sənətkar Şəhriyar idi, XX əsrdə Azərbaycan şeir dilinin Sabir və Səməd Vurğundan sonra növbəti möcüzəsi idi» Qeyd edək ki, «Varlıq» dərgisində böyük şairin vəfatı münasibəti ilə yazılmış yazılar dissertantın da yaxından köməyi ilə transliterasiya edilərək Bakıda «Karvan» dərgisində işıq üzü görmüş, şairin Şimali Azərbaycandakı pərəstişkarlarına çatdırılmışdır.

1978-1979-cu illər İran inqilabına qədərki və inqilabdan sonrakı dövrdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndələrindən olan Həbib Sahirin yaradıcılığına «Varlıq»da dö-nə-dönə müraciət olunurdu.

«Varlıq»da Həbib Sahirin tələbəsi Həmid Nitqinin şairə həsr olunmuş şeiri və «Dərin duyğulu şair Sahir» adlı məqaləsi verilmişdir. Doktor H.Nitqi Həbib Sahirə müraciətlə yazırdı:

*Oxudun*

*o uzun*

*hicran nəğməni*

*Ən gizli diləklər dilə gəldilər*

*Köhnə yaraları eşdin*

*və deşdin*

*Qanayan ürəklər dilə gəldilər*

*Unutmaram şair o uğursuz gün*

*Necə yas tuturdun, qan ağlayırdın*

*Bir ovuc işıqçün, azadlıq üçün*

*Ayları, günləri necə sayırdın.*

Göründüyü kimi, doktor H.Nitqi H.Sahirin azadlıq, vətənpərvərlik ideallarını şairin həyatının əsas məramı kimi mənalandırır. «Varlıq»ın 1980-ci il saylarından birində Gəncəli Səbahi «Xalq şairi Sahirin yaradıcılığına bir baxış» adlı məqaləsində tənqidçi şairin yaradıcılığını peşəkarcasına incələyir, Sahiri «xalq şairi»nə çevirən keyfiyyətləri açıqlayırdı. Bu keyfiyyətlər Sahirin yaradıcılığının xəlqiliyində, səmimiyyətində, azadlıq ruhunda olmasında, şeirlərini təmiz, axıcı Azərbaycan türkcəsi ilə yazmasından ibarət idi.

Doktor H.Nitqi öz məqaləsində şairin tərcümeyi-halı və yaradıcılığının məzmun və mündəricəsi haqqında «Varlıq» oxucularına ətraflı məlumat verərək yazır: «İndi önümdə duran şeir toplusundan da görmək olur ki, Azərbaycanda baş verən hadisələr bu duyğulu şairdə ömür boyunca sürən dərin izlər buraxmışdır. Sahir ağır günlər yaşamış, sis və qaranlıqda qəm və ələm karvanına qoşulmuşdur».

«Varlıq»da çap olunmuş məqalələrdə Həbib Sahir Güney Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi təqdim edilir. Vətən, xalq sevgisi ilə dolu olan əsərləri yüksək qiymətləndirilir.

Güney Azərbaycanda şifahi xalq ədəbiyyatının toplanıb üzə çıxarılmasında gərgin əmək sərf etmiş və «Varlıq»ın fəal əməkdaşlarından olmuş Əli Kəmalinin vəfatı münasibətilə professor Q. Beqdeli xatirəsində yazırdı ki, «o təkcə hüquqşünas deyildi. O, bir şair, bir alim, ədib və bir tarixçi kimi öz vətəndaşlıq borcunu xalqı, ölkəsi qarşısında ödədi. Mənzum və mənsur əsərlərin və çoxlu elmi-ədəbi məqalələrin müəllifi oldu. Ə. Kəmal böyük şair Telimxanın on üç min beytdən ibarət irsini üzə çıxarmışdı, 50-yə yaxın digər türk dilli şairlərin də əsərlərini toplamışdı.

Eyni nömrədə Hüseyn Güneylinin «Elimizin qəhrəman oğlu həyata göz yumdu» adlı yazısı da dərc olunub. Güneyli Kəmalinin 69 el şairinin əsərlərini toplamasını, oxuculara çatdırmasını və 19 folklor araşdırması üzərində işinin yarımçıq qaldığını göstərir.

Türkiyə alimi Əli Yavuz Akpınar da dərginin həmin nömrəsində dərc olunmuş «Əli Kəmal» adlı məqaləsində Kəmalinin Güney Azərbaycanda folklorun toplanması sahəsindəki gərgin əməyindən danışır.

«Varlıq» dərgisində Savalanın «Kəmalidən sonra», «Səməd Muradinin «Qara bir xəbər», Əsgər Fələki Üsküyünün «Yaslıdır», Rəhim Gözəlin «Yaradan ölməz», Səlim oğlunun «Kəmal gedib əldən», Mirhidayət Həsərinin «Əli Kəmalinin ölümü» şeirləri də işıq üzü görüb. Şeirlərin əksəriyyəti sənətkarlıq cəhətdən zəif olsa da, Əli Kəmal şəxsiyyətinə, yaradıcılığına, onun keçməkeşli həyat yoluna işıq saldığı üçün diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın şimalında və cənubunda klassik ədəbiyyatın tədqiqatçısı, tərcüməçi kimi də yaxşı tanınan, Şimali Azərbaycandan İrana döndükdən sonra «Varlıq»ın daimi yazarlarından biri olan professor Qulamhüseyn Beqdelinin ölümü münasibəti ilə dərginin 1998-ci il 109-110-cu nömrələrində doktor C.Heyət, H.Məmmədzadənin, M.Fərzanənin şimalı tədqiqatçılardan A. Rüs-

təmovanın İ. Həmidovun və başqalarının məqalələrində Q. Beqdelinin həyatı və yaradıcılığı, ədəbiyyat tariximizdəki xidmətləri müxtəlif yönərdən təhlilə cəlb edilir. Doktor C. Heyət onun haqqında yazır ki, «Q. Beqdelinin yeri aramızda həmişə boş qalacaq. İstər Sibir zindanlarında, istər Bakı Akademiyasında və ya Tehranda «Varlıq»la əməkdaşlıq etdiyi illərdə o heç bir vaxt xalqını, vətəninə unutmadı».

Azadə Rüstəmovə isə Beqdeli haqqında klassik Azərbaycan və fars şeirinin tarixçisi, tərcüməçisi, mətnşünas və leksioqraf kimi bəhs edir. Alimin «Əvhədi», «Şərq ədəbiyyatında Xosrov və Şirin» mövzusu monoqrafiyalarının ədəbiyyatşünaslığımızdakı elmi dəyərindən söz açır. Əvhədinin «Cami-Cam» əsərini, Qətran Təbrizi divanının fars dilindən Azərbaycan dilinə, Sabir və C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin fars dilinə tərcüməsinin onu adı ilə bağlı olduğunu xüsusi vurğulayır.

İmamverdi Həmidov isə «Q. Beqdeli müəllimin çətin həyat yolu əsrimizin ortalarından bu yana şimalı-cənublu Azərbaycanın müsibət çəkmiş və təqiblərə məruz qalmış ziyalıların keçdiyi durumdan xəbər verir» sözləri ilə başladığı məqaləsində Q. Beqdelinin milli azadlıq mübarizəsindəki fəaliyyətindən, mühacirət, sürgün həyatından, totalitar rejimin təqibinə məruz qalmasından, həmçinin klassik ədəbi irsin gənc nəsə çatdırılması, tanıtılması yolundakı çalışmaları bəhs edir. Şimali Azərbaycanda ilk dəfə olaraq M. Şəhriyarın «Heydər babaya salam» əsərindən seçilmiş nümunələrin nəşrinin Beqdeliyə məxsusluğunu xüsusi qeyd edir.

1999-cu ildə «Varlıq»ın əsas yazarlarından biri doktor Həmid Nıtqının vəfatı da ədəbi mühitdə geniş əks-səda doğurmuşdu. C. Heyətin, H. Məmməd zadənin, Fərzanənin, Dövlətabadinin, İsmayıl Hadinin məqalələrində, şairlərdən Savalanın, Sönməzin, M. Həsərinin, K. Xiyavın, H. Fərşəfin şeirlərində Həmid Nıtqının Güney mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətləri yaradıcılıq xüsusiyyətləri xalqına, vətəninə bağlı şəxsiyyət olması öz əksini tapmışdı. C. Heyət Tehranda «Azərbaycan Cəmiyyəti»ndə yaxından tanış olduğu, dostlaşdığı, sonralar Türkiyədə birlikdə təhsil aldığı

H.Nitqinin ölümünü böyük milli itki kimi qiymətləndirir. Onun ölümünün təkcə «Varlıq»ın itkisi olmadığını, Güney, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinə aid olduğunu xüsusi vurğulayır: «Doktor Həmid Nitqinin dahilər səviyyəsində zəkası vardı. O, hər sahədə söz sahibi idi».

H. Məmmədzadə isə H.Nitqinin bədii yaradıcılığı üzərində geniş dayanır, onun Güney şeirinə gətirdiyi yenilikləri müəyyənləşdirməyə çalışır: «Onun bədii yaradıcılığı vətəndə insanlara, təbiətə tükənməz sevgi ilə dalğalanır. Şeirlərində dərin fəlsəfi məzmunla birlikdə yeni formaya xüsusi diqqət verir və bu sahədə müəyyən uğurlar qazanmışdır».

Fərzanə H. Məmmədzadənin fikrini inkişaf etdirərək «Professor Həmid Nitqi» məqaləsində yazır ki, Nitqi Sahir kimi «Təcəddüd» məktəbinin Təqi Rüşət və Şəms Kəsməi kimi nümayəndələrinin davamçısıdır. «Nitqinin şeiri söz dünyamızın rəngarəng bağçasından baş alıb gəlir. Onda həm Söhrab Səbhuri şeirinin zənginliyi, həm də Əxvan Salisin dərinliyi var».

Fərzanə «ana dilinə və milli varlığına bəslədiyi inamın hər şeydən çox onun şeirlərində cilvələndiyini» qeyd edir. Ümumiyyətlə, haqqında yazılan bütün məqalələrdə Nitqi yaradıcılığındakı millilik, vətənpərvərlik ön plana çəkilir. İsmayıl Hadi «Karvan ulduzu» adlı məqaləsində yazır: «onun türkcə yazdıqları ağır, azca da quru olduğuna baxmayaraq dolğun, dəyərli, alimanə idi».

1996-cı ildə Həmid Nitqinin Ankarada Atatürk Kültür mərkəzi tərəfindən buraxılmış «Hər rəngdən. Dünəndən bu günə» adlı şeir kitabına ön sözündə Əli Yavuz Akpınar 1936-cı ildən Həmid Nitqinin Tehrana getdikdən sonra «İqdam», «İttılaat», «Dəməvənd», «Kanun», «Keyhan» və başqa qəzetlərdə çıxış etdiyini, ilk yazarlar arasında yer aldığını və Türkiyəyə getdiyi tarixə qədər Tehrandə çıxan «Azərbaycan» qəzetinin başyazarı olduğunu xatırladır. Eyni zamanda Nitqinin 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra doktor C.Heyətın və arkadaşlarının Tehrandə çıxartdıqları «Varlıq» dərgisində fədakarlıqla çalışan əməkdaşlardan biri olduğunu, ədəbiyyat, dil və imla məsələləri ilə bağlı yazılarının böyük maraq doğurduğunu göstərir.

Şimali Azərbaycanda yaşayan şairlərdən Rəsul Rzanın, Əli-ağa Kürçaylının, Xəlil Rza Ulutürkün və başqaları haqqında «Varlıq»da məqalələr dərc edilmiş, onların xatirəsinə həsr olunmuş şeirlər nəşr olunmuşdur.

İstər Güney, istərsə də Quzeyin görkəmli ədiblərinə həsr olunmuş məqalələrdə sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, bədii məziyyətlərdən daha artıq sənətkarın xalqına, milli soykökünə, dilinə bağlılığı əsas götürülmüş və bu ölçülərlə bu və ya digər yazıçının, şairin ədəbi irsi dəyərləndirilmişdir. Bu Cənubi Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi şəraitlə şərtlənən reallığıdır. Ədəbi nümunələrin özü kimi ədəbi tənqid nümunələri də çox zaman patetik, publisistik ruhla dolu olur.

Yuxarıdakı nümunələrdən də gördüyümüz kimi, «Varlıq»da da poeziya haqqında yazılar başlıca yer tutur. Bu da təbiidir. Çünki Cənubi Azərbaycanda poeziya bir janr kimi aparıcı yer tutur və onun təhlilinə həsr edilmiş yazılar da çoxluq təşkil edir.

«Varlıq» dərgisində o taylı bu taylı - Azərbaycanda doğma dildə nəşr olunan kitabların təbliğinə də xüsusi diqqət verilmişdi.

Əziz Möhsüni və Məmmədrza Heyət «Yeni çıxan kitablar» rubrikasında da poeziya nümunələrini - şeir kitablarını təqdim edərkən yalnız qısaca informasiya verməklə kifayətlənmir, çox zaman kitabın məzmunu, bölmələri ön söz haqqında məlumat verirdilər. Bu səpgili təqdimatlarda kitabların ideya təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da ədəbi tənqidi fikrin tədqiqi üçün maraqlıdır. «Yeni çıxan kitablar» rubrikasında «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası» (IV cild), Abdulla Foruğun «Dadlı sözlər», M.S.Ordubadinin «Qanlı sənələr», G. Səbahinin «Ötən günlərim», doktor Əli Sərabinin «Eynalı, el dağı, Təbriz, Günəş yurdu» və s. kitabları haqqında verilən təhlili yazılar bu baxımdan səciyyəvidir.

Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi tərəfindən çapa hazırlanmış antologiyanın (dörd cildə) üzərində xüsusi dayanılır. Hər bir cildin ədəbiyyat tarixi üçün əhəmiyyəti kitaba daxil edilmiş sənətkarların yaradıcılıq idealları haqqında «Varlıq»ın oxucularına ətraflı məlumat verilir.



Əziz Möhsüni Abdulla Foruğun «Dadlı sözlər» adlı şeirlər məcmuəsini də dilinin sadəliyinə, humanizminə görə yüksək qiymətləndirir. Şairin nə vaxtdan şeir yazmağa başlaması, şeirlərini əsasən hansı mövzularda yazması əsasən satira ustası olması, «Sadə bir tərzdə bu şeirlərində xanları, bəyləri və rəhmsiz tacirləri qamçılması» haqqında oxucuya məlumat verilir.

Doktor Əliəkbər Sərabinin «Eynalı, el-dağı, Təbriz, Günəş yurdu» adlı şeirlər kitabına Məhəmməd Azadının farsca yazdığı ön sözdə deyilir: «Eynalı» mənzuməsi yüksək həqiqətə malik olmaqdan əlavə, bu zəngin məzmun və möhtəvası baxımından Eynalı, El dağı kimi qüdrətli və möhtəşəm El gölünün ətəyində bitən qızıl güllər kimi gözəl və incə ifadəlidir». Bununla yanaşı ön sözün müəllifi kitabda vətənpərvərlik, doğma dilə, soykökə bağlılıq amillərinə diqqət çəkir ki, bu da Güney Azərbaycan şerinin, bütövlükdə ədəbiyyatının yarandığı tarixi şərait, yaranma, formalaşma keyfiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Səməd Muradının «Ağlar-gülər» adlı kitabını təqdim edərkən də Ə. Möhsüni şairin yaradıcılığındakı vətənpərvərlik, ana dilinə sevgi və məhəbbət mövzularına diqqəti cəlb edir.

«Varlıq» dərgisində ədəbi tənqidin geniş yayılmış janrlarından olan resenziyalara da geniş yer verilmişdir ki, bu da ədəbi-tənqidi fikrin reallaşdırılması üçün zəngin material verir. Resenziyalar-rəylər ayrı-ayrı kitablar barədə və ya ədəbi aləmə gələn istedadlar haqqında olur.

Kərim Məşrutəçi Sönməzin «Ağır illər» şeir məcmuəsi və «İsanın son şamı» poeması haqqında «Varlıq»da bir neçə resenziya nəşr olunmuşdur. Gəncəli Səbahi «Ağır illər» və «İsanın son şamı»na bir nəzər» adlı geniş məqaləsində Sönməzin Cənub ədəbiyyatındakı mövqeyinə toxunarkən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan belə bir cəhəti xatırladır ki, «Vətən və xəlqinə bağlı olan bütün şairlər keçirdiyimiz ağır illərdə hakimlərin azgınlığının, məqam, şöhrət hərislərinin satqınlığını, zülm-sitəmdən əzilmiş, cana doymuş məhkum insanların keçirmiş olduğu acı faciəli həyatı qələmə gətirməklə nalələri fəryada, qəzəbə, üsyana çevirib həmişə mübarizə yollarını işıqlandırmışlar. Şair Sönməz də onlardan biridir»

Gəncəli Səbahi Sönməzin poetik üslubunun formalaşmasının ədəbi-bədii qaynaqlarını da araşdırır. O, Sönməzin etiraflarını, yəni məhz Şəhriyarın təsiri ilə doğma dildə yazmasını xüsusi qeyd edir.

Sönməzin yaradıcılığını mövzular üzrə qruplaşdırıb təhlil edən tənqidçi bu qənaətə gəlir ki, şair keçmiş acı həyatımızı bədii obrazlarla qələmə gətirə bilmişdir. «Şairin avtobioqrafik janra yaxın olan «Ağır illər»i şeiriyyət və məna dolğunluğu ilə qiymətli bir əsər sayıla bilər».

Bəxtiyar Vahabzadə «Varlıq» dərgisində «Cənubdan səslər» rubrikasında dərc etdirdiyi «Ağır illərin nəğməkarı» adlı məqaləsində belə bir tezisdən çıxış edir ki, xalqdan, onun mübarizəsindən, duyğu və düşüncəsindən kənarda ədəbiyyat yoxdur və ola da bilməz. Ədəbiyyat xalqın istək və arzularının ifadəçisinə çevrildiyi zaman əsl böyük ədəbiyyat ola bilər. «Hazırda Cənubi Azərbaycanda yazıb yaradan ədiblərin hamısı bu böyük həqiqəti dərinədən başa düşüb qələmlərini həqiqətdən süngüyə çevirmiş, vətənin mənafeyi kəşiyində dayanmışlar». Bəxtiyar Vahabzadənin qənaətinə görə bu ədəbiyyatın önündə gedənlərdən biri Cənubi Azərbaycanın yetkin şairlərindən olan Kərim Məşrutəçi Sönməzdir. O, «Ağır illər»ində azadlıq yolunda döyüşən və şəhid olan qardaşlarının mübarizə ruhu, dönməz iradəsi və qələbə arzuları haqqındakı təsəvvürlərini daha da genişləndirmişdir.

B.Vahabzadənin təqdiminə görə «Sönməzin kitabı istibdad dövründə xalqının axıtdığı göz yaşları ilə suvanmışdır. Bu göz yaşlarının qaynağı, onların səbəbkarı şahlıq üsuli-idarəsi, zülm üzərində qurulmuş bir cəmiyyətdir». Həmin göz yaşları selə dönüb nəhayət Sönməzin ifadə etdiyi kimi «zülm evinin bünövrəsini sökür». Sönməz yaradıcılığındakı xəlqiliyi, milli ruhu hər şeydən yüksək tutan B. Vahabzadə bu qənaətə gəlir ki, «Sönməzin simasında biz əsrimizin qabaqcıl fikirləri ilə səsləşən, hadisələrdən düzgün nəticə çıxara bilən, ağır qaradan seçən, xalqı haqq yoluna səsləyən bir şairlə rastlaşırıq. Bu şair yalnız XX əsrdə istibdada qarşı dəfələrlə baş qaldırmış böyük inqilab məktəbini keçmiş bir xalqın mübarizə ənənəsindən dərs almış, xalqının qəlbi ilə duyub əqli ilə düşünən, qələmini xalqın səadəti yolunda çalan vətəndaş sənətkardır» .

Şimali Azərbaycan müəlliflərindən Nazim Rizvanın «Sönməzin lirikası» adlı məqaləsində də şairin yaradıcılıq yoluna işıq salınır. Sönməz lirikası Güney şeirinin səciyyəvi nümunəsi kimi oxucuya təqdim edilir.

Səkinə Bərniciyanın 1988-ci ildə Berlində çap etdirdiyi «XX əsr İran Azərbaycanı şairinin azəri və fars dillərində ədəbi əsərləri» kitabı haqqında «Varlıq»da Abasəli Cavadinin çap etdirdiyi geniş rəyində Cənubi Azərbaycan yazarlarının tutduğu mövqe təhlilə cəlb olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, fars şeirinin görkəmli siması sayılan Pərvin Etisami Təbrizdə anadan olub, Tehranda yaşayıb, azərbaycanlı olsa da şeirlərini farsca yazıb. Şəhriyar həm fars, həm də türkcə, M.Ə.Möcüz isə yalnız Azərbaycan türkcəsində yazıb yaradıb. Abbasəli Cavadı yazır ki, onlara hansı mövqedən yanaşmalı? Şimali Azərbaycanda çap olunan əsərlərin çoxunda müəlliflər Güney Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin İran ədəbiyyatı ilə təbii və sıx əlaqələrini süni surətdə danılır, onlara sırf Azərbaycan ab-havası verilir. İranda nəşr olunan fars dilli əsərlərdə isə, əksinə bu yazıçı və şairlərdəki Azərbaycan-türk möhürünü inkar etməyə, görməməyə çalışırlar. Tədqiqatçının fikrincə, bu siyasi və əksərən nəticəsi olmayan bir bəhstir. Doğrusu budur ki, Güney Azərbaycan ədəbiyyatını necə varsa, eləcə elmi şəkildə işıqlandırmaq, onun müxtəlif mərhələlərini, xüsusiyyətlərini, təmayüllərini, şəkil və mövzularını və ən görkəmli nümayəndələrini göstərmək, müvafiq əsərlərin hansı dildə yaradıldığını və hansı dil və ədəbiyyatdan nə qədər təsir gördüyünü müzakirə etməkdir.

Ədəbiyyat ictimai-siyasi hadisələrdən təcrid oluna bilmədiyi kimi Güney Azərbaycanda ədəbi-tənqidi mülahizələr də daim ictimai-siyasi, tarixi mülahizələrlə qovuşuq şəkildə təzahür etmişdir. Bu Güney ədəbi-tənqidinin, eləcə də «Varlıq»da çap olunan ədəbi tənqid materiallarının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Doktor Məhəmmədağa Zehabi «Məşrutə inqilabı dövrü ədəbiyyatımızın müqəddaratı» adlı məqaləsində yazır ki, Məşrutə inqilabından sonra bütün İran xalqlarının ədəbiyyatı, o cümlədən fars və türk ədəbiyyatları daha artıq çiçəklənib inkişaf etməli idi. Lakin fars şovinizmi inqilabın

bütün səmərələrini özünəməxsus edir, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətini məhv etmək istəyirdi. Buna baxmayaraq məsrutə hərəkatının yaratdığı milli intibah dalğası bütün İran türkləri daxilində milli hissə malik cavan ədəbi nəsil yaratmışdı». M. Zehabi bir örnək kimi Makulu Əli adlı yazıçının bu vaxta qədər heç yerdə çap olunmamış və səhnədə oynanılmış «Faciəli izdivac» əsərindən bəhs edərək onun dram janrına bələd olmasını, Bakı, Tiflis, İrəvan və Ərzruma tez-tez səfərlər etməsini, Azərbaycan, türk və fars ədəbiyyatları ilə tanış olmasını xüsusi qeyd edir. Təəssüf ki, müəllif otuzuncu illərdə qələmə alınmış bu dram əsərinin əlyazmasının mövcudluğu və saxlanma yeri haqqında digər əsərlərində də heç bir məlumat vermir.

«Varlıq»da başqa bir müəllif M.Afiyət M.Ə.Sabirin İran Məsrutə inqilabına və xüsusilə Təbriz qiyamına böyük maraq göstərdiyindən onun bu illərdə İranda baş verən hadisələrə 25-dən artıq şeir yazdığından bəhs edir. Qeyd edir ki, bu əsərlərdə əsas iki məsələ qoyulurdu: xalqın istibdad əleyhinə mübarizəsi və azadlıq hərəkatını boğmağa çalışan irtica qüvvələrinin ifşa edilməsi.

Təbriz hadisələrinə, xüsusilə Səttarxanın rəhbərliyi ilə gedən mübarizəyə sönməz məhəbbət bəsləyən M.Ə.Sabir 1908-ci ildə yazdığı «Səttar xan», «Mirhəşim Təbrizi», «Ərzi-hal» adlı şeirlərində inqilab sərkərdəsi Səttar xanın simasında qəhrəman Təbriz mücahidlərinin tarixi qələbəsini tərənnüm etmişdir.

Sabirin «Səttar xan» adlı şeiri o vaxtlar səngərlərdə və yığıncaqlarda əzbər oxunurdu, bu şeiri Səttar xanın özü də dinləmişdi. Şair Təbriz mücahidlərinin və Səttar xanın bütün dünyanı heyrətə saldığını qələmə alır:

*...İndi dünyanın təvəccoh nöqtəsi İrandır!  
Afərinim hümməti-valayi Səttar xanadır!*

Sabirin Səttar xanın mübarizəsi ilə əlaqədar tarixi hadisəni təsvir edən bu əsəri olduqca maraqlıdır. Bu şeir Firdovsinin «Şahnamə»sinə nəzirə şəklində yazılmışdır. Sabir bu şeirini o zaman qanlı döyüşlər meydanı olan Təbrizə həsr etmişdi.

Məqalədə Sabirin dərin məzmunlu və ictimai təsir qüvvəsinə malik olan şeirləri ilə Məşrutə inqilabına xidmət etməsi bir daha vurğulanır.

«Varlıq»da tənqid və ədəbiyyatşünaslığın yeni üslub kəsb etməsində onun ədəbiyyatşünaslığının təhlil prinsiplərini mənimsəməsində və Cənublu alimlərlə bərabər Şimalda yaşayan ədəbiyyatşünas, dilçi və tənqidçilərin çap etdirdikləri məqalələr xüsusi rol oynamışdır. Rüstəm Əliyev, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Vaqif Aslanov, Anar, İsa Həbibbəyli, Məhərrəm Qasımlı və digər müəlliflərin çap olunmuş məqalələri tənqidlə ədəbiyyatşünaslığın üslub və təhlil etibarı ilə ayrılması və seçilməsinə özlü yaratmışdır.

«Varlıq» dərgisi XX əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Azərbaycan ədəbi tənqidi fikrinin və ədəbiyyatşünaslığının yeni istiqamətdə inkişafı və formalaşması prosesi barədə dolğun təsəvvür yaradır. Bu tarixi ədəbi hadisə yeni tədqiqat əsərlərinin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

*«Azərbaycan» jurnalı. 9-cu sayı  
2001*

## **Cavad Heyətin klassik irslə bağlı çalışmaları**

«Varlıq» dərgisi folklor, türk xalqlarının mifologiyası, tarixi-mənəvi varlığı klassik ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırma mərkəzlərindən biri sayıla bilər. Türklərin tarixi təşəkkülü, türk dünyagörüşü və mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasında yeri, rolu haqqında silsilə tədqiqatlara öz səhifələrində yer ayırması «Varlıq» dərgisinin böyük tarixi xidmətləridir. Hələ Şimalda bu tipli tədqiqatların geniş vüsət almadığı bir vaxtda Cavad Heyətin türk dövlətləri, türk xalqları haqqında böyük informasiya tutumu olan məqalələrinin nəşri milli mədəniyyətimizin öz kökü, əslilə bağlılığını üzə çıxartmaqda böyük rol oynamışdır.

Qədim türk ədəbi nümunələri, yazılı qaynaqları haqqında Cavad Heyətin tədqiqatları anadilli ədəbiyyatımızın tarixi kökləri haqqında da zəngin məlumat verir. Cavad Heyətin bu səpgili araşdırmaları «Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış» adı ilə Bakıda nəşr olunandan sonra «Varlığın» tarixi, ictimai və milli-mənəvi çəkisi haqqında təsəvvürlər daha da zənginləşdi. Əslində şovinist siyasət yeridən məmləkətdə bu tipli tədqiqatların nəşr edilməsi, Cənubda yaşayan soydaşlarımızın öz tarixi kökünə qayıdışı üçün zəmin hazırlayırdı. Şimalda isə uzun müddət türk xalqlarının tarixi birtərəfli, səthi öyrənilmiş və nəzəri baxımdan məlum qəliblərə əsaslanmışdır.

Cavad Heyətin, ümumilikdə isə «Varlığın» bu istiqamətdəki fəaliyyəti Azərbaycan türkləri üçün öz tarixlərini öyrənməkdə zəngin məlumat, informasiya vermək baxımından qiymətlidir. Cavad Heyətin türk tarixinə dair araşdırmalarında Azərbaycan faktoru əsas yer tutur. O, türklərin tarixini üç mərhələyə bölərək araşdırır.

Alim bu bölgünün ondan əvvəl irəli sürüldüyünü və elm aləmində qəbul edildiyini göstərərək yazır: «Türkləri islam dini, dil və ədəbiyyatlarını nəzərə alaraq qədim, orta və yeni türklərə, dillərini də əski, orta və yeni türkcəyə bölmüşlər.

«İslamdan qabaqkı dövrə qədim dövr, (göktürk və uyğurlar dövrü) islami dövrə, yəni IX əsrdən sonra başlayan və XVI əsrə

qədər olan dövrə orta dövr, ondan sonrakı dövrə yeni dövr deyilmişdir»

Cavad Heyət əvvəllər irəli sürülən və elm aləmində qəbul edilən üç dövrə müvafiq olaraq xronologiya əsasında türklərin tarixini və mədəniyyətini araşdırarkən ədəbiyyatın, eləcə də mədəniyyətin tarixi şəraitlə bağlılığı konsepsiyasından çıxış edir. Bu gün türklərin müxtəlif ölkələrdə, ayrı-ayrı hökumət adı altında yaşamaqda olduqlarını, «sayları 125 milyondan artıq olan türk qövmlərinin 29 türk ləhcəsilə danışdıqlarını, bu ləhcələrin əksəriyyətinin müstəqil yazılı qrammatika və ədəbiyyatı olduğunu» xüsusi vurğulayan tədqiqatçı Azərbaycan xalqının türk xalqlarından biri, Azərbaycan mədəniyyətinin isə vahid, bölünməz ümumtürk mədəniyyətinin ancaq bir hissəsi olduğu qənaətinədir. Cavad Heyətin əsaslandığı ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyası hələ 1920-ci ilə qədər Əmin Abid, Abdulla Şaiq, İsmayıl Hikmət, Fudad Köprülü kimi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən qəbul edilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı məhz ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırılmışdır.

Cavad Heyətə görə «Türklərin tarixinə diqqətli baxış əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan daim türk dünyasında baş vermiş mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi, ideoloji məhiyyətli, miqyaslı hadisələrin mərkəzində olmuş bir ölkədir».

Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində öyrənmək baxımından «Varlıq»da klassik irslə bağlı dərc edilmiş araşdırmalar da diqqətə layiqdir. Bu araşdırmalar sırasında əhatəli olması və ümumiləşdirmə dəyəri ilə Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatları xüsusi yer tutur.

Cavad Heyət öz araşdırmasında Güney Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dörd mərhələyə ayırır:

Birinci mərhələ - Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixindən XIX əsrin başlanğıcına qədər, yəni XIII əsrdən 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə - parçalanma zamanınadək olan dövrü əhatə edir;

İkinci mərhələ - 1828-ci ildən 1920-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir;

Üçüncü mərhələ - Pəhləvi dövrü və ya tənəzzül dövrüdür. Bu dövrə 1920-1979-cu illər daxildir. Bu dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın bütün sahələrdə əlaqələri kəsilir. Ancaq 1945-1946-cı illər, xüsusən bir il sürən Demokratik hökumət dövrü istina təşkil edir;

Dördüncü mərhələ - İslam inqilabından sonrakı dövrdür;

Alimin təklif etdiyi bölgü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının dövləşdirilməsində ən obyektiv, elmi dövləşdirmə hesab oluna bilər. Çünki Cənub ədəbiyyatının inkişaf tarixini baş verən tarixi ictimai-siyasi hadisələrdən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Cavad Heyətin fikrincə, XIX əsrdə bütöv Azərbaycanın ikiye bölünməsinə baxmayaraq 20-ci illərə qədər Şimali Azərbaycan ədəbi prosesləri Cənubda izlənməmişdir. Orada çap olunan mətbuat və kitabların asanlıqla yol tapıb, yayılması Cənub ədəbiyyatına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda qəzəl, mərsiyə və nəvhə ədəbiyyatı geniş yayılmışdı.

Cavad Heyət bu dövrün ədəbiyyatına qiymət verərkən Raci, Dilsuz, Sərraf, Pürğəm, Qumri və başqa mərsiyə şairlərinin yaratdıqları mərsiyə ədəbiyyatının Cənubda dilimizin mühafizə olunmasına xidmətindən bəhs edir. Bu elmi qənaəti M.Ə. Rəsulzadə vaxtilə mərsiyə ədəbiyyatından danışarkən söyləmişdi. M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Mərsiyənin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük xidməti olmuşdur. Əgər türkcə mərsiyə olmasa, türk şeir və nəzmi də bu dərəcədə ümumiləşməyəcək və Azərbaycan xalqı, ehtimal ki, bir çox zaman daha doğma ədəbiyyat üzü görməyəcəkdi... İştə mollası, taciri, məmuru hamısı farslaşır ikən, milli hiss və təəssübü qorumaq baxımından mərsiyələrin rolu əvəzsiz olmuşdur».

Cavad Heyətin «Varlıq»ın ikinci sayından başlayaraq silsilə ilə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» adı altında ardıcıl çap etdirdiyi, altı əsrlik dövrü əhatə edən məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələləri və şəxsiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu əsəri yazmasına səbəbi Cavad Heyət belə açıqlayır:



«Dilimizin yarım əsrdən artıq bir müddət faşist pəhləvi rejiminin yasaqları altında yazılmaqdan məhrum qalıb, unudulmağa məhkum olunduğundan xalqımız gözəl dilimizin bədii, ədəbi əsərlərini oxuyub öyrənmək yerinə varlığının əsalətinə və ana dilinin öz dili olduğuna dəxi şübhələndiyi bir dövrdə bu günkü danışdığımız ana dilinin rəvayətini və qısaca ədəbiyyatını nəşr etmək daha zəruridir... Əsərin mükəmməl və ya kafi olması bəhs mövzusu dəxi deyildir. Məqsədimiz xalqımızı daha yaxından tanış qılmaq və ədəbiyyatımız barədə bir fikir verməkdir... Bu əsərin yazılmasında həm əski qaynaqlardan, mövcud kitab və divanlardan, həm də Quzey Azərbaycanda və Türkiyədə yazılan əsərlərdən istifadə edilmişdir».

Silsilə məqalələri tədqiqatçı Həsənoğlu, «Qisseyi-Yusif» əsərinin müəllifi şair Əli, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx Əlvan Şirazi, Həqiqi, Həbibə və Xətai kimi sənətkarların ədəbiyyat tarixində yeri, mövqeyi, yaradıcılığı haqqında şərhə ilə başlayır, XIII əsrdən üzü bəri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ardıcıl izləyir.

Sonra böyük klassik şair M. Füzulinin yaradıcılığından geniş bəhs edir.

Üçüncü məqalə Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən «Töhfeyil-Sami», «Məcmuəl-Xəvas» və Əhdi Bağdadi təzkirələri və bu əsərlərdə adları çəkilən Azərbaycan şairlərinə həsr edilmişdir. Burada həmçinin XVI əsr şairlərindən Saib Təbrizi və Qövsə Təbrizi yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış Molla Pənah Vəqif, Vədadi və onun müasiri olan Şirvan şairləri, həm də Aciz, Əbdülrəhman Dilbaz oğlu, Arif, Mustafa Ağsa Salik, XIX əsrdə yaşamış mərsiyə şairləri Raci, Dilsuz, Qumri, Sərraf yaradıcılığı ilə bağlı ətraflı söhbət açır, yeri gəldikcə, onların poeziyasından nümunələr verir.

Silsilə məqalələrdə XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Nəbatə, Ləli, Heyran xanım, Xalxali yaradıcılığından da ayrıca danışılır.

«Maarifçi-realist ədəbiyyat» adlanan bölmədə A.Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, M.Ş.Vəzəh və Q.Zakir haqqında elmi şərhində tədqiqatçı maarifçiliyin yaranması və təşəkkülündən bəhs edir.

XIX əsrin II yarısında yaranan ədəbiyyat bölməsində böyük mütəfəkkir M.F.Axundov və S.Ə.Şirvani, Natəvan kimi şairlərin yaradıcılığından, ədəbi məclislərdən Azərbaycan mətbuatının ilk nümunəsi «Əkinçi» qəzetindən, onun iştirakçılarından, teatrın yaranması və inkişafından danışılır. Cavad Heyətin kütləvi oxuculara zəngin elmi məlumat verən bu məqalələr toplusu 1990-cı ildə Tehrandə, 1993-cü ildə isə Bakıda ayrıca kitab halında çap olunmuşdur.

Cavad Heyətin nəşr etdirdiyi kitabları tədqiqata cəlb edərkən daha çox az məlum olan, ya da heç məlum olmayan ədəbi materiallara xüsusi diqqət yetirməyi məqsədəuyğun saydıq. Çünki bu təhlil üsulu elm aləmində maraq doğuracaq yeni faktları nəzərə cərpdirməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, «Varlıq»ın ilk nömrələrində C.Heyət ədəbiyyat tarixinə aid məqalələrində Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş qaynaqlara istinad edirdi. Sonralar dil tarixi ilə ciddi məşğul olarkən o, Cənubda yaradılan ədəbiyyatla, türk xalqlarının qədim müştərək folkloru, yazılı ədəbiyyatı və əski türk şairləri ilə hərtərəfli məşğul olmaq zərurəti hiss edir. Bu da tədqiqatçı alimə Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına dair çox maraqlı və dəyərli faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Ona görə də Cavad Heyətin ədəbiyyat tarixi kitablarında adlarına ya az, ya da heç təsadüf etmədiyimiz şairlərə rast gəlinir. Bu şairlərin əksəriyyəti vaxtilə Azərbaycandan Şərq ölkələrinə, xüsusilə Türkiyəyə mühacirət edənlərdir. Onların arasında Qazi Zərir, Mətemi kimi öz dövrünün qüdrətli şairləri olmuş şəxsiyyətlər barədə türk ədəbiyyatı tarixində geniş bəhs olunmuşdu.

Təəssüf ki, ədəbiyyat tarixi mənbələrində bu məsələyə diqqət yetirilməmişdir.

Cavad Heyət öz elmi araşdırmalarına əsasən belə bir nəticəyə gəlib yazır ki, türk dilinin Azərbaycandan başqa İranın digər yerlərində kütləvi və dağınıq halda yaşayan xalqların da dili olduğu, İrandan başqa Türkiyənin şərq vilayətlərinin və İraqda yaşayan türklərin də Azərbaycan dilində danışır və vahid soy-kökə bağlı olduqları artıq elm aləminə məlumdur. Bu səbəblərə görə

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış»da bütün bu ölkələrdə yaşamış və əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış şair və yazıçılardan da ayrıca bəhs olunur.

Alim bu qənaətdən çıxış edərək yazır ki, Füzuli kimi İraq türklərinə mənsub şairləri və sivaslı Qazi Bührhanəddini Azərbaycan şairləri çərçivəsində tədqiq edəcəyik. Demək, alimin tədqiqatlarında ölkədən çox dil məsələsi mövzu bəhsidir.

Cavad Heyət bu silsilə məqalələrini yazarkən Azərbaycan, İran, Türkiyə və Avropada nəşr olunmuş qaynaqlara, kitablara dövrü mətbuata, əlyazmalarına istinad etmişdir. Ayrı-ayrı ədəblər barədə yazılmış oçerklərdə mövzu məhdudiyyəti, mövzuya birtərəfli, natamam yanaşma nəzərdən qaçmır. Bəzi yazılar mənbələrdən olduğu kimi, bəziləri isə bir neçə mənbədən götürülüb yaradıcı şəkildə işlənilərək verilir. Həmçinin bəzi istedadlı və tanınmış yazıçı və şairlər haqqında mənbələrdə yetərinə məlumat verildiyindən onların yaradıcılığına çox az yer ayrılır, bunun əksi olaraq az tanınanlara bir neçə səhifə həsr olunur.

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini XIII əsrdən başlayır. O, artıq bütün dünyada Azərbaycan şairi kimi ad qazanmış, XII əsrdə yaşayıb yaratmış Nizami Gəncəvinin üstündən sükutla keçir, bunu dil faktorunu əsas götürməsi ilə əlaqələndirir. Akademik Həmid Araslı «Varlıq»a göndərdiyi məktubunda Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Həsənoğludan başlamasına öz etirazını bildirir. Həmid Araslı həmkarına yazır: Azərbaycan xalqının taleyi elə gətirmişdir ki, müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən bu xalqın ədəbiyyatı ərəb və fars dillərində də yaranmışdır. «VII əsrdən (islamın yayılmasından) başlayaraq Əl Azərbaycani, Ət-Təbrizi, Urməvi adları ilə məşhur olan şairlərimiz, görkəmli alimlərimiz ərəb dilində qiymətli əsərlər yaratmış və ölkələrinin adlarını şöhrətləndirmişlər. İsmayıl bin Yəssar, Xətib Təbrizi, Urməvi kimi şair və alimlər, şübhəsiz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ayrılmaz nümayəndələridirlər. Fars dili səlcuqilər dövründə ədəbi dil kimi Yaxın Şərqdə əsaslananda Qətran Təbrizi, Əbül Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti xanım, xüsusən

Nizami Gəncəvi kimi xalqımızın taleyi ilə bağlı cahanşümul sənətkarlar yetişmişdir ki, bunlar Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının, eləcə də Şərq şeirinin ən görkəmli simalarındandır.

Həmid Arasliya görə, ərəb və fars dilli nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi mərhələlərini təşkil edir. Cavad Heyətin tədqiqatlarında bəzi nöqsanlar çox vaxt tədqiqatçı alimin Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablarından xəbərsizliyi ilə bağlı olmuşdu. Füzuli haqda yazdığı oçerkdən aydın olur ki, Cavad Heyət Füzulinin Bakıda nəşr olunmuş 4 cildliyindən, «Mətləül-etiqa» əsərinin Bakı nəşrindən, eləcə də Azərbaycan alimlərinin şair haqqında çoxsaylı monoqrafiyalarından xəbərsiz olmuşdur. Odur ki, oçerkdə şairin «Rindü-zahid», «Söhbətül-əsmar» kimi məşhur əsərlərinin adı belə çəkilməmişdir». Halbuki Həmid Araslinın göstərdiyi kimi «Söhbətül-əsmar» əsəri ilk dəfə XIX əsrdə Təbrizdə nəşr edilmişdir».

Bununla belə demək lazımdır ki, bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq qeyd etdiyimiz kimi doktor C. Heyət Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmış və əsas üstünlüyü şairlərin doğulduğu, yaşayıb yaratdığı məkan faktorundan çox, onların hansı dildə yazıb yaratdığına, yəni dil faktoruna vermişdir.

Cavad Heyət Azərbaycan-türk ədəbiyyatının görkəmli klassiki Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına, sənətinə dönə-dönə müraciət etmiş, şairin yaradıcılığını müxtəlif bucaqlardan işıqlandırməyə çalışmışdır.

«Füzulinin «Leyli və Məcnun» mənzuməsinə Nizami və digər şairlərin təsiri» adlı «Varlıq»da nəşr olunmuş elmi məqalə müəllifin Orta əsr Şərq şeirinə, Nizami, Nəvai, Füzuli kimi klassiklərin yaradıcılığına, əruzun poetikasına, qədim Şərq əfsanələrinə, Şərq şeirinin janrlarına, təsəvvüfə dərinədən aşına olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Hər üç şairin «Leyli və Məcnun»lərinin müqayisəsi zamanı Cavad Heyət əsərlərin hər birinin neçə beytdən ibarət olması, əruzun hansı bəhrində yazılması, kimlərə ithaf olunması, tiplərin oxşar və fərqli cəhətləri, əsərlərin hər birinin «zaman və məkan

damğaları» daşması, təsəvvüf baxışları və s. məsələlərlə yanaşı, dil faktoruna xüsusi diqqət yetirir. Cavad Heyət yazır: «Füzulinin ana dilində yazıb yaratdığı əsərləri və yaradıcılıq üslubu ədəbi bir məktəb halına gəlmişdir. Füzuli məktəbi adlanan bu məktəb 450 ildən bəri davam edib yüzlərlə türk şairinin öyrətmə, zövq və ilham qaynağı olmuşdur. Başda azəri və türk şairləri gəlmək üzrə İstanbuldan Daşkəndə, Kazandan Krıma və Dərbənddən Təbriz və Kərkükə qədər Türkiyə, İraq İran, Azərbaycan və Türkünstan şairləri onun əsərlərini oxumuş, əzbərləmiş və onlarla nəzirələr yazmışlar. Türk şairləri arasında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur. Onun təsiri Nəsimi və Nəvaidən də artıq olmuşdur və bu təsir hələ də davam etməkdədir». Tədqiqatçı alim nəticədə bu qənaətə gəlir ki, Nizami və Füzuli «Leyli və Məcnun»ları hər biri öz növbəsində orijinal və şah əsərlərdir.

«Füzulinin dili» adlı məqaləsində C.Heyət məşhur ingilis şərqşünası Gibbin sözlərinə əsaslanaraq Füzulini «Türk ədəbiyyatının ən böyük şairi» adlandırır. Alim yazır: «İtalyan türkoloqu prof. P.Bombaçinin söylədiyinə görə də Füzuli türk şairlərinin ən böyüyüdür». C.Heyətin fikrincə üç dildə yazan Füzuli ən gözəl əsərlərini öz ana dilində yazmışdır. Füzuli Azərbaycan bədii dilini ən yüksək zirvəyə qaldırmış və ədəbiyyatımızda olduğu kimi ədəbi dilimizin inkişaf tarixində də yeni bir mərhələ açmış və dönüş nöqtəsini təşkil etmişdir. «Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti» adlı məqaləsində isə C.Heyət «Füzuli alim, mütəfəkkir, arif və aşiq bir şairdir» qənaətini inandırıcı elmi təhlillərlə əsaslandırır. Füzuli ilə bağlı tədqiqlərində alim həmişə böyük şairin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ədəbi dilin inkişafındakı xidmətlərindən də geniş bəhs açır.

«Füzulinin dili və söz xəzinəsi» adlı məqaləsində yazır ki, Füzuli dilində qrammatika türkcədir. Dil, istiarə, məcazlarla zəngindir.

Cavad Heyət «Füzulinin ədəbi təsiri» adlı məqaləsində şairin təsirləndiyi mənbələri, həm də özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri məsələlərini araşdırma obyektinə çevirir. «Türk ədəbiyyatında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur» qənaətini elmi təhlillərlə

əsaslandırmağa çalışır. Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı varlıqların daim diqqət mərkəzində olmuş, bu dahi şairin irsinə zaman-zaman müraciət edilmişdir.

Cavad Heyətin klassik irsin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri professionallığı, mənbələrə dərinlən bələdliyi, obyektiv yanaşma tərzilə seçilir. Təbii ki, doktor Cavad Heyət yuxarıda adı çəkilən məqalələrində zəngin Azərbaycan ədəbiyyatını tam əhatə edə bilməzdi. Onun özünün də qeyd etdiyi kimi, əsas məqsədi cənublu oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış etmək olmuşdur.

*«Mədəniyyət dünyası» jurnalı, 2002*

## **Cənubi Azərbaycan folklorunun təbliği və tədqiqi**

«Varlıq» dərgisi nəşrə başladığı zamandan Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur. «Varlıq»da folklor məsələləri özündə müxtəlif səpkili problemləri birləşdirən mövzudur və Cənubi Azərbaycandakı ictimai və ədəbi durumla bağlı xüsusi maraq kəsb edir.

«Varlıq»da dərc olunan folklor materialları içərisində atalar sözü və bayatılar çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan dərgidə folklorçu Mənzuri Xamneyinin fəaliyyəti məhsulardır. O, dərginin demək olar ki, hər sayında topladığı atalar sözlərindən nümunələr dərc etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M. Xamneyi atalar sözlərini müəyyən elmi prinsiplə nəşr etdirməyib. Atalar sözləri sadəcə olaraq xam material kimi təqdim edilib. Ümumiyyətlə, «Varlıq»da dərc edilmiş folklor nümunələri folklorşünaslığın elmi prinsipləri əsasında seçilib təsnif edilmir, orijinallar və ya variantlar üzə çıxarılmır. Dərgidə dərc edilmiş atalar sözləri və bayatılar da bu şəkildədir. Çünki Cənub folklorşünaslığında folkloru toplayıb nəşr etməyin elmi prinsipləri hazırlanmayıb. Buna baxmayaraq materialların orijinallığı və zənginliyi elmi araşdırmalar üçün zəmin yaradır.

Atalar sözlərini dərgidə Mənzuri Xamneyi ilə yanaşı, Sabir Xiyavlu və başqaları da təqdim edir. İstər Şimalda, istərsə də Cənubda atalar sözləri xalqımızın düşüncə tərzini, milli psixologiyasını, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirir. Xalqımızın milli mentalitetini dolğun əks etdirən lakonik fikirlər bir daha təsdiq edir ki, Cənubla Şimalın «ayrılığı» siyasi səciyyə daşımışdır.

«Varlıq» dərgisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bu əsas janrları haqqında məqalələr dərc etdirmiş Cavad Heyət atalar sözlərinin, həmçinin bayatıların yaranması, məzmunu, poetik keyfiyyətləri, habelə toplanması və nəşri tarixi ilə bağlı silsilə məqalələr yazmışdır. Bu mənada dərgi orijinal folklor nümunələrini dərc etməklə yanaşı, onlara aid elmi-populyar oçerklər də çap etməklə Cənubda olan boşluğu doldurur. C. Heyət atalar sözləri-

nin yaranma yollarını araşdıraraq qeyd edir ki, «Həyat və məişətin hər sahəsində xalq atalar sözü və məsəllərini yaratmışdır». C. Heyət atalar sözləri və məsəlləri bir-birindən ayıran cəhətlərə də toxunur. O, qeyd edir ki, atalar sözlərinin hamısında tam mühakimə, bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə vardır. Məsəllərdə isə fikir tamamilə ifadə edilməmiş və nəticə də ümumiləşdirilməmişdir. C. Heyətin atalar sözü və məsəllərinin toplanması və nəşri haqqında verdiyi məlumatlar içərisində belə bir fakt maraq doğurur ki, İranda 1944-cü ildə Əli Əsgər Müctəhidi 2500 atalar sözü toplayıb çap etdirmiş və 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra 1981-ci ildə Yaqub Qüds altı mindən ibarət atalar sözünün birinci cildini nəşr etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan folklorunun toplanması və araşdırılmasında M.H.Əhəri, Molla Mustafa, M.B.Xalxali, S.Cavid, Ə.V. Duhvarqanlı, Ə.Makui, S.Behrəngi, B.Dehqani, Ə. Xürrəmşancanlı, Ə.Kəmalı, Fərzanə və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Təəssüf ki, sonuncu iki müəllif istisna olmaqla dərgidə bu nəşrlərin geniş elmi təhlilinə həsr edilmiş məqalələrə təsadüf etmədik.

«Varlıq» dərgisində dərc edilmiş atalar sözləri bir neçə cəhətdən xüsusi maraq kəsb edir. Birincisi, bu nümunələrdə Azərbaycan dilinin saf lüğət tərkibi və dilin təmizliyi özünü hifz edib. Digər tərəfdən xalqın müdrikliyi, dünyaya dərin fəlsəfi münasibəti «Varlıq»dakı atalar sözlərini yaddaqalan edir:

*Mərdin tövləsi, namərdin otağından yaxşıdır  
Qışın oğurluğu yazda üzə çıxar  
Gül cəngəlsiz olmaz, meşə əngəlsiz.*

Bizcə, dərgidə bayatı və atalar sözlərinə digər janrlara nisbətən daha çox yer verilməsi bu janrların lakonikliyi, yığcamlığı, dərginin çap imkanları ilə bağlıdır.

«Varlıq»da dərc edilən atalar sözlərinin bir qismi bu gün şimal oxucusu üçün məlumdur. Digər bir hissəsi mövcud atalar sözlərinin maraqlı variantı olub, yeni məzmun ifadə edir və əsa-



sən Güneydə işlənən nümunələrə aiddir. Dərgidə müdrik, fəlsəfi, əxlaqi məzmun daşıyan atalar sözlərinə geniş yer verilir:

*Ölüsü olan bir gün ağlar, dəlisi olan hər gün  
Dəmir nəmdən, insan qəmdən çürüyər*

Dərgidə müxtəlif illərdə dərc edilmiş bu atalar sözlərinin məzmununu xatırladan nümunələri çox eşitmişik. Lakin sözü gədən atalar sözlərində dünyaya, ömrün və yaşamağın mənasına yığcam, poetik formada qiymət verilir. Daxili qafiyə sistemi, saf milli leksikon, xalq həyatının dərin qatlarını təcəssüm etdirən ib-rətamiz obrazlar bu nümunələri həqiqi sənət səviyyəsinə yüksəldir.

«Varlıq»da dərc edilmiş atalar sözləri sübut edir ki, xalqın, mənəvi keçmişini ona zorla, diktatura yolu ilə unutturmaq mümkün deyil.

*Könül nə mey istəyir, nə meyxanə,  
Könül dost istər, mey bəhanə.  
Sevgi od deyil, oddan yamandır.  
Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız dildə.  
Qarışqanın evində şəbnəm böyük tufandır.  
Sərçə olsun, əlimdə olsun, neynirəm göydə uçan qazı  
Qarğa qarğanın gözünü dəlməz  
Qərrib quşun yuvası olmaz  
Bir qarın qatıqdan ötrü tuluğu yırtma*

Təsadüfi deyil ki, «Varlıq»da dərc edilmiş məqalələrdə, xüsusən Cavad Heyətin silsilə tədqiqatlarında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin xalqın tarixini əks etdirmək mənasında əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli dilin, milli təfəkkürün yaşayıb inkişaf etməsində bu janrların roluna eyni diqqət ayrılır. Yaşar Qarayev alimin bu sahədəki tədqiqlərindən haqlı olaraq yazır ki, burada folklorun ideya-fəlsəfi zənginliyi onun forma üslub xüsusiyyətləri və poetika sənətkarlıq kamilliyi ilə vəhdətdə təhlil olunur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının tarixini müəyyən etmək qeyri-mümkün olsa da, bir həqiqət aydındır ki, onun inkişaf yolu ilə xalqın tarixi vəhdətdə olub. Lakin folklorun belə bir xüsusiyyəti də özünü göstərüb ki, konkret bir bayatıda, əfsanədə, rəvayətdə oxşar mövzular bir-birini əvəz etmişdir. Xüsusən, kiçik həcmli lirik folklor janrlarında ifadə, məzmun qalır, lakin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin yeri dəyişir, başqa sözlə desək, folklor nümunəsi çağdaş gerçəkliyə «uyğunlaşdırılır».

Atalar sözlərindən sonra məcəllədə folklor materialı kimi ikinci yeri bayatılar tutur. Bu zaman həm xalq bayatılarına, həm də yeni yaranan və müəllifi bəlli olan bayatılara yer verilir.

Bu baxımdan «Varlıq»ın bir neçə müəllifi - Sönməz, Sava-lan, Azər Mazandarani və Əhəd Fərəhməndinin bayatıları xüsusi yer tutur. Bu barədə poeziya bölməsində ayrıca bəhs olunacaqdır.

Həyatın elə bir anı yoxdur ki, orada bayatılar xalqın toy-büsatını, ağrı-acılarını özündə yaşadıb əks etdirməsin. Əsr yarım-dan çoxdur ki, Cənub bayatılarının əsasını ikiye parçalanmış ürəyin nisgilli çırpıntıları təşkil edir. Belə bayatılar çoxdur və geniş yayılıb. Təsadüfi deyil ki, bəzən oxucular öz ürək sözlərini redaksiyaya göndərdikləri xalq bayatıları ilə ifadə edirlər. Dani-markadan İ. Cəməli yazır:

*Qızıl gülü dərdi yar,  
Dərmə dedim, dərdi yar.  
Yerli olan nə bilər*

Nədir qərib dərdi yar Bu bayatıda qəriblik ruhu konkret mə-na daşıyır. Məlumdur ki, qərbət mövzusu klassik bayatılarımız əsas mövzularındandır.

«Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı» - xalqımızın və-tənpərvərlik ruhunun simvolu kimi səslənir. Nümunə gətirdiyimiz bayatıda isə qəriblik motivi çağdaş günlərimizə aiddir. Müxtəlif səbəblərdən öz doğma ocağını tərk etmiş cənubluların vətən yangısını əks etdirir.

*Səsinə həy verərdim,  
Gecənə ay verərdim  
Çıxarardım qəlbimi,  
Elimə pay verərdim!*

Bu bayatıda da eyni ruh hakimdir.

*Ulduzların sayı yox  
Yaradanın tayı yox,  
İnsan dili dananın  
İnsanlıqda payı yox*

Bu bayatıda dil yağısı, bir xalqın dilinin yasaqlığı əks olunmuşdur.

Bayatılar obrazlılıq, bədii təsvir nöqteyi-nəzərdən öz tarixi ənənələrini yaşadır. Obrazın biçimi bizə çox tanışdır. Lakin müasir məzmun ona tamamilə yeni çalar gətirir.

Bayatılarımızın məzmun və poetik intonasiya zənginliyi bir-birini tamamlayır. Bu yığcam formada böyük bəşəri kədər, əzab və izzətin ifadəsi ilə obrazlarla əyaniləşir ki, xalqın poetik yaddaşı ilə bu günkü tarixi sanki birləşir. Bu misralarda Azərbaycan xalqının poetik obraz, təfəkkür ənənələri yeni ictimai mənəvi məzmunla birləşir, poetik doğruluq da burdan doğur.

Doktor Cavad Heyət 1828-ci ildəki Türkmənçay sülh müqaviləsini «tariximizin ən acı və unudulmaz hadisəsi» adlandıraraq yazır: «Bu acı hadisənin buraxdığı kədərli xatirə illər boyu xatirələrdə yaşamış və yeni-yeni mahnı və nəğmələrin, bayatı və aşığı şeirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün də xalqın ağzında və xatirində olan səmimi duyğularının və ürək yağılarının tərcümanı olan bu nəğmələrin mövzularını ayrılıq acısı, hicran və zülm təşkil etmişdir.

*Araz, Araz, xan Araz  
Sultan Araz, xan Araz,  
Görüm səni yanasan  
Gəl dərdimi qan, Araz*

*Arazı ayırdılar,  
Qum ilə doyurdular,  
Mən səndən ayrılmazdım  
Zülm ilə ayırdılar.*

Aşıq sənəti Cənubda milli dilin və ədəbiyyatın yaşaması üçün müstəsna rol oynamışdır. Milli dildə yazılı ədəbiyyatın inkişafına dövlət səviyyəsində imkan olmadığı üçün uzun müddətli tarixi dövrlərdə aşıqlar milli ədəbiyyatın, dilin və əslində milli mənəvi varlığın və düşüncənin xalq arasında geniş yayılması, hafizələrdə hifz olunması mənasında əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

«Varlıq»da aşıq ədəbiyyatının geniş yer tutmasının başqa tarixi ədəbi qanunauyğunluqlarla şərtlənən səbəbi də vardır. Məlum olduğu kimi aşıq sənətinə məxsus qədim məktəblər, dastan və el havalarının çoxu Güney Azərbaycanda yaranmışdır. Klassik Azərbaycan aşıq sənətinin böyük nümayəndələri Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasım məhz Güney Azərbaycanda yaşayıb yaratmış, aşıq sənətinin böyük ənənələrini yaratmışlar. Təəssüf ki, uzun illər ədəbi-mədəni əlaqələr kəsildiyi üçün Cənubda ədəbiyyatın digər sahələri kimi aşıq sənətinin də vəziyyəti barədə geniş təsəvvürümüz yox idi. Mövcud aşıq ədəbiyyatına aid tədqiqat əsərlərində Güney qolu az əhatə olunurdu. «Varlıq» dərgisi nəşrə başlayandan sonra aşıq ədəbiyyatının keçmişi, çağdaş durumu barədə dolğun məlumat əldə etmək imkanı yarandı.

M.Fərzanənin, Aşıq Mehیارın, Əli Kəmalinin aşıq ədəbiyyatından topladıqları materialların, doktor Cavad Heyətin silsilə tədqiqatlarının «Varlıq»da nəşri bu sahədə əvəzsiz bir iş görmüşdür.

Bu gün ədəbi-mədəni əlaqələr də öz bəhrəsini verir. «Varlıq»da cənublu müəlliflərlə yanaşı, Şimalda fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların da əsərləri nəşr edilməyə başladı. Konkret olaraq aşıq ədəbiyyatı barədə folklorşünas alim, filologiya üzrə elmlər doktoru Məhərrəm Qasımlının dərgidə çap olunmuş tədqiqatı Cənubdakı aşıq ədəbiyyatını, mövcud aşıq mühitlərinin özünəməxsus cəhətlərinin təhlilinə həsr edilib. M. Qasımlı yazır ki, «aşiq

sənətinin orta yüzilliklərə bağlı ən qüdrətli ustadlarının Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasımın Güney Azərbaycanda meydana çıxması da aşılığın ilkin və əsas ocaqlarının sözü gedən ərazidə qurulması ilə bağlıdır». «Tarixi mənzərə göstərir ki, Azərbaycan aşılığının sənət mühiti mərhələsinə yiyələnmiş əsas beşiyi - mərkəz nöqtəsi Təbriz-Qaradağ çevrəsidir. İkinci buna bənzər mərkəz Urmiya sayıla bilər».

Tədqiqatçı öz məqaləsində, istərsə də Bakıda nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında «Güney mühitləri» bölməsində elmi mənbələrə və müşahidələrinə əsaslanaraq yazır ki, aşılıq sənəti Göyçə, Gəncəbasar, Borçalı, Dərbənd və Şirvana Cənubi Azərbaycandan gəlmişdir. Bu isə sufi-dərviş ocaqlarının bu ərazilərdə geniş yayılması ilə əlaqələndirilir.

«Varlıq» dərgisində dərc edilmiş orijinal aşiq ədəbiyyatı nümunələri, məlumat səciyyəli yazılar və tədqiqat işləri bir daha təsdiq edir ki, aşiq sənəti və aşiq mühiti milli mədəniyyətin aparıcı qoludur.

«Varlıq»ın səhifələrində «Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Tufarqanlı rəvayəti» və s. kimi dastanlardan boylar, qollar verilir. Telimxan, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Qəşəm, Aşiq Rzaəli, Türkmən Mahmud, Məhzun və bir çox digər cənublu aşıqların yaradıcılığından geniş bəhs olunur. Folklor toplayıcısı və araşdırıcısı Əli Kəmalı adları indiyə qədər məlum olmayan altmışa yaxın el aşığı və şairini geniş oxucu kütləsinə tanıtdırır.

Cənub folklorunun toplanması və nəşri sahəsində gərəkli iş aparanlardan biri də Abbas Mehyardır. Onun dəyərli əsərlərindən sayılan «Tufarqanlı folkloru» bu vaxta qədər çap olunmamışdır.

Azərbaycan türkcəsində və fars dillərində yazılmış bu əsərdə Mehya öz doğulduğu şəhərin, Tufarqanın - indiki Azərşəhrin folkloru haqqında müfəssəl məlumat verir. Onun redaksiyaya göndərdiyi «Tufarqanlı aşiq Abbas» dastanı üslubuna toxunulmadan, dəst-xətti saxlanmaqla dərgidə dərc olunmuşdur.

Abbas Mehya bu dastanı Sığış kəndində Səməd Həkiminin adında 100 yaşlı bir ixtiyar qocadan eşidib qələmə aldığını yazır. Nağılın sonunda coğrafi ərazi, şəxs adlarının və s. izahı verilir.

«Varlıq»ın ayrı bir nömrəsində Abbas Mehیار «Tufarqanın ikinci rəvayəti»ni təqdim edir O, həmin rəvayəti Aşıq Əli Kamrani və onun çalğıçı yoldaşı Yədulla Mahmudidən 17 il əvvəl Miyanada Firuz Ruhani adlı şəxsin evində qələmə aldığıı yazır.

Cənubi Azərbaycanın məşhur aşıqlarından olan Aşıq Qəşəmin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat da «Varlıq»da özünə yer tapmışdır.

Aşıq Qəşəm Şəbüstər mahalının Kundur kəndində, sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. 11 yaşında ailəsi ilə Quzey Azərbaycana gəlmiş, 10 ildən artıq orada yaşamışdır. Sonralar məşhur bir aşıq kimi tanınaraq onlarla gənc yetirmələrinə aşıqlıq sənətinin incəliklərini öyrətmişdir. 1978-1979-cu il İran inqilabından sonra da aşıq ön sıralarda olmuş, sazı ilə xalqına xidmət göstərmişdir.

Aşıq Qəşəmin ata-babası da aşıq olmuş və beşinci babası Aşıq Əhməd Tikmədaşlı Xəstə Qasımın kəndində yaşamış və onun qohumlarından olmuşdur. Xəstə Qasımın bir çox bağlamalarını açmaq yalnız ona nəsib olmuşdur. Aşığın indiyəcən «El səni atmaz, aşıq Qəşəm» adlı bircə kitabı çapdan çıxıb. Amma onun çap olunmamış onlarca əsərləri vardır.

Azərbaycan folklorunda quşlar barəsində saysız əfsanələr, nağıllar, dastanlar mövcuddur. Xalqımız bu zərif məxluqlara dərin maraq bəsləmiş, onlar xalqın qorxmazlıq, dəyanət və sədaqət rəmzlərinə çevrilmişlər. Bu gün də məişətimizdə işlətdiyimiz tikmə, xalça, mis və saxsı qablarda onların izlərinə rast gəlirik.

Nasir Əhmədi aşıq qoşmalarındakı durna obrazı ilə bağlı məsələlərə toxunur. O, göstərir ki, dastanlarda qürbətə düşən aşıqlar, qəhrəmanlar öz yer-yurdlarını durnalar vasitəsilə xəbər verirdilər. Kərəm Əslinin dalınca qürbət ellərə yollananda neçə dəfə durnalarla rastlaşıb öz sevgilisini onlardan xəbər alır. XV-XVI əsrlərdə yaşayan aşıq Qaracaoğlan da öz istəklisinə yetə bilmədiyini qürbətə düşən durnalarla müqayisə edir.

Dirili kəndindən olan Xudayarlı aşıq Surxay və aşıq G. Ağdaşlı qərqlikdə saz götürüb doğma ellərinə gedən durnalarla danışirlar.

N. Əhmədi yazır ki, aşıqlər durnalarla yalnız yarlarından ayrılarda danışmırlar. Bəzi dastanlarda igid aşıqlər dara, çətinliyə düşəndə qəribsəyib durnalardan kömək istəyirlər. Bununla bağlı

«Koroğlu» dastanında bir epizod var. XVII əsrdə yaşayan Aşıq Allahverdi (Ağ Aşıq) durnalara tez-tez xitab edir. Müəllif belə bir misal gətirir ki, Ağ Aşıq boynunu vurdurmaq istəyən paşadan aman istəyib göy ilə gedən durna qatarına üz tutur. Söylənən kövrək şeir sərdarın ürəyinə rəhm salır, o, aşığın boynunu vurdurmaqdan vaz keçir.

Digər müəllif Rəhim Rəzzaqi Vənəd də folklorumuzda quşlarla bağlı rəvayət və deyimlərə toxunur. Durna haqqında yazır ki, onun budaqda oturması və aşıqın çiyninə qonması ümid rəmzidir. Aşıqə və məşuqə yeni həyat verməkdir. Durnanın rəqs eləyərək uçması sevincdən bir nişanədir, qatar-qatar kəlmələri isə birlik nişanıdır.

Sonra o, leylək və sərçə, hop-hop, xoruz, toyuq, kəklik, qartal, bül-bül və qənarının haqqında xalq arasında yayılmış deyimlərdən, rəvayətlərdən maraqlı misallar gətirir. Yazısını belə yekunlaşdırır ki, insanlara xoş duyğu və məhəbbət aşılayan quşlar olmasa idi, onların qanadlanıb uçmaq xəyalı da, yəqin olmazdı.

Dərgidə nəşr olunmuş folklor materialları - örnəklər və tədqiqlər olduqca rəngarəngdir. Folklorla bağlı tədqimat, şərh və izahlar elmi məqalələr belə bir ümumiləşdirməyə əsas verir ki, Cənubda folklorşünaslıq artıq formalaşmış bir sahədir. Onun inkişafında Şimalda fəaliyyət göstərən folklorçuların əsərlərinin nəşri xüsusi rol oynamışdır. Bu nəşrlərin bir qismi iqtibas səviyyəsi daşıyır. Yəni «Varlıq» Şimal müəlliflərinin tədqiqatlarının nəticələrindən bəhrələnir. Bu da təbiidir, çünki dərgi Güney oxucusuna Azərbaycan folklorunu tanımaq naminə bu zəruri addımı atır. Digər məqalələrdə isə Cənubun orijinal, xam folklor materialları üzə çıxarılır və Azərbaycan folklorunun bütöv mənzərəsinin yaranmasına xidmət göstərir.

Son iyirmi il ərzində Cənubi Azərbaycanda folklor sahəsində görülən işlər belə bir qəti elmi nəticəyə əsas verir ki, folklorşünaslıq cənubda yeni elmi sahə kimi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Onun inkişafına Şimali Azərbaycan folklorşünas alimlərinin tədqiqatları, xüsusən «Varlıq»da çıxan məqalələri güclü təsir göstərmişdir.

*«Dirçəliş» jurnalı. 2005, № 84-85*

## **Məşrutə inqilabının hərəkətverici qüvvəsi**

1905-1911-ci illər İran Məşrutə inqilabında Cənubi Azərbaycan aparıcı və həlledici rol oynadı. Bu inqilab Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafı üçün şərait yaratdı. Məşrutə fərmanı siyasi fəzanın açılmasına gətirib çıxardı. Zülmün və haqsızlığın aradan qaldırılması, ədalətin və müstəqilliyin bərpası devizi altında başlanmış xalq hərəkəti iştirakçılarının əsas tələbi qanunlara söykənən bir hökumətin yaradılması və bir vətəndaş olaraq onların həyat tərzini formalaşdıracaq hüquqların təmin olunması idi. Çünki xalq mədəniyyət və təfəkkür tərzini baxımından əvvəlki illərə nisbətən, bir çox irəliləyişlərə nail olmuşdu.

Gündən-günə genişlənən siyasi hadisələrin və ictimai çəkişmələrin nəticəsi ölkənin xəbər mərkəzinə çevrilməsinə, bu isə Azərbaycanda nəşriyyat bazarının yaranmasına gətirib çıxardı. Müxtəlif qəzetlər yayılmağa başladı. İnqilabi hərəkət ölkənin ədəbi mühitində əks olunduğuna görə tezliklə bir çox şair və yazıçılar da azadlıq aşıqlərinə qoşularaq qələmləri ilə mübarizəyə atıldılar. Nəticədə xalqın informasiya qıtlığı aradan qaldırıldı.

Mətbuat kütləni gündən-günə yeniləşən siyasi cərəyanlara doğru istiqamətləndirirdi. Bu nəşriyyələrin yeni ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında günün tələbindən doğan əsərlərin yaradılmasında, həcv və tənqidin köməyiylə xalqın əsrlərdən bəri davam edən qəflət yuxusundan oyadılmasında böyük rolu olmuşdur.

Onların çoxu burjuaziya ilə bağlı olan ziyalıların fikirlərini təbliğ edirdi. Bir hissəsi cəmiyyətin yuxarı, bəzisi isə aşağı təbəqəsinin – şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin arzu və istəklərini, fikirlərini çatdırmaqla ölkə əhalisinin mədəniyyətini özlərində əks etdirirdi.

Hələ illər öncə, Nəsrəddin şah Qacarın dövründə nəşriyyə və tərcümə işləri nazir, Etimadüssəltənətinin rəhbərliyi ilə «Senzura idarəsi» adlı təşkilat mövcud idi və bütün mətbu orqanları bu idarədən keçdikdən sonra nəşrinə icazə verilirdi. Aydındır ki, bu qurumun varlığı ilə mətbuat azadlığı tam anlamda olmamışdır.



Çünki istənilən qəzetin yazılarındakı dövlət siyasətilə uyğunsuzluq onun sonluğu demək idi.

İlk milli şüranın açılmasından və Azərbaycan nümayəndələrinin Tehrana gəlməsindən sonra Azərbaycanlı millət vəkillərinin təkidilə 1908-ci ildə senzura ləğv edildi. Beləliklə, mətbuat tam azadlığa qovuşaraq istədiyi qəzeti senzurasız çap etmək hüququna malik oldu. Cəmiyyətin hüquqlarının qorunması, habelə, qələm sahiblərinin və mətbuatın basqılarını zərərsizləşdirilməsi məqsədilə, qanunlar çərçivəsində, kitab, qəzet, elan və müxtəlif layihələrin nəşri azadşəkildə gerçəkləşdirildi.

Bu qanunun qəbul edilməsindən əvvəl nəşr olunan qəzetlər haqqında Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, «doğrudur, bu dövrdə ölkədə bir sıra qəzetlər nəşr edilirdi. Lakin onların çoxu yersiz dualar, mədahlıq, qaranı ağ göstərmək və s. kimi yazılarla dolu idi. Ölkədə aparılan işlər və baş verən proseslərin tənqidindən söhbət gedə bilməzdi. Sanki buradakı məmurlar bütün işlərdən uzaq idi.

Lakin haqqında söhbət gedən qanun qəbul olunduqdan sonra mətbuat bütün ölkədə azad şəkildə nəşr edilməyə başladı. Qələm sahibləri tam qüvvə ilə xalqı informasiya ilə təmin etmək üçün səfərbər oldular. İstər siyasi, istər ictimai, istərsə də iqtisadi baxımdan bütün məsələlər qəzet səhifələrində şərh və analiz olunmağa başladı. Saray, hətta şəxsən Məhəmmədəli şah belə tənqid edildi. «Müsavat» qəzeti şahın və onun sarayının əməlləri haqqında daha çox yazırdı. Əhməd Kəsvərinin yazdığına görə «Sultanul üləma Xorasani «Ruhul qüds» qəzetində cəsarətli sözlər yazmışdı ki, bu sözlərin başında Məhəmmədəli Mirzə dururdu. Təhsil nazirinin məhkəməyə müraciəti nəticəsində Sultanul üləma oraya dəvət edildi. Məhəmmədəli Mirzənin ünvanını «qəssab dükkanı» adlandırılmasının səbəbi soruşulduqda «Sultanul üləma» münsiflər heyəti çağırılmasını tələb etdi. Bu bəhanə idə cavab verməkdən boyun qaçırdı və iddia təmin olunmadı» .

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Tədqiqatçı Hüseyn Umud onlardan səkkizinin Azərbaycan-fars, birinin Azərbaycan, qalanlarının farsca çıxdığını qeyd edir.

Məşrutə inqilabı dövründə mətbuat həqiqətən dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsünə çevrilmişdi. Bu dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanin daimi rubrikası olan «Çərənd pərənd»də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri verilir.

İstanbul şəhərində azərbaycanlı ziyalıların daha iki mətbu orqanı çap olunurdu. Bunlardan biri Seyid Həsən Təbrizi və Seyid Məhəmməd Tofiqin rəhbərliyi ilə 1909-1920-ci illərdə nəşr olunan «Şəms» qəzeti idi. İstanbulda nəşr olunan «Şeyda» adlı digər qəzetin redaktoru təbrizli Hacı Həsən xan Cəfərzadə idi. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan bu qəzet demokratik yönlü idi və öz səhifələrində siyasi satirik materiallara geniş yer ayırırdı. İstanbulda təhsil alan azərbaycanlı tələbələr qəzetdə fəal iştirak edirdilər.

İnqilab illərində İranın digər şəhərlərində də azərbaycanlı inqilabçı publisistlər tərəfindən bir sıra qəzetlər nəşr olunurdu. Tehrandə M. Rəsulzadənin və Əbuziyalının redaktorluğu ilə «İrane-noy», S.H. İbrahimzadənin redaktorluğu ilə «Carçiye-millət», Rüşdiyyənin qələmi ilə «Tehran», Həsən xan Təbrizinin mühərriirliyi ilə «Əsr», Mahmud Əfşarın redaktorluğu ilə «Cənteye-pəborəhne», Xorasanda Məhəmmədsadiq Təbrizi və S. H. Ərdəbilinin redaktorluğu ilə «Xurşid» və «Xorasan» qəzetləri çıxmış, Tehran sosial-demokrat təşkilatının orqanı «Sure-İsrafil» qəzetinin redaktorlarından biri Mirzə Qasım xan Təbrizi (Sure İsrafil) olmuşdur. Cənubi Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları, o cümlədən S.Salmasi, Mirzə Qafar xan Zunuzi, Heydər Əmioğlu və başqaları Zaqafqaziya mətbuatında da, xüsusilə «İrşad» qəzetinin İrana aid səhifələrində, Tiflisdə çıxan sosial-demokrat qəzetlə-

rində İranda ictimai-siyasi vəziyyətə və inqilabi mübarizəyə həsr edilən demokratik məzmunlu məqalələrlə çıxış edirdilər.

O illərdə təzə nəşrə başlayan «Molla Nəsrəddin» jurnalı İran və Güney Azərbaycan mövzusuna geniş yer ayırırdı. «Molla Nəsrəddin»in elə bir sayı yox idi ki, orada bu mövzu M.Cəlilin, M.Ə.Sabirin və jurnalın Təbriz müxbirləri – M.S.Ordubadi, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə (Cəlil Məmmədquluzadənin qardaşı – P. M.) İskəndər Qəffari Sərxpuşun qələmi ilə felyeton, şeir, xəbər və s. şəklində getməsin. Bakıda nəşr edilən «İrşad», «Həyat», «Təzə həyat» kimi mətbu orqanları da İrandakı məşrutə inqilabına böyük mənəvi dəstək olurdular. Əgər XIX əsrin sonlarında Güney Azərbaycanda yalnız Türkiyənin nəşr nümunələri ilə tanış idilərsə, artıq XX əsrin əvvəllərində daha çox Bakı və Qafqazda Azərbaycan dilində çıxan mətbu və nəşləri izlənilirdi. Bu o dövrdə Azərbaycanda uzun fasilədən sonra (1891-1904) çap olunan «İrşad» (bu qəzetin Sadiq xan Fərəhani tərəfindən İrandakı azərbaycanlılar üçün fars dilində xüsusi əlavəsi hazırlanırdı) xüsusilə «Molla Nəsrəddin» və digər mətbu orqanlarında, öz ölkələri ilə bağlı bilgilər alırdılar.

Beləliklə, Güney Azərbaycanın oxucuları İranın başqa rayonlarından fərqli olaraq buradakı hadisələr haqqında Qafqaz və rus sosial demokratiyasının təlim və baxışları, İran inqilabına yönəldilən fəaliyyəti və digər materiallarla bilavasitə tanış olurdular.

Ailəsini dolandırmaq və çörəkpulu qazanmaq üçün bütün Qafqaz boyu səpələnmiş Güney azərbaycanlılar İrana geri qayıdarkən özləri ilə rus qafqazlı və fəhlələrini istiqlal mücadiləsi ideyalarını da gətirirdilər.

M. Rəsulzadə yazırdı ki, iranlıların Bakıda qurulan ilk inqilabi cəmiyyəti Tehran və Təbrizə mürşidlər, fədailər, bombalar və sair məvaddi-inflaqiyyə göndərirdilər. O, İranda inqilab və azadlıq hərəkatını» izhar edən qüvvət və alimlərin toplandığı mərkəzin Bakı və İstanbul olduğunu» qeyd edirdi: «Məşrutə dönməndə İstanbulda əsasən iranlı türklərdən təşkil olunmuş «Səadət əncüməni» adlı komitə təşkil olunmuşdu. Bu komitə bir tərəfdən nəşr etdiyi bəyannamələrlə İranda əfkari-ixtilal pərvərənəyi iqaze,

vurduğu teleqraflarla Avropa Əfkari- ümumisini tənvirə çalışıyor, digər tərəfdən də mərakizi ixtilaliyə beynində mübadilə-məlumat və əxbər mərkəzliyi vəzifəsini ifadə ediyordu».

Qeyd edək ki, o illərdə İstanbulda «Səadət əncüməni» tərəfindən həftəlik «Sıruş» (1909-1910) adlı qəzet dərc olunurdu. Onun yaradıcı heyətinə Seyid Məhəmməd Tofiq, Əli Əkbər Dehxuda («Sure-İsrafil» qəzetinin aparıcı müxbiri) Əhməd bəy Ağaoğlu (yaxşı tanıdığımız görkəmli publisist) və Yəhya Dövlətabadi daxil idilər.

Həmin ərəfədə Təbrizdəki hadisələrin tək seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M. Ə. Rəsulzadə Təbrizi müdafiə edən mücahidlərin və onların rəhbəri Səttar xanın qəhrəmanlığını «İran məktubları»nda xüsusi qeyd edirdi. Məşrutə hərəkəti sonda məğlubiyyətə uğrasa da, Rəsulzadə İranda XX əsrin əvvəllərində yeniləşmə prosesini Səttar xanın adı ilə bağlayır, onun İran tarixində bir dirçəliş rəmzinə çevrildiyini bildirirdi.

M.Rəsulzadəyə görə bu Məşrutə dövrü Güney azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkətdən milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olmuşdu.

O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan «İran-nou» gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M. Ə. Rəsulzadə idi. M. Ə. Rəsulzadənin sözləri ilə desək, «İran-nou» Demokratik fərqənin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu. O, 1908-ci ildə Bakı Sosial Demokrat Komitəsi tərəfindən Gilan inqilabına nəzarət üçün Rəşt şəhərinə gəlib həmin il mücahidlərlə birlikdə Tehrana gedərək Məşrutə hərəkətinə qoşulmuşdu. Tehrandə qısa bir vaxt ərzində Məşrutə liderlərinin diqqətini çəkmiş və Demokrat Partiyasının qurulması və proqramının yazılmasında iştirak etmişdir. Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə olmaqla Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalısı ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran Demokrat partiyasının əsasını qoyur. İran Demokrat Partiyasının orqanı kimi fəaliyyətə başlayan «İran-nou» qəzeti Məşrutə inqilabının ikinci dövründə və məclisin ikinci dönəmində ən məşhur qəzet

idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə buradakı fəaliyyəti ilə yeni qəzet üslubunu – Avropa tərzini İrana gətirdi. O, Azərbaycanın rus işğalından qurtulması və İranın Rusiyanın təsirindən uzaqlaşması ilə bağlı sərt yazılar yazırdı. Qəzetdə M. Ə. Rəsulzadə bəzən Niş tənəliüsü ilə çıxış edirdi.

Qəzet adətən ölkədə baş verən siyasi hadisələri işıqlandırır, çatışmazlıqları açıq göstərirdi. «İran-nou» tez-tez nüfuzlu şəxslərin və qəzetlərin həmləsinə məruz qalırdı. Səhifələrindən birində Kırilovun «Heyvanların konserti» təmsilinə iqtibas çap edən qəzet Sipəhdarın qəzəbinə tuş gəlmişdi. 1911-ci ildə fəaliyyətini «İran-novin» adı altında davam edən qəzetdə siyasi məsələlər daha kəskin verilirdi. Belə ki, bu mətbu orqanı İranda olan əcnəbilərin pərdə arxası işlərinin üstünü açmağa nail olurdu. Sədr Həşiminin qeyd etdiyinə görə Tehranın Milli Məclis nümayəndələri öz nitqlərində qəzetdə dərc olunan yazılardan istifadə edirdilər.

Buradaca bir məqamı mütləq qeyd etməliyik ki, Təbrizdə Məşrutə qanunu elan edildikdən sonra çıxan 1-ci mətbu orqanı «Ruznaməyi-milli» («Milli qəzet») olub. Bir müddət sonra bu ad da dəyişilib «Cəridəyi-milli» adı ilə çıxdı. Qəzet 38 sayından «Azərbaycan əyalət əncüməni»nin rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərərək «Əncümən» adı ilə yayıldı.

Qəzet 1906-cı ildə oktyabr ayının 19-da Təbrizdə Mirzə Əli Əkbər Vəkilinin redaktorluğu ilə nəşr olunub. İlk illərdə həftədə 2 dəfə, Mahmud Qənizadənin redaktoru olduğu illərdə isə həftədə 3 dəfə çap olunub.

Qəzetin adının altında bu sözlər yazılırdı: «Xalqın və tacirlərin istəyi üzərinə bu qəzet çox sadə bir dildə yazılır».

Qəzetin titul səhifəsində XI-XIV əsrdə Azərbaycanın Atabəylər dövlətinə mənsub olan sonralar isə Qacarların rəsmi embleminə çevrilən Şir və günəş əks olunmuşdu.

Qəzetin nəşri 1911-ci ilədək davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Əncümən» Məşrutə inqilabı dövründə işıq üzü görən ilk milli orqan idi. Bununla yanaşı, o dövrdə qəbul olunmuş İran və Cənubi Azərbaycan mətbu orqanlarına tətbiq edilən qaydalarından yan keçərək, yəni Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan

nəşrə başlamışdı. Bu qəzet o dövrdə İranda azad mətbuat anlayışının ilk qaranquşu idi. Qəzet əsasən Əncümənin və Milli məclisin müdafiə etdiyi müzakirə və qərarları, həmçinin konstitusiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı xalqın tələblərini ardıcıl şərh və çap edirdi. Bununla yanaşı, qəzetdə müxtəlif şəhərlərdən konstitusiyanın qaydalarını kobudcasına pozan ünsürlərin əməllərini ifşa edən etiraz məktublarına yer ayrılırdı.

Qəzet çarizmin və İngiltərənin İrana qarşı hərbi-siyasi müdaxilə planlarını aşkara çıxarmağı və xüsusilə 1907-ci il ingilis-rus sazişinin müstəmləkəçilik və işğalçılıq məqsədlərini açıb göstərməklə antiimperialist hərəkatın qüvvətlənməsinə böyük xidmət göstərirdi. Bu cəhətdən qəzetin siyasi şərhləri çox təsirli idi: «İngiltərə və Rusiya dövlətinin bu miüadəni bağlamaqdan... əsl məqsədlərini işğalçılıq müstəmləkəçilik, özlərinin siyasi, eyni zamanda iqtisadi-ticarət mənafeələrini təmin etməkdədir».

Məşrutədən sonra ortaya çıxan əyalət və vilayət əncümənləri arasında ən önəmli və güclü mövqeyə sahib olan «Təbriz milli əncüməni» orqanı olaraq yayınlanan, yalnız Təbriz və Azərbaycanda deyil, İranın hər tərəfində özəlliklə də Tehranda cərəyan edən Məşrutə xəbərlərini ehtiva etdiyindən çox önəmli bir yerə sahibdi. Məmmədrza Heyət qəzetdə Azərbaycan türkcəsinin durumu ilə bağlı yazırdı: Qəzetin bəzi saylarında çıxan bir neçə şeir istisna olmaqla tamamilə farsca nəşr edilirdi. Amma qəzetə verilən elan və xəbərləri nəzərə alsaq, bəzi hallarda türkcəyə də rast gəlinirdi».

«Əncümən» qəzetinin 116-cı sayının sonluğu, 3-cü səhifənin isə yarısı türkcədir. Türkcə olan mətnlər əslində «Səadət» və «Nübar» məktəbləri müəllimlərinin danışıqlarından ibarətdir. Məktəb öyrənciləri ilə müəllimlərinin türkcə şeirlər oxuyub, çıxış etmələri Təbriz məktəblərində türkcənin təliminin hələ güclü olduğunun göstəricisi idi. Ancaq şeirlərdə və danışıqlarda diqqəti çəkən ən önəmli xüsusiyyət Cənubi azərbaycanlılar üçün iranlılığın üst kimlik kəlməsi və onun hər bir danışıqda vurğulanmasıdır.

*«525-ci qəzet». 6.07.2007*

## **Azərbaycan mühacir mətbuatına qısa bir baxış**

Bu gün mühacirətdə yaşayan soydaşlarımız içində güneydən olanlar sayca çoxluq təşkil edir. Bu təbii ki, həm say, həm də ərazi cəhətdən Cənubi Azərbaycanın Şimalı üstələməsi ilə bağlıdır. Ona görə də mühacirət mətbuatı güneylilərin ədəbi-siyasi potensial qüvvəsi hesabına fəaliyyət göstərir. Azərbaycan mühacir mətbuatının ilk nümunələri Türkiyə, Misir və Avropanın bir sıra ölkələrində görünürdüsə, sonralar bu coğrafi siyahıya ABŞ, Kanada və digər ölkələr də daxil oldu.

Azərbaycan mühacirətinin ən böyük kütləsi, ən yaxın tellərlə bağlı olduğu Türkiyə ərazisində olmuşdur. Əvvəlki bölümlərdən bilirlik ki, ilk mühacir mətbu orqanın əsası 1875-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində qoyulub. «Əxtər» («Ulduz») qəzeti Məhəmməd Tahir Təbrizinin müdirliyi və Mehdi Təbrizinin baş redaktorluğu ilə İstanbul şəhərində 20 il fəaliyyət göstərüb. Türkiyə mühitindəki tərəqqipərvər münbitlik Tehranla, Cənubi Azərbaycan şəhərləri ilə sıx əlaqədə olması orada azərbaycanlıların geniş fəaliyyət göstərməsinə, mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi istifadəsinə imkan yaradırdı. Məşrutə hərəkatı xaricdə yaşayan mühacirləri də hərəkatə gətirmişdi, ziyalıların demokratik və vətənpərvər təbəqəsi vətəndəki hadisələrə reaksiya verir, xalqın və özünün düşüncələrini əks etdirmək məqsədilə kitab, qəzet və jurnal çap edirdilər.

Ötən illər ərzində Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Türkiyədə «Şahsevən» (1888), «Şəms» (1909), «Şeyda» (1911), «Xavər» (1914), «Fikri istiqlal» (1910), «Sıruş» (1909-1910) qəzetləri çap olunmuşdur.

Həmin mətbu orqanlarının çoxu tək Cənublu deyil, həm də quzeyli ziyalıların fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Belə ki, «Əxtər», «Sıruş» qəzetlərində vaxtaşırı M.Şaxtaxtılı, T.Simurq, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlunun və Quzeydən olan digər şəxsiyyətlərin imzalarına rast gəlmək olurdu.

ADR-nin süqutundan sonra Azərbaycan mühacirətinin mərkəzi əsas Türkiyədə M. Rəsulzadənin böyük fəaliyyəti nəticəsində

də yaradılmışdı.1923-cü ildən başlayaraq onun təşəbbüsü və redaktorluğu ilə Türkiyədə «Yeni Qafqaziya» (1923), «Azəri-türk» (1928), «Odlu yurd» (1929), «Bildiriş» (1930) və s. mətbu orqanları nəşr olunurdu. Türkiyədə «Azərbaycan yurd bilgisi» «Azərbaycan» jurnalı da nəşr olunurdu. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Türkiyədə soydaşlarımız tərəfindən «Xəzər», «Azərbaycan», «Azərbaycan səsi», «Azərbaycan türkləri», «Araz» kimi qəzetlər təsis olunmuşdu.

Almaniya azəri türklərinin sıx məskunlaşdığı Avropa ölkələrindəndir. Öz demokratik yönümü və mədəni inkişafı ilə soydaşlarımızı hələ XX əsrin başlanğıcında cəlb etmişdir. 1915-ci ildə Berlində çap olunan «Kavə» qəzeti, 1921-ci ildə yenə də Berlində nəşr olunan «İranşəhr» jurnalının istibdad və monarxiyaya qarşı fikirlərlə yanaşı sonralar hakim rejimin, yürütdüyü assimilyasiya siyasətinin əsaslarını hazırlayan paniranizm, fars millətçiliyi və vahid millət kimi zərərli bir ideologiyanı yayırdılar.

Tanınmış publisist Mahmud Qənizadə bir müddət Almaniya kitabxanalarında elmi araşdırmalarla məşğul olmuş və 1926-cı ildə Berlin şəhərində «Səhənd» adlı qəzet təsis etmişdi.

1932-ci ildən başlayaraq Almaniya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə «İstiqlal» (1932), «Qurtuluş» (1934), «Azərbaycan», «Hücum» və s. qəzetlər nəşr olunurdu.

Əvvəllər Pəhləvi rejimin, sonra isə teokrat hakimiyyət orqanlarının təqib və repressiyaları Cənubi azərbaycanlıları İrandan mühacirət etməyə sövq etmişdir. Mühacirət mətbuatının son mərhələsi Azərbaycanın Cənubunda islam rejiminin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. İİR-nın qəbul etdiyi yeni konstitusiyada ölkədə yaşayan bütün xalqların bərabər hüquqlara malik olması təsdiq olunsada, reallıqda buna əməl olunmadı. 1978-79-cu illər inqilabında fəal iştirak edib qurbanlar verən, onun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən azərbaycanlılar son nəticədə inqilabın bəhrəsini görmədilər. Ölkədə onlara göstərilən ayrıseçkilik siyasəti ilə barışmayan Azərbaycan ziyalıları ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bir qədər sonra İrandakı Xomeyni rejiminə zidd qüvvələrin xaricə axını başlandı. Bunların bir hissəsi də sovet hakimiyyətinin



yalnız radio dalğalarından, televiziya ekranlarından, qəzet-jurnallardan «taniyanlar» idi ki, Şimali Azərbaycana gəlib səhvlərini anlayandan sonra Avropaya üz tutdular.

Qeyd edək ki, paralel olaraq həmin illərdə keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi və siyasi proseslər dəmir pərdənin aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış və mühacirətin yeni bir (quzeyli, cənublu) dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində məskunlaşan Cənublular öz mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün mədəniyyət dərnəkləri təsis edir, qəzet və jurnallar nəşr etdirirdilər. Yaşadıqları ölkədə böyük ədalətsizliklərlə üzləşən və öz əqidə, amal və məsləkləri uğrunda mübarizə aparan Cənublular hakim rejimin əsil mahiyyətini göstərməyə çalışırdılar. Cənublu mühacirlər uzun illərdən bəri mənəvi həyatlarında yaranmış boşluğu doldurmaq məqsədi ilə Azərbaycanla bağlı bilgiləri daha dərinləndirən mənimseyir, onun ədəbi-mədəni irsini təbliğ edirdilər.

Avropa və Amerika ölkələrində nəşr olunan mühacir mətbuat orqanlarında, qoyulan əsas məqsəd çoxsaylı mühacir kütləsini xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, o cümlədən ölkəmizin tarixi keçmişini, ədəbiyyatı, incəsənəti ilə tanış etmək idi. Bu mətbu orqanları üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onların fəaliyyətinin Cənub probleminə daha çox yönəlməsi ilə bağlı idi.

Avropa ölkələrində məskunlaşan cənubluların milli vətənpərvər təbəqəsi daha çox Almaniya və İsveçdə cəmləşmişdir. Fərəhləndirici haldır ki, demokratik ruhlu ziyalılar yaşadıqları ölkədə Azərbaycan adı altında reallaşdırılan və keçirilən bir çox siyasi və mədəni tədbirlərin və proseslərin özündə gedir, çox zaman hərəkatverici qüvvə rolunu oynayırlar, onlar həmin ölkələrdə qurduqları cəmiyyət və mərkəzlərin ideyalarını yayan və müdafiə edən sosial bazanın nəşr nümunələrini də yaratmağa nail olurdular.

Qeyd edək ki, ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Avropa və Amerikaya mühacirət etmiş Cənublu soydaşlarımızın azərbaycançılıq məfkurəsi ilə birləşib fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin arasında Almaniya, sonra İsveç və Amerikanın adını çəkmək olar. Almaniya cənublu mühacirlərin nəşr etdikləri mətbu orqanla-

rının çoxluğu daha fəal və təşəbbüskar olmalarından xəbər verir.

1978-79-cu illər inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan mühacir mətbuatının əsas hissəsi Almaniyada çap olunurdu.

1984-cü ildən başlayaraq Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində 17 qəzet və jurnal nəşr olunub (bəzi mənbələrdə 1976-cı ildən çap olunan Köln şəhərində «Səttarxan bayrağı» adlı mətbu orqanının adı çəkilir, lakin onun haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmədik – P. M.). Bu mətbu orqanlarına «Ana dili» (Bonn, 1984), «Molla Nəsrəddin» (Berlin, 1987), «Girdə miz» (Köln, 1991), «Atürat» (Köln, 1993), «Bayquş» (Köln, 1993), «Azərbaycan» (Kassel, 1993), «Ocaq» (Bonn, 1994), «Carçı» (Frankfurt, 1994), «Ulus» (Köln, 1995), «Azərbaycanın səsi – II» (Hamburq, 1986), «Azər» (Berlin, 1990), «Qaynarça» (Berlin, 1996), «Azərbaycanın səsi – III» (Köln, 1995), «Azərbaycan», (Köln, 1999), «Savalan» (Bonn-Berlin, 1999), «İnfo-Azərbaycan», (Bonn, 1990).

Bu mətbu orqanlarının əksəriyyəti vətənə, xalqa, ana dilinə olan sevgi ruhu aşılayır. Bununla yanaşı özünə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, ictimai xadim, dönməz əqidəli və tənəpərvər və ixtisasca həkim olan Nurəddin Qərevi 1984-ci ildə «**Ana dili**»ni nəşr etməklə mühacirətdə ardıcıl tarixi bir maarifçilik missiyasını yerinə yetirmişdir. Milli ziyalılara müəyyən mənada oyadıcı təsir göstərən bu qəzetin nəşr təcrübəsi özündən sonrakı mütərəqqi milli nəşriyyələrin təsisinə təkan vermişdir. Fərdi qaydada nəşr edilməsinə baxmayaraq «Ana dili» Avropadakı soydaşlarımız arasında böyük nüfuz qazanıb. Butün bunlarla yanaşı «Ana dili» Almaniyaadakı milli demokratik qüvvələrin təşkilatlanmadan əvvəlki bütün hazırlıq mərhələlərində mərkəz rolunu oynayıb. Qəzetin kifayət qədər dolğun və geniş tematikası var. Belə ki, hazırda fəaliyyətini davam edən «Ana dili» Almaniya, eləcə də Avropanın digər ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların keçirdikləri mədəni kütləvi tədbirlərdən, siyasi aksiyalardan, Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi proseslərdən geniş şəkildə bəhs edir. Bundan əlavə qəzet ölkəmizin milli-ictimai inkişaf tarixini, buradakı hərəkət və prosesləri, əsasən 1945-46-cı illər Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyətini təhlil

edir, eləcə də elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimizdən məlumat verir. Qeyd edək ki, Nürəddin Qərəvi 1999-cu ildən «**Savalan**» jurnalını da təsis etmişdir. Azadlıq, istiqlal, ictimai ədalət – bu «Savalan»ın daimi şüarlarından biridir. Jurnalın redaktoru N. Qərəvi bu gün Cənubili azərbaycanlıların qarşılaşdığı çətinliklərdən söz açaraq yazır ki, bu gün bizim kimlik krizisimiz var. Soydaşlarımızın bir qismi irançılıqdan uzaqlaşa bilmir. İnsanın iki milləti olmaz! O, nümunə olaraq kanadalıları misal çəkərək yazır: «Kanadalı özünü həm amerikalı, həm də kanadalı kimi təqdim etmir». Bununla o, Cənubi azərbaycanlılar arasında iki millətçilik problemini həm iranlı, (həm də azərbaycanlı) mövcud olduğunu söyləmək istəyir. Müəllif başqa bir mənfi halı da nəzərə çatdırır. Bu da həm İrandakı siyasi təşkilatların təsiri ilə bağlıdır. «Sovet sistemi dağılsa da, hələ də onun ideyalarını yaşadanlar var. Burada əsas olaraq milli mənafe götürülməlidir». N. Qərəvi yazısına davam edərək onu belə yekunlaşdırır: «Öz millətini, öz mənafeyini qorumayan, onu tanımayan insan heç vaxt başqasının milli mənafeyini müdafiə edə bilməz».

Köln şəhərində nəşr olunan «**Atürpat**» jurnalının təsisçisi və redaktoru tanınmış miniatürçü rəssam Əli Minayidir. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda görkəmli söz ustalarının əsərlərinə çəkilməmiş onlarla nəfis əsərlərin, kitab rəsmlərinin müəllifidir. O, jurnalda həm illüstrasiyalarla, həm də yazıları ilə çıxış edir. İranda uzun illər antiazərbaycan – paniranist dairələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı milli zülm və ayrışdırıcılıq siyasəti aparılmışdır. Dil və mədəniyyətə basqı və təzyiqlər edilmiş, Cənubi azərbaycanlıların hüquqları total şəkildə pozulmuşdur.

«**21 Azər**» jurnalı Almaniyanın Dartmund şəhərində 1998-ci ildə nəşr olunmağa başlayıb. Jurnalın təsisçisi Səməd Nikhanam, redaktoru Əlirza Miyanalıdır.

«21 Azər»in nəşr olunduğu ünvan – Almaniya, Dartmund göstərilə də, əslində bu mətbu orqanı jurnalın redaktoru Ə. Miyanalının rəhbərliyi ilə Bakıda hazırlanırdı – P. M.)

Azərbaycanın Milli mübarizə tarixində əhəmiyyətli yer tutan 21 Azər (1945-46-cı illər S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Cənubi

Azərbaycanda qurulmuş Milli Hökumət dövrü) hərəkətinin həm şanlı, həm də qaranlıq qalan səhifələrini üzə çıxarıb, ictimaiyyətə təqdim etmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Jurnalın birinci sayında S. C. Pişəvərinin bir tarixi məktubu çap edilmişdir. İlk dəfə mətbuat səhifəsində çap olunan bu məktub bu görkəmli şəxsiyyətin ətrafında gedən söz-söhbətlərə və onun adına kölgə salmaq istəyində bulunanlara yetərli cavabdır.

«21 Azər» dərgisində də milli özünəqayıdış, milli özünüdərək problemi, milli-mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə, milli sərvətlərimizə sahiblik məsələsi qabarıq şəkildə gündəmə çıxarılır və həmin problemlərin həlli yolları araşdırılır.

Dərginin bütün saylarında Azərbaycanın milli və qanuni hökuməti olan Azərbaycan Milli Hökumətinin bərpa olunması əsas hədəf seçilmiş və bu hədəfə yetmək üçün milli demokratiya prinsipləri gözlənilməklə bir sıra işlər görülür, həmin istiqamətdə ciddi müzakirələr aparılır, təklif, rəy, töfsiyələr hazırlanır. Burada çap olunan Azərbaycan Milli Hökuməti, «21 Azər» hərəkəti, hərəkətin iştirakçıları haqqında siyasi bilgi və məlumatlar verən sanballı məqalələr milli mübarizə tariximizi əks etdirən bitkin materiallar müasir gəncliyin öz xalqını və tarixini sevrək dəyərləndirən soydaşlarımızın yaxın keçmişimizi öyrənməsində, milli şüurumuzun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Heç şübhəsiz dərginin «Taleymiz, tariximiz» «Açılmamış səhifələr», «Tədqiqatlar, təhqiqatlar», «Ölkəmizi tanıyaq», «Xatirələr danışır» rubrikaları aktuallığına və məna tutumuna görə oxucu rəğbətini qazanmışdı.

O taylı – bu taylı Azərbaycan xalqına dostunun kim, düşmənin kim olduğunu tanıtmaq, qazandıqlarımızın və itirdiklərimizin, səhvlərimizin nədən ibarət olduğunu göstərmək, anlatmaq «21 Azər» dərgisi ən uğurlu şəkildə yerinə yetirirdi. «21 Azər» qrupunun təsis etdiyi və 1945, 1946-cı ildə baş vermiş «21 Azər» hərəkətinin adından götürmüş dərgi yaradıcı heyətin qarşıya qoyduğu ali məqsədə yetmək istiqamətində çox mühüm işlər görürdü. Jurnalda Azərbaycanla bağlı mövzu məhdudiyyəti yox idi. İstər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti,

ədəbiyyatı, Vətəndə baş verən ictimai-siyasi hadisələr «21 Azər»də geniş işıqlandırılırdı.

Skandinaviya ölkələri içərisində Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi dövlətlərdən biri də İsveçdir. Bu ölkədə yaşayan soydaşlarımız tərəfindən bir çox mətbu orqanları nəşr olunur.

1991-ci ildən başlayaraq İsveçdə 8 qəzet və jurnalın əsası qoyulub. Onların əksəriyyəti ölkənin paytaxtında cəmləşib. Bunlar «Azərbaycan» (Stokholm, 1995), «Səhənd», (Stokholm, 1994), «Çiçək» (Stokholm, 1995), «Tribun» (Stokholm, 1997), «Durna» (Stokholm, 1998), «Varlığın səsi» (Stokholm, 1999), «Birlik» (Stokholm, 1999), «Dalğa» (Stokholm, 2001). Tribun jurnalı onların içərisində xüsusilə seçilir. Stokholmda nəşrə olunan «**Tribun**» jurnalı həm məzmun ideya baxımından, həm də tərtibat cəhətindən 90-cı illərdə xarici ölkələrdə soydaşlarımız tərəfindən çıxarılan mətbu orqanları içərisində diqqət çəkir. Jurnalın redaktoru Əlirza Ərdəbilidir. O, jurnalın yaranması ilə bağlı yazır: «1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri vaxtında əlimiz KİV-ə çatmırdı. Çox acınacaqlı vəziyyət keçirirdi. Çoxlarımız yenicə məskunlaşmışdır. Qərarlaşıb Stokholmda «Azərbaycan səsi» adlı radioda işə başladıq. Hazırladığımız verilişlər böyük zəhmətlə başa gəlsə də onu yaşadığımız şəhərdən və ümumiyyətlə İsveçdən kənarda eşidən olmurdu. Radioda işləyə-işləyə başqa imkanlar və bizim əməkdaşlıq edə bilən dostlar, həmkarlar axtarırdıq. Nəhayət, 1997-ci ildə istəyimizi həyata keçirə bildik. «Tirbun» adlı jurnalımızı çıxardıq». Jurnal haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün onun saylarından birində (№ 3) dərc olunan materiallara nəzər salaq: onun «Milli kimlik və orta q dil», «Azərbaycana qarşı milli zülm», «Dil və dinə əsaslanan etnik millətçilik», «Milli məsələyə yeni bir baxış», «Türk dili və ədəbiyyatının yüksək yeri», «İranda 20 milyon azərbaycan azlığı», «İsrail qövmləri və səlcuq türkləri», «Sərhəddimiz bir dünyaya doğru», «Dünya millətlərinin bahar mərasiminin tarixi», «Ötən əsrlərdən gələn səs», «2000-ci ilin astanasında mənəvi dünyamız» və s. Jurnalın İnternet səhifəsi də mövcuddur; [www.tribun.com](http://www.tribun.com). Jurnalın redaktoru baş məqalələrindən birində İranda yaşayan Azərbaycanlıların mil-

li haqlarının qorunmaması məsələsi ilə bağlı yazır: «Biz İranın hüquqsuz təbəələriyik. İranda formalaşmış mədəniyyət güzgüsündə bizim mənəvi, milli portretimizin cizgiləri görünür. Bu dövlətin mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti və təbliğati yalnız fars mənbəyinə, fars düşüncəsinə əsaslandığı üçün yalnız bir mədəniyyət anlayışı formalaşdırılmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə yaşayan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dili və mədəniyyəti yasaq edilmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində böyük saraylar fəth etmiş dilimiz, mədəniyyətimiz bu gün rəsmi dairələrdən qovulsa da sinələrdən qovula bilməyəcəklər. Dilimiz böyük təfəkkür faktıdır. Dilin arxasında duran təfəkkür, enerji, düşüncə sistemi nə qədər güclü və əhatəlidirsə, həmin dildə yaranan əsərlər bir o qədər möhtəşəm və əzəmətli olacaqdır».

Müxtəlif düşüncəli qələm sahiblərinin yazılarında günümüz üçün gərəkli olan çox dəyərli fikir və mülahizələr, məntiq və proqnozlar vardır. Milləti oyatmaq, sabaha səfərbər etmək, pərdələri götürüb real həqiqətləri ortaya qoymaq ümumxalq işi üçün çox önəmlidir. Fikrimizcə, «Tribun» buna cəhd edir.

«**Varlığın səsi**» 1999-cu ildən İsveçdə nəşr olunur. İkinci sayından etibarən populyarlaşan jurnalın redaktoru Musa Həşimidir. Jurnalın səhifələrində çeşidli mövzulara toxunulur: dil, ədəbiyyat, tarix, folklor materialları və s. Jurnalın əsas prinsip və məqsədi Azərbaycanı Avropaya tanıtdırmaqdır. Jurnal səhifələrində Azərbaycanın mənəvi irsi, görkəmli fikir və sənət adamları, musiqi, mədəniyyət abidələri ilə bağlı öz səhifələrində müntəzəm məqalə və məlumatlar dərc edirlər.

Bildiyimiz kimi, bədnam qonşularımız bizim tək torpağımıza deyil, mənəvi sərvətimizə də əl atıb «özününküləşdirirlər». Bu azmış kimi, bəzən farslar da Nizami, Xaqani kimi milli şairlərimizi, bir sıra mədəniyyət abidələrimizi, Təbriz xalçalarını (məsələn, Kaşan, Şiraz adı altında) və s. məhz farslara məxsus olduğu iddiasında olurlar.

«**Varlığın səsi**» qoyulan məsələ ilə bağlı həqiqəti üzə çıxarmaq Azərbaycan xalqının mənəvi zəngin mənəvi sərvətinə sahib durmaq və onu yetərincə təbliğ etmək funksiyasını layiqincə yerinə yetirir.

Stokholm şəhərində hələ 1985-ci ildə fəaliyyət göstərən «**Durna**» Azərbaycan mühacirləri cəmiyyətinin orqanıdır. İlk saylarında folklor materiallarına geniş yer ayıran «Durna» fars təhsilli Cənubi azərbaycanlıları üçün «öz dilində tək danışmaq yox, yazmaq da olarmış» kimi həqiqəti ortalığa qoymuşdur. Ədəbi dil yazıda formalaşır prinsiplərinə əsaslanan jurnalın əməkdaşları soydaşlarının uzun illər irtica rejiminin ana dilində «yazmaq xofu»nu aradan götürməyə çalışır, sadə anlaşıqlı, canlı bir dillə oxucuların görüşünə gəlirdilər. Jurnal informasiya xarakterli yazılara da geniş yer ayırır, dünyada baş verən hadisələri müntəzəm işıqlandırır.

2001-ci ildə jurnalın adı «Dalğa» ilə əvəz olunur.

«Dalğa» jurnalı Azərbaycan Milli Demokratik nehzətinin (hərəkatının) fikir və ideyalarını yayan bir mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərir. «Dağla» ərəb əlifbası ilə Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunur.

İngiltərədə mühacir mətbuatımızın əsası 1906-cı ildə Londonda çıxan «Xilafət» adlı qəzetlə qoyulub. Ərəb, Azərbaycan və türk dillərində nəşr olunan bu qəzetin redaktoru Şeyx Həsən Təbrizi idi. E. Braunun yazdığını görə o, London Universitetində şərq ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. O, həm də Londonda çalışdığı müddətdə E. Braunun fars dili müəllimi olmuşdur [60].

1978-1979-cu illər İran inqilabına böyük ümidlərlə qoşulan və sonda gözlənilən nəticələrə nail olmayan və yeni qurulan rejimlə barışmayan Cənubili milli vətənpərvər ziyalıların bir hissəsi vətəndən Böyük Britaniyaya mühacirət etdilər. Onlar 1979-cu ildə Londonda Azərbaycan və fars dillərində olan «Aydın»lıq qəzetini təsis etdilər.

Böyük Britaniyada sonralar Quzey Azərbaycandan mühacirət etmiş soydaşlarımız tərəfindən ölkənin paytaxtında Azərbaycan, rus ingilis dillərində «Salam», Azərbaycan ingilis dillərində «Ana yurdum», ingilis dilində «Kaspian» və s. kimi mətbu orqanları çıxarmışlar.

Ötən ilin 90-cı illərindən sonra Amerikanın müxtəlif şəhərlərində soydaşlarımız tərəfindən nəşr olunan mətbu orqanları Los-Anceles şəhərlərində «Azərbaycan», «Əlifba», «Beynəlxalq

Azərbaycan», Vaşinqtonda «Reform», «Dirilik», «The Turkish world», Sietldə «Babilon Azerbaijan» və s. qəzet və jurnallar idi. Vaşinqtonda çıxan «Reform» jurnalının redaktoru tanınmış cərrah, Tehrandə Azərbaycan dilində çıxan «Vəqlıq» jurnalının nəşiri və redaktoru d-r Cavad Heyətin qardaşı Firuz Heyətdir. Üç dildə (Azərbaycan, ingilis və fars) nəşr olunan bu jurnalın səhifələrində hər iki Azərbaycan həqiqətləri öz əksini tapırdı.

«İldırım» dərgisi Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Kanadanın Montreal şəhərində nəşr olunur. 1998-ci ildən ingilis və Azərbaycan dillərində çap olunan dərginin baş redaktoru Saleh bəy jurnalın yaranması tarixi ilə bağlı yazır: «Kanadada 1986-cı ildə mühacirət etmişik. O zaman Kanada azərbaycanlılardan ibarət cəmiyyətlər var idi. Bu cəmiyyətlər 1989-cu ildən etibarən güclü fəaliyyətə başladılar. Qəzet çıxarmaq fikrimiz vardı, amma bununla bağlı qızgın mübahisələr olurdu. Bakıda 1990-cı ildəki 20 yanvar faciəsi ilə bağlı Montreal Universitetində böyük tədbir keçirdik. Rusiya hökumətini məhkum etdik. 1993-cü ildə şəhərin iri meydanlarından birində Azərbaycana erməni basqınları ilə bağlı mitinq keçirdik. Kanada ictimaiyyətini və medianı bu məsələyə cəlb edə bildik. Çünki onların Azərbaycan həqiqətləri haqqında cüzi təsəvvürləri belə yox idi. Bu azmış kimi, onlara belə bir fikir aşılanmışdı ki, guya bizlər Ermənistanı təcavüz elirik. Mitinqin bizə köməyi o oldu ki, KİV-ləri bizdən müsahibə götürdülər. Qəzet səhifələrinə, televiziya ilə çıxdıq. Hətta ölkənin paytaxtında – Toronto şəhərində çıxış etdik. Qeyd edək ki, o müddətdə İran qəzetlərində bizim əleyhimizə yazılar gedirdi. Biz öz borcumuzu qismən yerinə yetirib Kanadada Azərbaycanla bağlı boşluğu götürə bildik. Elə «İldırım» dərgisini çıxarmaq qərarına da o illərdə gəldik» [85, 1998, №1].

Biz demokratik toplumun yaranması üçün döyüşür və inanırıq ki, demokrasiyanın olmamasından belə milli haqsızlıqlar və milli zülm ortaya çıxır. Biz Azərbaycanın gələcəyini təkcə azərbaycanlıların iradəsi ilə ölçüb, biçilməsinə və onların istəyi kimi idarə olunmasına dərinlən inanırıq. Biz oxucularımızı millətinə nə edib ya etməmələri üçün kəsin və tək bir yol təklif etmirik.



Ancaq demokratiyanı təklif edir və çoxluğun istədiyi kimi olunmasını istərik. Biz hər türlü diktatorluğa qarşı, bütün gücümüzlə döyüşə and içmişik. O üçün özümüzdə diktator olmaqdan və millətə nə edib, nə etməmənin deməkdən uzaq durub ancaq demokratik bir toplumun yaranması ilə milli zülmün aradan qaldırılmasına inanır və təbliğ edirik. Biz milli haqlarımızı danan şovnistlərə qarşı döyüşə qalxıb dizə köçürənə qədər milli haqlarımızın rəsmi tanınmasına qədər mücadilə aparacağıq.

Ana dilimizdən (Azərbaycan türkcəsindən) yasaqlığın götürülməsi, Azərbaycan Türkcəsi Cənubi Azərbaycanda rəsmi dil kimi tanınıb və məktəblərdə, universitetlərlə örgənilməsi televizion, radio, dərgi və jumalların demokratik prinsiplərə dayalı yazıb yayınlanması bizim ilk və başlanğıc istəklərimizdəndir. Bu arada Azərbaycanın nə kimi siyasət tutub, ya tutmamasında toplumun və milli düşüncənin gəlişməsi ilə bağlıdır.

«**Qurtuluş dərgisi**» 1996-cı ildə Kanadanın Toronto şəhərində nəşrə başlayıb. Kanadada yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları «Azərbaycan qurtuluş cəhbəsi»nin mətbu orqanıdır. Üç aydan bir çıxan jurnalın özəl xüsusiyyətlərindən biri onun üç dildə – Azərbaycan türkcəsində, ingilis və fars dillərində çıxmasıdır. Dərginin redaktoru Fəridə Həkim, baş yazarı isə Əlirza Əjdərzadədir.

Dərginin redaktoru onun yaranma tarixi ilə bağlı ilk sayda yazırdı: 1996-cı ildə yaşadığımız Toronto şəhərində 21 Azər hərəkatının ildönümü münasibətilə (1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli Demokratik hökumətin qurulması) universitetlərdən birində tədbir keçirdik. Orada mən də çıxış etdim. Tədbirə çoxlu azərbaycanlılar qatılmışdı. Elə orada toplaşan azərbaycanlılarla söhbət zamanı belə qərara gəldik ki, Azərbaycanı tanımaq məqsədilə bir cəmiyyət yaradaq. Ona «Qurtuluş» adı verdik. Bu cəmiyyətin mətbu orqanı da təbii olaraq «Qurtuluş» adlandı»

*«Bakı – Təbriz» jurnalı. 10-cu sayı 2007*

## **Çağdaş Güney Azərbaycan mətbuatı**

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşıbmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı. Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi».

Dəqiqliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur.

Çağdaş dövrümüzdə Cənubi Azərbaycanda mətbuat durumunun ümumi mənzərəsi haqda təsəvvür əldə etmək üçün 2000-ci ilin əvvəllərinə nəzər salaq. Məs. 2001-ci ildə Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq mətbu orqan fəaliyyət göstərirdisə, onların 10-u sonradan müxtəlif səbəblərdən fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Bir qismi məhkəmənin qərarı ilə, digər qismi maddi sıxıntı ucbatından qapadıldı. Mərkəzi KİV-ə müxtəlif yardımlar, o cümlədən güzəştli qiymətlə kağız verilir, Cənubi Azərbaycan mətbuatı isə bu imtiyazlardan məhrum edilir. Bir sözlə, Azərbaycanlıların maddi yardımı və şəxsi vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən mətbuat üçün mərkəzdən heç bir şərait yaradılmır. Qara bazarda kağız bahalaşdıqca, Azərbaycan mətbu orqanlarının nəşirləri də qiymətləri artırmaq məcburiyyətində qalır. Cənubi mətbuatının problemi yalnız maddi çətinliklərlə bağlı deyil. Belə ki, əyalətin bir sıra müstəqil mətbu orqanlarının yazarları azad fikir və düşüncələrinə görə ölkənin bir sıra instansialarına, o cümlədən xüsusi xidmət orqanlarına çağırılıb sorğu-suala tutulur, təqib və təzyiqlərə məruz qalır, həbs edilir. Məs. 2000-ci ildə azərbaycanlı jurnalistlərdən biri Əli Mehri həbsdən buraxıldıqdan sonra ya mətbuatda

çıxış etməkdən məhrum edilib. «Əhrar» qəzeti isə bağlanıb. Məhkəməyə cəlb olunan azərbaycanlı jurnalistlər çox vaxt məhkəmədən sonra ya cərimə ödəməli, ya da həbsdə oturmali olurdular. Onların çoxu maddi vəziyyətlərinə görə həbsxananı seçirdilər.

Zəncanda nəşr olunan «Ümide Zəncan»da belə bir təzyiqlə üzləşdikdə, digər bir şəhərdə – Təbrizdə öz bürosunu açır. Lakin Təbriz bürosunda hücumə məruz qalmış, binanın rəhbəri Hidayət təhqir olunub hədələnmişdir. Bu barədə şikayət edilsə də bu halın qarşısını almaq üçün rəsmi bir tədbir görülməmişdi.

Urmiyə şəhərində 1997-ci ildən nəşr olunan «**Nəvidi Azərbaycan**» qəzeti xalq içərisində öz yüksək vətənpərvərlik mövqeyinə və prinsipliliyinə görə böyük rəğbət qazanıb. Naşiri Mehram Təbrizi, redaktoru İsa Nəzərdir. Bu qəzet haqda, ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqda ümumi təsəvvür əldə etmək üçün qəzetdə gedən bir neçə materiala nəzər salaıq. 2000-ci ilin may ayında mətbuatda gedən xarakterik bir mövzuya, ölkədə dərc olunan dərslük kitablarında yol verilən təhriflər və İranda yaşayan millətlərin kimlikləri barədə yazılar vardır. Məqalə müəllifi Kəyan Səfəri yazır ki, məktəblərdə tədris olunan humanitar fənlər üzrə dərslüklərdə ölkədəki millətlərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası və s. təhrif olunur. O, yazısında buna aid bir sıra örnəklər gətirir.

«Nəvidi Azərbaycan» qəzetinin 2001-ci il 93-cü sayında Təbriz universitetinin tələbə cəmiyyəti tərəfindən Təbriz və Tehran universitetində təhsil alan tələbələrin ölkə prezidenti Hətəmiyə ünvanladığı müraciətin mətni dərc olunmuşdur. Həmin müraciətdə tələbələr ölkə konstitusiyasınının XV, XIX maddələrinin icra edilməsini, məktəb və universitetlərdə ana dilində təhsilin, türk tarixi və ədəbiyyatı üzrə tədrisin bərpa olunmasını, Azərbaycana qarşı iqtisadi ayrışeçkiliyin aradan qaldırılmasını, Azərbaycana aid tarixi abidələrin dağıdılmasının səbəbkarlarının cəzalandırılmasını, teleradio kanallarında azərbaycanlıları təhqir edən verilişlərin dayandırılmasını, bu verilişləri hazırlayanların cəzalandırılmasını, Cənubi Azərbaycanda zorakılığın və hüquq pozuntusu hallarının tamamilə aradan qaldırılmasını tələb edirlər. Tələbə-

lər azərbaycanlı millət vəkillərinin bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamasından da gileylənirlər.

Təbriz universitetinin tələbə cəmiyyətinin müraciətində daha sonra yazılır: «Cənab prezident, ötən prezident seçkilərində namizədliyinizi irəli sürərkən etdiyiniz çıxışlarda qanunçuluq, ədalət və milli hüquqların qorunması ilə bağlı vədlər verib, hüquqları tapdanan xalqların sizə səs verməsini təmin etdiniz. 20 mln. səs toplayaraq prezidentlik kürsüsünə yüksəldiniz. BMT-nin yüksək tribunasından mədəniyyətlər dialoqu tezisini irəli sürərkən biz azərbaycanlıların sevincinə səbəb oldunuz. Amma zaman ötdükcə millətlərin aldanıldığı ortaya çıxır. Sən demə, siz mədəniyyətlər dialoqu söyləyərkən xarici ölkələrlə, mədəniyyətlərlə dialoqu nəzərdə tutmuşsunuz. İran xalqlarının «ayıq vicdanı» məhrum yazıçı Cəlal Ali Əhməd demişkən, milli birlik deyərkən bu məsələni hökumətimizin daha geniş və daha üstün bir anlayış kimi nəzərdə tutmasının vaxtı çatmayıbmı? Cənab prezident, siz ölkənin mədəniyyət naziri vəzifəsində işləyərkən keçmişdə və ölkə prezidenti kimi bu gün də kultürel qeyri-bərabərliyi və kultürel yoxsulluğun şahidi olmuşdunuz. Bütün bu kimi hallara göz yummaqla əslində qeyri-bərabərliyin davam etməsinə səbəb olmuşsunuz. Halbuki, Azərbaycan türklərinin, kürdlərin, bəlucların və başqa qeyri-fars xalqların cəmi hesabına prezident oldunuz.

Təbriz universitetinin tələbələri prezident (eks prezident - P. M.) Hatəmiyə belə bir sual ünvanlayırlar: siz keçmiş şah rejiminin başlatdığı və davam etdirilməkdə olan qeyri-fars millətlərə qarşı kultürel təzyiqlərin aradan qaldırılması yönündə hansı tədbirləri görmüsünüz? Şahın yandırdığı türkcə kitabların qarşılığında bizim ana dilində hansısa bir kitabı üzə çıxarıb Azərbaycan kitabxanalarına hədiyyə etmisinizmi? Keçmişdə və yaxud İslam Cümhuriyyəti dövründə Alaqaçı, Ərk, Göy məscid və başqa dağıdılmış Azərbaycan abidələrinin bərpası üçün nə etmisiniz?

Hüquqlarımızın bərpası və konstitusiya maddələrinin tətbiq olunması tələbi ilə Azərbaycan xalqının müxtəlif təbəqə və zümərələrindən edilən çoxsaylı müraciətlərə baxmayaraq konstitusiyanın XV və XIX maddələrinin icrasından imtina etməkdəsiniz.

Sizdən başqa konstitusiyanın bu maddələrini tətbiq edəcək hər hansı güc təbii ki, mövcud deyildir. Yoxsa konstitusiyanın tətbiqinə də mühafizəkarlar icazə vermirlər. Konstitusiyayı icra etmək yalnız sizin səlahiyyət dairənizə aid olan məsələdir. Bundan başqa konstitusiyayı icra etmək yalnız sizin vəzifə borcunuzdur (Qeyd edək ki, İİR-nın konstitusiyasının XV maddəsində yazılır ki, qeyri-fars millətlərinə öz ana dilində təhsil almaq hüququ verilir, konstitusiyanın XIX maddəsində isə bildirilir ki, ölkədə yaşayan qeyri-fars millətlər və xalqlar bütün baxımlardan bərabərdir və millətlərin hüquq bərabərliyini konstitusiya qoruyur – P.M.). Təbriz universitetinin tələbələri Azərbaycanda mətbuat problemi də toxunurlar: «Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini öz ana dilində təhsil almaq kimi ən adi hüquqlardan məhrum edildiyi bir dövrdə İran hökuməti «mədəniyyət dialoqu» tezisini irəli sürüb xarici mədəniyyətlərlə dialoq aparmaq üçün böyük qüvvə sərf edir, bu barədə şikayət edilsə də rəsmi heç bir tədbir görülməyib, hələ də Azərbaycan mətbuatı problemi təkcə hakimiyyət orqanları ilə bağlı deyil, mətbuat həm də gizli və ya aşkar şəkildə fəaliyyət göstərən bəzi qrup və təşkilatların təzyiq və şantajlarına məruz qalır. Belə ki, İranda yaranmış yeni nasist təşkilatlar Azərbaycan mətbuatını hədələyir və onu separatçılığı təbliğ etməkdə ittiham edirlər.

Onların fikrincə iranlılar farslarla eyni mahiyyətə malikdir. Azərbaycan mətbuatı isə, necə deyərlər öz milli təbliğatı ilə assimilyasiya (farslaşdırma) prosesinin maneəsiz irəliləməsinə əngəl törədir.

Azərbaycan mətbuatı hər tərəfdən təzyiqə məruz qalır. Çünki Cənubi mətbuatını təmsil etdiyi xalqın dərdlərini onun öz dilində yazmağa cəsarət edir, xalqın tələblərini əks etdirməyə çalışır».

Təəssüf ki, Təbriz universiteti tələbələrinin eks prezident cənab Hətəmiyə ünvanladıkları bu müraciətə hər hansı bir şəkildə cavab verilmədi.

«Şəms Təbriz», «Nəvidi Azərbaycan», «Peyamene Urmiyə», «Umide Zəncan» kimi mətbuat orqanlarında Cənubi Azərbaycanın çağdaş dövrdəki problemlərinə Cənubililərin tələyüklü

məsələlərinə toxunulur, Azərbaycanın sosial-ictimai məsələləri müzakirə edilir.

«**Şəms Təbriz**» qəzeti 1997-ci ildən Təbrizdə istedadlı jurnalist Əli Həmid İmanın redaktorluğu ilə nəşr olunur.

Qəzetin 2000-ci ildəki saylarından birində (№80) Əli Həmid İmanın Cənubi Azərbaycanın çağdaş durumuna xas olan bir məsələyə toxunulur. «Təbrizdən niyə hamı qaçır?» məqaləsində ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı ziyalıların və kəndlilərin şəhəri tərk etməsinin səbəblərini göstərir və bunun qarşısını almaq üçün çıxış yolu arayır. Məqalədən bir hissəsini diqqətinizə çatdırıram: «Təbrizdə pulu cibində olan, beyni düşünən hər bir kəs çarəni yad yerlərə qaçmaqda görür, onlar hünərlərini yad yerlərdə işlətmək, inkişaf etdirmək niyyətindədirlər. Vəcdan əzabı çəkməsinlər deyər, Təbrizin «bağlı» atmosferasını bəhanə edirlər.

Mən Təbrizin və ümumiyyətlə Azərbaycanın istedadlarını inkişaf etdirmək üçün sağlam mühitə malik olmasının vacibliyini sübut etmək istəmirəm. Hamımız bilir ki, Tehranın, İsfahanın və başqa yerlərin yolları istedadlar becərər, inkişaf etdirmək üçün hamardır. Azərbaycanda belə bir hamar yol yoxdur. Təbrizdə də düşüncələrin bolluğundan hamının xəbəri var. Hamımız bilir ki, istedadlar burada inkişaf etmir, buranın atmosferası havasızdır, hamımız bilir ki, yuxarıların əl-ayaqlarına dolaşan qanunlar Təbrizdə, ölkənin digər yerlərinə nisbətən daha yaxşı həyata keçirilir. Əksinə, millətin xeyrinə olan qanunlardan bizdə bir xəbər yoxdur. Biz hamımız bunları görürük, bəziləri də görür və hiss edirlər. Ancaq vəzifəmiz nədən ibarət olmalıdır?

Nəyimiz varsa götürüb qaçmaq? Budurmu düşünən beynin, əlində qələm olanın vəzifəsi? Təbrizi qoyub qaçan sərmayə sahibləri, düşünən beyinlər, sənətçilər və bu təbəqəyə xas olanlar mübarizəyə qadir olmayan, nəfsi zəif insanlardır. Düşünən beyin cəmiyyətin həkimi sayılır. Görəsən belə bir həkimin vəzifəsi xəstədən qaçmaqdır, yoxsa onu müalicə etmək? Getmək asan bir işdir. Ancaq qalıb xəstə bir cəmiyyətlə mübarizə aparmaq, düşmənin qabağından qaçmamaq hər oğulun işi deyil, oğul bağlı atmosferanı sındırmağı bacarmalıdır, düz olmayan yolları hamarlama-

lıdır, kimin gücü varsa, millətin yolunda əsirgəməməlidir. Qaçıb özgə yerlərdə özünü nümayiş etdirmək hünər sayılır. Uzaqdan əli odda qızdırmaq yox, odun içinə girmək gərəkdir. Boş-boş bəhanələr gətirmək kişi işi deyil. Yad yerlərə gedib Azərbaycanın dərindən ölmək yalanlarımıza inanmazlar, siz canınızı mənsub olduğunuz cəmiyyətdən daha çox istəyirsiniz. Əgər düz deyirsinizsə, onda qaçmaq nəyə lazım? Düşmənin əlindən qaçıb sonra mübarizə tələb edib və nəzəriyyələr irəli sürmək kimin dərindən dərmandır? Görəsən bu düşünən beyinlər, sərmayə sahibləri, işgüzar müdirlər min bir bəhanələrlə yad yerlərə qoyub getməsəydilər, atmosfera olduğu kimi qalardı? Düzdür, Təbriz nöqsanlıdır, nöqsanları aradan qaldırmaq isə avam insanların yox, ziyalıların vəzifəsidir. Ziyalılar və ümumiyyətlə sənət adamları incə ruhlu olur. Ancaq onlar cəmiyyəti düzəltmək üçün aranılar, hər bir ziyalı və yaxud incəsənət adamı filan vəzifəli şəxsdən mərhəmət gözləməməlidir, bu sadələhvlükdür. Bilirik, bilirik Azərbaycanda işləmək çətindir, canüzücüdür. Azərbaycanda hər bir insan öz sümülklərinin sındırılmasının səsinə ucadan eşidir. Vətəndə də qalmaq mümkün deyilsə, qaçmaq da düz yol deyil. Gəlin üçüncü yolu seçək...» .

Hələ XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. 1893-cü ildə Təbrizin «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet nəşr olunurdu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M.H.Rüşdiyyənin ardıcılıarı yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu iş mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. 1907-ci ildə Təbrizdə işıq özü görən «Ümid» qəzeti Loğmaniyyə mədrəsəsinin tələbələri tərəfindən hazırlanmışdı. Beləliklə, 1989-cu ildə başlayaraq «Kamal» mədrəsəsində «Kamal», «Pərvəriş» məktəbində «Dəbistan», «Bəsirət» məktəbində «Üxviyyət» və «İttihad» adlı qəzetlər çap olunmağa başlamışdı. Bu

ənənə bu gün də davam edir. Cənubi azərbaycanlılarının təhsil al-  
dıqları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki,  
daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən  
tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana  
dilində mütbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını  
ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan  
qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın, nəinki mümkün, həmçinin  
üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu or-  
qanlarında çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bil-  
gi və örnəklərə geniş yer verilir. Cənubi mətbuatı üçün xarakterik  
xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində mə-  
qalə və materiallar dərc etməklə Azərbaycan xalqının milli varlı-  
ğını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm  
də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez qapanmasının səbəbləri əvvəl maddi  
vəsait və maddi texniki imkanların məhdudluğu ilə bağlıdırsa,  
digər tərəfdən öz səhifələrində milli-siyasi və milli-ictimai prob-  
lemlərin kəskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çı-  
xış etməsi, bir sözlə radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb  
etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri  
əsasən milli kultürel formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanları  
özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter  
daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dil üslubuna riayət olunmama-  
sına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlə-  
rin çox halda dolaşiq şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq bu  
mətbu orqanları mütərəqqi və demokratik əhval-ruhiyyələri olma-  
ları ilə seçilir. Göstərilən nöqsan və qüsurlar isə obyektiv səbəb-  
lərlə; Cənubi azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil  
almaq, yazıb-oxumaq, ciddi mütaliyə etmək, rəsmi yerlərdə da-  
nışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə bağlıdır. Son nəticədə  
isə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik, milli  
kültür və dil problemi.

Təkcə Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil  
ocaqlarında tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr



olunur. Məsələn, «Kimlik» qəzeti Sənəndəc şəhərinin türkdilli tələbələri tərəfindən, «Çiçək» dərgisi, Tehranın Tibb Universiteti «Səs» qəzeti isə Zəncan universiteti tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilir.

Bu dərgi və qəzetlər daşıdıqları adları kimi sabaha, gələcəyə ümid hissləri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir, arzu, istək, diləklərini öz səhifələrində əks etdirir.

*«Bakı – Təbriz» jurnalı. 12-ci sayı 2009.*

## **İranın dövlət siyasəti Azərbaycan milli mətbuatının qarşısına sədd çəkib**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, ədəbiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Pərvanə Məmmədli Amerikanın Səsi radiosuna son əsrlər İranda dərc edilən Azərbaycan mediası ilə bağlı müsahibə verib. Xanım Məmmədlinin müsahibədə əks olunan media, onun problemləri mövzusu ilə bağlı məqaləsini təqdim edirik.*

### **Mətbuat xalqın ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgü- südür...**

Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı həmişə paralel olub. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olub. Lakin, hakim İran rejiminin siyasəti milli tərəqqinin qarşısına Çin səddi çəkib.

1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər Hərəkatı, nəhayət 1978-1979-cu illər İran İslam İnqilabı yalnız XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

### **İslahatçı Abbas Mirzə**

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı idarə edən Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başlayır. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litoqrafiyanın tətbiqi, tərcümə işi, Avropaya tələbələrin göndərilməsi (Bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi - P. M.) ilə tarixə daxil oldu. İlk çap dəzgahını Təbrizə gətirdən, ilk kitabları çap etdirən də Abbas Mirzə oldu. Azərbaycandan sonra bütün İranda qurulan mətbəələr basmaxana, orada işləyənlərsə basmaçı adlandırıldı. Bu da İranda nəşriyyat işinin türklər tərəfindən yaradıldığının əyani göstəricisi idi.

XIX və XX yüzilliklərdə Azərbaycan türkləri tək Güney Azərbaycanda deyil, eləcə də İranda elm, maarif, mədəniyyətə iri miqyaslı yeniliklər gətirmiş, bu sahədə aparıcı qüvvə olmuşlar.

### **Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimad-ül-səltənəni tanıyırmı?**

Abbas Mirzənin layiqli davamçılarından olan Məhəmmədhəsən xan Mükəddəm Etimadülsəltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmmədhəsən xan tarixçi-alim idi. Qacarların rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalqı tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfəkeş ziyalı Məhəmmədhəsən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək, yəqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmmədhəsən xan bir çox Şərq və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmmədhəsən xan əvvəl «Sani-əd-daulə» (Dövlət sənətkarı), sonralar «Etimad-ül-səltənə» (Sultanın etimadı) ləqəblərini daşıyır. Məhəmmədhəsən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir. Bu əsərlərin çoxu İranın, eləcə də Cənubi Azərbaycanın mədəniyyət tarixindən və coğrafiyasından bəhs edən gözəl mənbələrdir. Məhəmmədhəsən xan 10-a yaxın qəzetin çap olunmasında iştirak edib.

### **«İran maarifinin atası» - M. H. Rüşdiyyə**

Güney Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olub. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsulicədid məktəbinin, C. Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılır. 1888-ci ildə Mirzə Həsən

Rüşdiyyə tərəfindən Təbriz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. «İran maarifinin atası» sayılan M. H. Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərsliklər – «Ana dili», «Vətən dili» dərsliklərini yaratması idi. M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda «Məktəb» və «Tehran» adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

### **Əfkarı-ümumiyyə təsir edən dövrün fədakar ziyalıları**

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. 1897-ci ildən başlayaraq Güney Azərbaycanda dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyn xan Ədalət «Əlhədid», Sadiq xan Ədibülməmalik «Ədəb», Hüseyn Təbibzadə «Kamal», Məhəmmədli Tərbiyət (H. Tağızadə, M. Şəbüstəri, H. Ədalətlə birgə) «Gəncineyi-Fünun» kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər. Bu mətbu orqanlar publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər.

### **M.F.Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan «Təlqin-namə» əsərini sorağı...**

1898-ci ildə Təbrizdə «Ədəb» qəzetini nəşr edən Sadiq xan Fərəhani sonralar 1905-ci ildə, Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan «İrşad» qəzetinin fars dilli əlavəsini çıxarır. «İrşad»ın farsca cəmi 13 sayı çıxmış və bu əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, onun saylarından birində böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan ərəbcə yazılmış «Təlqin-namə» əsərindən bir hissə çap

olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, əsər həqiqətən mövcud olmuşdur.

### **«Molla Nəsrəddin»dən 14 il öncə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində, şəkili satirik qəzet olub**

Azərbaycan mətbuatı üçün maraqlı bir fakt. «Molla Nəsrəddin» jurnalı çap olunmamışdan hələ 14 il öncə 1892-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində «Şəbnamə» adlı kiçik formatlı, illustrasiyalı, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü satirik mətbu orqanı mövcud idi. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı. Qəzetin redaktoru sonralar da Təbrizdə «Ehtiyac», «İqbal» və «Azərbaycan» satirik dər-gilərini çıxaran istedadlı publisist təbrizli Əliqulu Səfərov idi.

### **İlk mühacir qəzetlərin yaradıcıları da Azərbaycan ziyalıları olub**

Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır və gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənə xidmət edən, onun tərəqqisinə çalışan ziyalılar, nəşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib, İranda, Güney Azərbaycanda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin ifşası, mütləqiyyət rejiminin konstitusiyalı rejimlə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində). Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkari-ümumiyyəyə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi Tahir Təbrizinin 1875-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi «Əxtər» qəzeti olub. Türkiyədə «Əxtər»lə yanaşı «Şahsevən» də çap olunurdu. «Şahsevən»in redaktoru bizə yaxşı tanış olan yazıçı Əbdürəhim Talıbov idi. Bun-

lardan başqa Misirin Qahirə şəhərində «Hikmət», «Kəmal», Hindistanın Kəlküttə şəhərində «Həblülmətin» qəzetləri çap olunub. Bu qəzetlərdə İranın ictimai həyatında olan bir sıra həqiqətlərin üstü açılıb, ölkədəki yaramazlıqlar haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldığına görə hakim dairələrin qəzəbinə səbəb olur və onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradılırdı. Lakin xalq içərisində mütərəqqi qəzetlərə rəğbətin çoxalması ilə əlaqədar olaraq həmin mətbu orqanları müxtəlif yollarla ölkəyə gətirilib əldən-ələ keçir, oxunurdu. Söz yox ki, mühacir mətbuat İranda Məşrutə inqilabının baş verməsinə zəmin yaradan əsas amillərindən biri olmuşdu.

### **Məşrutə dönəmində demokratik ənənələrin formalaşması**

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan Məmməd Əmin Rəsulzadə «İran məktubları» adlı əsərində yazır ki, Məşrutə dövrü cənubi azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkətdən milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olub. O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan «İran-nou» gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, «İran-nou» İran Demokratik fırqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu.

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal çap olunurdu. Tək Təbrizdə deyil, Urmiyə, Ərdəbil, Həmədan və başqa şəhərlərdə «Dəbistan», «Əcnümən», «Azərbaycan», «Nəleyi-millət», «İstiqlal», «Buqələmun», «Təbriz», «Şəfəq» kimi bir çox qəzetlər nəşrə başladı. Ölməz Mirzə Ələkbər Sabirin də şeirlərində böyük önəm verdiyi Məşrutə inqilabı dönəmində mətbuat həqiqətən ictimai-siyasi və ədəbi həyatın güzgüsünə çevrilmişdi. Dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Qəzvini tərəfindən Rəştdə nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalin mül-

kün redaktorluğu ilə çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanin daimi rubrikası olan «Çərənd pərənd»də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri yaranırdı.

### **«Təcəddüd» Azərbaycanda deyil, bütün İranda ictimai və ədəbi fikirdə yenilik yaratmışdı...**

Birinci Cahan savaşından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani sonralar Cənubi Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokratik rejim yaratmağa nail oldu. 1917-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq müxtəlif istiqamətli mətbu orqanları çap olunurdu. Dövrün aparıcı mətbu orqanları «Təcəddüd» qəzeti və «Azadistan» dərgisi idi. Ş.M. Xiyabani redaktoru olduğu «Təcəddüd» qəzetindəki yazılarında Azərbaycan xalqının hüquqlarını göstərir, onun istiqlaliyyət məsələsinə toxunurdu. Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərəkatı və mətbu orqanı «Təcəddüd» qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda da həm forma, həm də məzmununda yenilik yaratmışdır.

Demokratik hərəkatın başçısı Ş.M.Xiyabaninin yaxın köməkçisi və həmkarı olan Tağı Rüşət «Təcəddüd» və «Azadistan» jurnalında dərc etdirdiyi şerləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərir, İranda poeziyanı yeniləşdirmək, həm də onu mətn, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirməyə xidmət edirdi. Beləliklə, İranda yeni şerin təməli «Təcəddüd» qəzetinin ətrafına toplaşan Tağı Rüşət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulurdu.

### **«Molla Nəsrəddin»in Təbriz dövrü**

Hər iki tayda (İran Azərbaycanı və indiki Azərbaycan Respublikası) Azərbaycan xalqının düşər olduğu mənəvi ağırları əks

etdirən «Molla Nəsrəddin» jurnalı xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

Təbrizdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 8 sayı nəşr olunub. 1921-ci ilin fevralında nəşrə başlayan jurnalın həmin ayda iki, martda üç, aprelə iki, mayda isə bir sayı işıq üzü görmüşdü. Təbrizin mütərəqqi və qabaqcıl ziyalıları «Molla Nəsrəddin» jurnalı redaksiyası ətrafında sıx toplaşmışdılar. Bunlar Cəlil Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşür, ondan məsləhətlər alırdılar. Onlar var qüvvələri ilə jurnalın nəşrinə kömək edirdilər. Əbül-fütuh Ələvi, İskəndər xan Qaffari, Mözüc Şəbüstəri, Hacı Əli Şəbüstəri, Möhsün xan Sərtibi, Əsgər Azərvənd və başqaları əldə etdikləri məlumatları, məqalə, felyeton və şeirləri «Molla Nəsrəddin»in redaksiyasına çatdırır, jurnalla xalq arasında sıx əlaqə yaradırdılar.

### **Bölünmüş xalqın faciəsini və «Ayrılıq, həsrət» mövzusu- nu ilk dəfə gündəmə gətirən qəzet**

1941-ci ildə Sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gəlmiş yaradıcı ziyalılar «Vətən yolunda» qəzetini təsis etmişdilər. Qəzetin ilk sayı 1941-ci ilin oktyabr ayının 11-də çapdan çıxdı. Qəzet Azərbaycan dilində günaşırı çap olunurdu.

«Vətən yolunda» qəzeti 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet idi. (İki dildə çıxan qəzetlər mövcud olsa da, Azərbaycan dilində materiallara çox az yer ayrılırdı - P. M. ). Qəzetin fəaliyyəti dövründə (1941-1946-cı illər) onun baş redaktorları Mirzə İbrahimov, Həsən Şahgəldiyev və Rza Quliyev olmuşlar. «Vətən yolunda» qəzetində dərc olunan materiallar da ikiye parçalanmış xalqın məənəviyyatı, mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı küll halında verilirdi. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli ruhun oyanması, milli özünüdərkini bədii inikası «Vətən yolunda» qəzeti ilə bağlı olmuşdur.

1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı zamanı nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatda ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin



çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-cı illərdəki kimi qabarıq və güclü deyildi. O illərdə «Vətən yolunda» qəzetinin səhifələrində ikiyə bölünmüş xalqın faciəsini, dərini, hiss və duyğularını əks etdirən «parçalanmış vətən həsrəti», «ayrılıq» mövzusu yaranırdı.

1945-ci ildə Bakıda nəşr edilib, Təbrizdə yayılan, sovet təbliğatından yan keçə bilən nəfis tərtibat...

O illərdə Bakıda Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə əski əlifbada «Güney Azərbaycan üçün nəzərdə tutulmuşdu - P. M.) rəngli illustrasiyalı «Azərbaycan» adlı jurnal nəşr olunurdu. Jurnalı Sovet hakimiyyətinin bütün mövcud olduğu dövrdə ən maraqlı və milli mənafe baxımından ən əhəmiyyətli nəşr orqanı hesab edən tədqiqatçı alim Cəmil Həsəni yazırdı ki, jurnalın hər sayında Güney və Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi həyatı, tarixi birlikdə əhatə olunurdu. İkincisi, jurnal Cənubi Azərbaycan üçün buraxıldığından Sovet Azərbaycanında hökm sürən bolşevik ideologiyasının tələblərindən bir qədər yayınır, Azərbaycan xalqının köklü mənafeyi, taleyi və tarixi ilə bağlı əsas məsələlərə toxuna bilirdi. Bütöv Vətən, eyni xalq, vahid millət məramı demək olar ki, «Azərbaycan»ın hər sayından duyulurdu. Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, sənətinin əsrlər boyu vəhdət şəklində inkişaf etməsini əyani şəkildə sübuta yetirirdi.

Xatırladaq ki, uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda-sovetlər birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən «ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi» mövzusu yasaq olunmuşdu. 1941-ci ildən etibarən sonralar hər iki tayda ikiyə bölünmüş xalqın faciəsini: «ayrılıq, həsrət» motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin bünövrəsi ilk dəfə «Vətən yolunda» qəzetinin və «Azərbaycan» jurnalının səhifələrində qoyulmuşdur.

### **Xalqı «xəbi-qəflətdən oyadan» qəzet**

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi, burada şəraitin dəyişməsi ilə müşahidə olunurdu. Belə bir şəraitdə yerli vətənpərvər demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri «Azərbaycan Cəmiyyəti»ndə birləşməyi qərara aldılar. Azərbaycan

canın demokratik nailiyyətlərinin bərpa olunması, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi, dil və mədəniyyətin dirçəlişi məsələsi «Azərbaycan Cəmiyyətinin» öndə duran vəzifələrindən idi. Bu cəmiyyətin mətbu orqanı «Azərbaycan» qəzeti 1941-ci il noyabrın 1-dən Əli Şəbüstəri və İsmayıl Şəmsinin redaktorluğu ilə nəşr olunmağa başlayıb. «Azərbaycan Cəmiyyəti»nin orqanı olan qəzet ilk sayındakı baş məqalədə tutacağı yol və fəaliyyəti haqda yazırdı: «Azərbaycan»ın seçdiyi yol, mövcud vəziyyətin, əfkari ümuminin, habelə xalqın gündəlik ehtiyaclarının aynasına çevrilərək ictimai şüuru istiqamətləndirmək, onu işıqlandırmaqdır».

Qəzet sonradan, 1945-ci ildən Azərbaycan Demokrat partiyasının orqanı oldu və partiyanın məqsəd, məramını sadə Azərbaycan dilində xalqa çatdırırdı.

O illərdə «Vətən yolunda» və «Azərbaycan» qəzetlərində folklorun toplanıb öyrənilməsi, yayılması işi geniş yayılmışdı. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, kitab oxumaqdan məhrum olan azərbaycanlılar, bəlkə də yalnız folklorun hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilmişdilər.

«Azərbaycan» qəzetində müntəzəm olaraq xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, klassik ədəbi nümunələrdən, çağdaş şairlərin əsərlərindən parçalar dərc edilirdi. Qəzet səhifələrində ilk şerləri görünən Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi. «Azərbaycan» qəzeti ən yaxşı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Bunlardan Firudin İbrahimi, M.Turabi, H.Xoşgünabi, İsmayıl Şəms, Q. Qəhrəmanzadə, Abbas Pənahi, Əhməd Musəvi və s. göstərmək olar. «Azərbaycan»ın ən ən məzmunlu və dolğun məqalələri Seyid Cəfər Pişəverinin qələmi ilə yazılmışdır.

### **Milli Demokratik Hökumətin islahatları və dövrün mətbu nümunələri**

1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Seyid Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Məhz, həmin

hökumət İranın daxilində Azərbaycanın milli muxtariyyət hüququnu bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışmaları, yazıb-oxumaları üçün şərait yaratdı. O illərdə ayrı-ayrı ədəbi-mədəni və siyasi cəmiyyətlərin, birliklərinin öz mətbu orqanları mövcud idi. Təbrizdə Azərbaycan milli məclisinin orqanı olan «Azad millət», Azərbaycan həmkarlar ittifaqının «Qələbə», Azərbaycan Demokrat təşkilatının «Cavanlar», bunlardan başqa «Yeni Şərq», «Fəryad», «Xavər nou», «Təbriz», «Şahin», «Əxtərə-şimal», «Vətən yolunda», «Azərbaycan ulduzu», «Azərbaycan», «Şəfəq», «Demokrat», «Yumruq», «Ədəbiyyat səhifəsi», Ərdəbildə «Cövdət», «Yumruq», Urmiyədə «Qızıl əsgər», Zəncanda «Azər», Miyanada «Vətən» adlı qəzet və jurnallar çap olunurdu.

Azərbaycan yazıçı və şairlər cəmiyyətinin «Günəş», maarif idarəsinin «Maarif» kimi mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu nəşriyyatların təsisçi və redaktorları dövrün tanınmış ziyalıları idi. «Qələbə» qəzetinin redaktoru sonralar hər iki tayda represiyaya məruz qalmış görkəmli şair Məhəmməd Biriya, «Azərbaycan ulduzu» qəzetinin redaktoru isə tanınmış ictimai xadim Hilal Nasiri idi.

### **Sonuncu inqilab da yaralara məlhəm olmadı**

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan - ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olundu.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi bir canlanma başladı. 40-dan artıq ana dilli mətbuat orqanlarının nəşri, Tehrandə və Təbrizdə müxtəlif ədəbi birliklərin fəaliyyətə başlaması ədəbi prosesin təşkilatlanmasına, ədəbi qüvvələrin istiqamətlənməsinə, bədii əsərlərin oxuculara çatdırılmasına ciddi təsir göstərdi. İran İslam Respublikasının 1979-cu ilin dekabrında qəbul etmiş qanunun 15-ci maddəsində yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya

vasitələrində, mətbuatda işlənməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verildi. Əsas qanunun 19-cu maddəsində isə ölkədə müxtəlif millətlərin, xalqların yaşaması dolayısı ilə olsa da etiraf edildi.

«Bu nə türkidir ki, radio-televiziya danışır, yarısından çoxu farsdır»

Qanunda nəzərdə tutulanların hamısı dərhal reallaşmasa da, Azərbaycancan dilinin tədrisi sahəsinə heç cür yol tapılmasa da, mədəni həyatda bir sıra nailiyyətlər nəzərə çarpırdı.

İnqilabın qələbəindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayətolla Mişkini özü: «Bu nə türkidir ki, radio-televiziya danışır, yarısından çoxu farsdır» deyərək, Azərbaycan dilinin saflaşdırılmasını vacib sayırdı. Azərbaycan türkcəsi radioda artıq sərbəst işlədilməyə başlayır. Lakin təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi ən adi insan hüquqları pozulur.

1978-1979-cu illər İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dircəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, inqilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu inqilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər inqilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan ana dilli mətbuat orqanlarının, «Varlıq» istisna olmaqla, hamısı bağlandı.

Milli kultür və dil problemi və ya «Haray-haray mən türkəm» hayqırtısı

Hələ XIX əsrin sonlarında Güney Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşr və mətbu nümunələri çap olunurdu. 1893-cü ildə Təbrizin «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet nəşr olunurdu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M. H. Rüşdiyyənin ardıcılıarı yeni

məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu iş mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. 1907-ci ildə Təbrizdə işıq özü görən «Ümid» qəzeti Loğmaniyyə mədrəsəsinin tələbələri tərəfindən hazırlanmışdı. Bu ənənə bu gün də davam edir. Güney azərbaycanlıların təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla, onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın, nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarda çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və nümunələrə geniş yer verilir. Cənub mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez qapanmasının səbəbləri əvvəl maddi vəsait və maddi texniki imkanların məhdudluğu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz səhifələrində milli-siyasi və milli-ictimai problemlərin kəskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çıxış etməsi, bir sözlə radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri əsasən milli kultürel formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanları özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dil üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub, fikirlərin çox halda dolaşmış şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq bu mətbu orqanlar mütərəqqi və demokratik əhval-ruhiyyəli olmaları ilə seçilir. Göstərilən nöqsan və qüsurlar isə obyektiv səbəblərlə; Güneydəki azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil al-

maq, yazıb-oxumaq, ciddi müəliyə etmək, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə bağlıdır. Son nəticədə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik axtarışı, milli kultür və dil problemi.

Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında bu yaxınlaradək tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunub. Məsələn, «Kimlik» qəzeti Sənəndəc şəhərinin türkdilli tələbələri tərəfindən, «Çiçək» dərgisi Tehranın Tibb Universiteti, «Səs» qəzeti Zəncan universiteti tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilirdi.

Daşdıqları adları kimi sabaha, gələcəyə ümid hissləri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir, arzu, istək, diləklərini öz səhifələrində əks etdirən bu mətbu orqanlar bütün İran boyu səpələnmişdi: Tehrandə «Çiçək», «Dilşad», «Ərdəm», «İşıq», Təbrizdə «Səhər», «Araz», «Yurd», İsfahanda «Məzun», «Səhənd», «Dan ulduzu», Qəzvinə «Araz» və s. Bundan başqa internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

Təəssüf ki, son illər İrandan ziyalı soydaşlarımıza qarşı ürək ağrısından xəbərlər eşidirik. Güney Azərbaycan mediasında çalışanlar haqsız olaraq təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalırlar. Qısaca qeyd etmək olar ki, hazırda Güney Azərbaycan mediası tənəzzül və repressiya dövrünü yaşayır.

### **Cəlal Ali Əhmədin hələ 60 il öncə söylədiyi həqiqət**

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi. Uzaqgörənliklə söylənilən bu fikir indi də qüvvədədir. Çağdaş

dövrə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur. Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən Azərbaycan türkləri bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır.

*Amerikanın səsi. 16. 01. 2012*

## **Наследник журнала «Молла Насреддин» в Тебризе**

Через 8 месяцев после публикации журнала «Молла Насреддин», который вызвал большой резонанс на Востоке, под его влиянием по другую сторону Араза - в Тебризе был выпущен сатирический журнал «Азербайджан».

Сатирический журнал «Азербайджан» отличался от выходящих до него газет и журналов в Южном Азербайджане.

Первый номер сатирического журнала «Азербайджан» вышел в свет шестого декабря 1906 года в городе Тебриз. Редактором журнала был талантливый журналист и писатель Алигулу Сафаров. Он до сатирического журнала «Азербайджан» был редактором и издателем демократических органов «Шабнаме» (1892), «Эхтиядж» («Нужда», 1898), «Игбал» («Судьба», 1898), выходящих в Тебризе. Как писал автор «Данишмяндани - Азербайджан» Мухаммед Тербият, в материалах этих газет сатира занимала основное место. По его словам в газете «Эхтиядж» общественная критика была очень острой, поэтому тебризский судья Амир Низам после 7-го номера запретил выпуск этой газеты. М. Тербият был близко знаком с А. Сафаровым. М. Тербият сам был редактором таких печатных органов, как «Гянджинеи-фюнун» (Тебриз, 1902), «Азад» (Тебриз, 1907), «Иттихад» (Тебриз, 1908), и трудился в той же области что и А. Сафаров.

В научной литературе журнал «Азербайджан» называли южно-азербайджанским «Молла Насреддином». По своему содержанию и форме «Азербайджан» был аналогичен «Молла Насреддину». В начале первого номера журнала «Азербайджан» была помещена известная эмблема «Молла Насреддина» – старик Молла Насреддин, а рядом эмблема журнала «Азербайджан» - Гаджи Баба. Гаджи Баба как ученик стоит перед своим учителем Молла ами и готов его слушать. Сам Алигулу Сафаров публиковал в журнале свои стихи, фельетоны и другие материалы под псевдонимом Гаджи Ба-



ба. Его стиль письма был близок стилю «Молла Насреддина». Некоторые источники подтверждают, что А. Сафаров непосредственно участвовал в журнале «Молла Насреддин».

В воспоминаниях сына А. Сафарова говорится: «Сорок лет тому назад богатый тебризский купец Гаджи Сафарли выпускал журнал «Азербайджан». Он и есть Алигулу Сафаров. В молодости он занимался управлением отцовских торговых дел в России и Турции. Потом А. Сафаров общался с борцами за свободу, которых деспотическое правительство Ирана выслало в эти страны. После этого он бросает торговлю, возвращается в Тебриз и решает печатать журнал. А. Сафаров печатает статьи в журнале «Молла Насреддин» под псевдонимом Хортдан. С помощью материальной и моральной поддержки борцов за свободу издает журнал «Азербайджан». После закрытия реакционными силами этого журнала, А. Сафарова высылают в Стамбул. С целью разбудить народ от невежественного сна он начал выпускать газету «Эхтиядж». Затем Сафаров возвращается в Тебриз. И в связи с тем, что в то время реакционные силы были очень сильны, он бездействует, не может ничем заняться и кончает жизнь самоубийством».

В Тебризе А. Сафаров вместе со своими единомышленниками создает тайное общество под названием «Тайное общество» («Gizli əncümən»). В этом центре вместе с ними принимали участие патриотическая интеллигенция того времени. А. Сафаров считал, что газеты и другие печатные органы - влиятельнейшие средства для пробуждения нации. В 1892 году в Тебризе А. Сафаров добивается выпуска сатирического газетного листка мелкого формата «Шабнаме».

Нужды и желания народа выходили в нелегальной газете «Шабнаме» под редакторством А. Сафарова на простом доступном языке и иногда отражались в виде юмористических иллюстраций. Этот печатный орган завоевал большой интерес и симпатии народа. Газета ходила из рук в руки. Так как «Шабнаме» выходила примитивным желатиновым методом,

ее невозможно было печатать большим тиражом. В связи с этим А. Сафаров спустя некоторое время начал публикации газет «Эхтиядж» (1898), «Игбал» (1898) и журнала «Азербайджан» (1906) литографическим способом, который отвечал современным стандартам печати того времени.

Всего в свет вышло семь номеров газеты «Эхтиядж». В последнем номере А. Сафаров писал, что иранцы даже из-за чая тоже зависят от иностранцев. Не смилившийся с этой горькой правдой правитель Южного Азербайджана Амирназим Горуси закрыл газету и наказал Сафарова. После этого Сафаров начал выпускать газету «Игбал». Она была продолжением «Эхтияджа». Газета «Игбал» просуществовала недолго, в свет вышло всего четыре номера.

А. Сафаров выпуск журнала «Молла Насреддин» встретил с большой радостью. Так как Сафаров имел близкие связи с передовой интеллигенцией Кавказа, скорее всего, он был знаком с редактором журнала «Молла Насреддин» Джаилимом Мамедкулизаде. Ему даже было суждено печататься в первых номерах журнала под скрытой подписью. Некоторые источники подтверждают, что А. Сафаров печатался в журнале под псевдонимом Хортдан. С этой подписью в журнале выступали и другие молланасреддиновцы, например, А. Ахвердиев.

Имеющий богатый опыт в издательской сфере и известный как сатирический мастер пера А. Сафаров, воодушевленный журналом «Молла Насреддин» начинает выпуск в Южном Азербайджане сатирического журнала «Азербайджан». Журнал печатается один раз в неделю в мелком формате и состоит из восьми страниц. Первая страница публиковалась на фарсидском, остальные же на азербайджанском языках. Карикатуры обычно публиковались на последней странице. В свет вышло больше двадцати (приблизительно 24) номеров журнала. Следует отметить, что издателем журнала был Мирза ага Тебризи.

В первом номере давались стихотворные отрывки, в основном, на азербайджанском языке, а прозаичная часть — на

фарсидском. В последующих номерах начал преобладать азербайджанский язык.

Журнал «Азербайджан» по форме и стилю, содержанию и идее очень был похож на «Молла Насреддина».

До появления журнала «Азербайджан» выступавшие за науку, культуру, прогресс в Иране видные интеллигенты Азербайджана Таир Тебризи, Мехди ага Тебризи, Мамедали Тербийет, Гасан Тагизаде в стране и за рубежом занимались учреждением таких ценных печатных органов, как «Хикмет» и «Ахтар», «Гянджинейи фюнун». Эти газеты и журналы публиковались на фарсидском языке и в основном распространялись среди интеллигенции. Определенная часть выпускалась на тюркском (азербайджанском) языке в виде малоформатной газеты. Выпускать печатный орган на родном для народа языке, на котором говорила большая часть населения, было необходимо.

В первом номере газеты за подписью Гаджи Баба было опубликовано стихотворение «Ей ветени мехрибан». На третьей странице представлялись новости страны и других городов – Лондона, Стамбула, Нахчивана, Хорасана, Тегерана, Баку. На четвертой и пятой страницах за подписью Гаджи Баба публиковались ответные письма к «Молла Насреддину».

Иллюстрированием в журнале «Азербайджан» занимался Гусейн Бехзад Мусаввирзаде.

В материале, опубликованном в шестом номере журнала «Азербайджан», он стремился разбудить народ, преподать политический урок.

В журнале было немало карикатур политического характера. На первой странице второго номера «Азербайджана» была представлена фотография Гаджи Мирзы Аги. Внизу фотографии от его имени были написаны следующие слова: «Зачем мне тратить время на соленую воду, которая не имеет никакого значения и качества».

Здесь речь шла о Каспийском море. На примере Гаджи Мирзы Аги резко критиковалось пренебрежительность и

безответственное отношение к важным государственным делам высокопоставленных чиновников, которые не оказывали никакого сопротивления против притязаний России, касающихся Каспийского моря и смотрели на это сквозь пальцы. На первой странице четвертого номера изображена картина, на которой Мирза Али Акбар хан, указывая на Азербайджан и его провинции на карте, обращается к Атабеку: «В сущности, моя душа не привязана к Азербайджану, и в будущем эту область надо отрезать и выбросить».

На другой карикатуре показан волк, попавший в стадо баранов и два человека, которые издали наблюдали эту картину. Внизу была следующая запись: «Эй, эй, волк уничтожил все стадо». Пастуха же лежащего рядом не могут разбудить даже выстрелы из ружья. Карикатура в образе волка показывала чужеземцев, которые беспощадно эксплуатировали природные ресурсы страны, а в образе пастуха критиковался шах и его приближенные, не способные управлять страной.

Такие юмористические картины можно встретить на каждой странице журнала. Журнал был популярен среди народа, так как наряду с разнообразными картинками иллюстрациями здесь печатались сатирические стихи местных поэтов. Опубликованные здесь на тюркском азербайджанском языке стихи распространялись в Тебризе из уст в уста. Даже дети знали эти стихи наизусть.

«Азербайджан» был оригинальным сатирическим журналом. Он освещал жизнь Ирана и Южного Азербайджана и принимал во внимание желания и настроения читателей.

Известно, что журнал «Азербайджан» выходил на азербайджанском и фарсидском языках. Интересно, что журнал печатал стихи Сабира, переведенные на фарсидский язык. Это была первая попытка в истории перевода произведений великого поэта.

Саттархан увидев первые номера журнала «Азербайджан» прослезился. Газета «Вятян йолунда», выходящая в

Тебризе отмечала: «Этот журнал был близок «Молла Насреддину» в художественном, политическом плане, также по своему простому, доступному народу языку».

С. А. Кесреви пишет о сильном влиянии сатирического журнала «Молла Насреддин» на журнал «Азербайджан» и о его роли в общественной жизни Ирана: «Журнал «Азербайджан» был один из известных журналов, печатающихся в Тебризе. Как и «Молла Насреддин» выходил на сатирическом языке. В этом журнале большое место уделялось сатирическим статьям и карикатурам. Можно сказать, что после «Молла Насреддина» «Азербайджан» был самым известным журналом».

С. А. Кесреви продолжая свои мысли, отмечал, что журналы «Молла Насреддин» и «Азербайджан» очень сильно повлияли на печать Ирана.

Печати Ирана того времени было характерно отвечать на материалы, печатающиеся в «Молла Насреддине». Например, в связи с кончиной Атабека между журналами «Молла Насреддин» и «Азербайджан» шел обмен стихотворениями.

В прозаических образцах журнала «Молла Насреддин» чувствовалось открытое влияние Мирзы Джалила и Абдуррагим бека Ахвердова, а в стихах - М. А. Сабира и Али Назми. Дух стихотворений Сабира был очень близок южным поэтам. Подражая Сабиру, они сохраняли в тайне авторство своих стихов. Участие в журнале поэтов Сеида Рзы Саррафа и Абдулгусейна Хазина было вне сомнения. К числу поэтов относились и Лали, а также Мирза Али Меджуз.

Во втором номере журнала был напечатан стих поэта Саррафа «Трудная просьба» стилем Сабира. Поэт призывает свою нацию проснуться от косности, «смерти подобного» сна Востока, призывает к созиданию и прогрессу.

На страницах журнала публиковались события, происходящие в ближнем и дальнем зарубежье. Во втором номере широко освещалось революционное движение в России и говорилось о деятельности государственной думы России.

Автор статьи, как видно, призывал читателей открыть глаза на старания просветителей и звал их на защиту Мяшруты, которая сформировалась стараниями и жертвами народа. На страницах журнала публиковались статьи о Великой Французской революции и раскрывалась ее суть. Все эти материалы прививали читателям революционно-патриотические чувства.

Самым больным местом у просветителей были школы и медресе. Поэтому журнал «Азербайджан» старался распространять среди народных масс идеи просвещения. В журнале с большим сожалением отмечалось отсутствие школ и учебников на родном языке, а также давление реакционного духовенства на старания ряда просветителей, в особенности Мирзы Гасана Рушдия (первый автор учебника на азербайджанском языке, а также основоположник в Иране школ «усулии-джедид» (новых школ)). В государстве, в особенности в Азербайджане, в области науки, образования, искусства не наблюдалось прогресса, и это находило отклик, разоблачалось в сатирических материалах.

В пятом номере журнала, в фельетоне, опубликованном под подписью «Гялди-Гедяр» («Gəldi-gedər») говорилось, что в Иране, особенно в Южном Азербайджане не производилась даже спичка. Критиковалась экономическая отсталость страны.

«Азербайджан» внимательно читался не только в Южном Азербайджане, но и в разных местах Ирана и в то же время в Баку и Стамбуле, что было ясно из присланных в журнал писем и объявлений.

В 18-ом номере журнала был напечатан фельетон в виде ответа на письмо, присланное из Адирны. Читатель из Адирны обращается с вопросом «Кто самый щедрый султан в мире?» к журналу «Азербайджан». Как пишет журнал, самым щедрым султаном в мире является османский падишах. Потому что схваченные земли с помощью исламских духовных лиц (кадиев) он раздавал направо и налево.

Начиная с 9-го номера журнала, кроме стихов и объявлений остальные публикации печатались на фарсидском

языке. Объявления, касающиеся Южного Азербайджана, печатаются в журнале на фарсидском языке. В предыдущих номерах соотношение языков, на которых написаны материалы, составляет 50%. Заметно, что в последующих номерах материалы на фарсидском языке составляли большинство. Но в связи с этим в журнале не дается никаких пояснений.

Причину этому возможно, следует искать в общественно-политическом застое страны тех лет.

Демократический печатный орган той эпохи журнал «Азербайджан», как последователь «Молла Насреддина» бичуя жизнь народа, призывал к общественным делам, улучшению политического сознания народа, присоединению к новой, прогрессивной цивилизации. Этот печатный орган посредством иронии, аллегории обращался к народу, будя от векового сна и объясняя реалии жизни.

Мамедли Аббаси в статье, посвященной журналу «Азербайджан» дал ему высокую оценку и писал, что на протяжении этих лет «Азербайджан» прививал азербайджанскому народу чувство свободы, демократии, воспитывал его национальный дух и являлся самым прогрессивным и передовым печатным органом.

Бесспорно, такой журнал как «Азербайджан», который будил народ от невежественного сна и открывал ему глаза, не мог не привлечь ненависть реакционных сил страны. Они изо всех сил старались закрыть этот печатный орган. В годы подъема революции Мяшрута нападения врагов на журнал не дали никакого результата.

Руководитель революции Мяшрута в Тебризе Саттар хан взял журнал под свое личное покровительство, что стало причиной безмолвия реакции. Когда революция подверглась нападению вооруженных сил из Тегерана, усилилось отрицательное давление реакции на журнал. Поэтому в первых номерах часто встречались статьи и литературные произведения на азербайджанском языке, а после 9-го номера больше места уделялось материалам, написанным на фарсидском.

Одновременно в последних номерах снижается политическая острота статей, явно чувствуется склонность к либерализму. Таким образом, результатом первого давления реакции стало увеличение статей на фарсидском языке, а следующее давление увенчалось закрытием журнала.

В шести номерах журнала со стороны азербайджанцев, проживающих в Азербайджане и эмиграции, с уважением отмечались печатные органы «Альмархум и альмахфур», «Кямал», «Гянджиейи-фюнун», «Парвариш», «Ахтар» и другие, которые были объектом ненависти существующего режима.

Несмотря на то, что журнал «Азербайджан» существовал недолго, он принес новые плоды в истории печати и литературы Южного Азербайджана. В годы революции Мянш-рута этот журнал оказал огромную услугу в распространении демократических идей

Азербайджанские сатирические журналы поддерживали национально-освободительное движение Ирана. По этой причине реакционные силы считали «Молла Насреддин» и другие сатирические журналы опасными политическими элементами и всячески старались мешать их распространению в стране. Официальные круги запретили ввоз журнала «Молла Насреддин» и в связи с этим дали специальные указания таможене. Трудящийся народ неоднократно требовал от правительства свободного распространения журнала в Иране.

С. Кесреви Тебризи писал, что азербайджанцы с большим недовольством встретили запрет на ввоз журнала «Молла Насреддин» в Иран. По этой причине Тебризский Совет прислал телеграмму тегеранскому меджлису и добился отмены указа о запрете на распространение «Молла Насреддина».

Журнал отразил это событие в виде карикатуры. Молла Насреддин стоит на русско-иранской границе и группа иранских реакционеров с оружием в руках угрожают ему.

«Молла Насреддин» долгие годы возили в Иран как подпольную литературу.



Журнал «Молла Насреддин» остро критиковал монархизм в Иране. В связи с этим тифлисский генерал-губернатор потребовал от комитета по делам печати последние десять номеров «Молла Насреддина» с целью ознакомления освещения и оценки журналом иранских событий.

Религиозные деятели также старались, чтобы азербайджанские сатирические журналы не получили широкого распространения в Иране. Они объявили читателей журнала «Молла Насреддин» врагами религии и дали согласие на убийство Дж. Мамедкулизаде. Это согласие они подтвердили своими подписями и печатью.

Влияние азербайджанской сатиры XX века на развитие сатирической литературы Ирана связано с общественно-политическим и историческим положением. Начиная с М. Ф. Ахундова влияние азербайджанской общественной мысли в иранской литературе и печати, в первую очередь надо искать в свободных идеях распространенных в Северном Азербайджане.

В 1906-1911 годах на территории Южного Азербайджана выходило множество газет и журналов «Азербайджан» (Тебриз, 1906), «Анджуман» (Тебриз, 1907), «Фярьяд» (Урмия, 1907), «Налеи-миллет» (Тебриз, 1908), «Шурайи-Иран» (Тебриз, 1908), «Сиратул мустагим» (Тебриз, 1908), «Истиглал» (Тебриз, 1909), «Бугелемун» (Тебриз, 1909), «Саадет» (Тебриз, 1911).

На страницах этих периодических изданий освещались разные периоды национально-освободительного движения. Они поддерживали революционные события в России. Основная черта этих газет и журналов состояла в том, что они широко использовали практику, выходящих в Северном Азербайджане демократических печатных органов, в том числе, сатирических журналов

*Бакинский рабочий. 19.01.2010*

## **Относительное возрождение печати в годы революции**

В конце 70-х годов социально-политические и экономические противоречия в Иране крайне обострились. В революции 1978-1979 годов Южный Азербайджан, а особенно Тебриз сыграл важную роль. И, таким образом, основа революции так же была заложена в Азербайджане. Издающийся в Тебризе журнал “Ülkər”, являвшийся органом общества поэтов и писателей, комментируя общее настроение революции, писал: «С одной стороны народ не желал жить в том положении и требовал изменения общества. С другой стороны у правительства не было силы управлять государством как раньше. Чаша терпения народа переполнялась. Ненависть народа напоминала пороховую бочку. Одной искры, одного стихотворения, одного лозунга, одного призыва было достаточно, чтобы этот пороховой амбар разгорелся».

В начале 1978-го года в газете «Ettelaat», поддерживающей шаха была опубликована статья, оскорбляющая духовных лиц - противников режима. В статье деятелей религии называли «черной реакцией» и агентами международного коммунизма. С этой целью город Кум, являвшийся религиозным центром Ирана в знак протеста вывел на митинг 100 тыс. человек.

Во время мощных столкновений 70 человек было убито со стороны государства. Заслуживший среди народа большое уважение, аятолла Казым Шариатмадари выразил свое жесткое мнение по поводу этих событий. В интервью, которые он дал зарубежной печати он осуждал отношение полицейских к демонстрантам и государства к верующим, и заявил, что, если все будет так продолжаться, то он и сам готов присоединиться к демонстрантам. К. Шариатмадари на 40-й день Кумских событий подготовил обращение и призвал народ собраться в мечетях, закрыв свои рабочие места.

В связи с 40-м днем Кумских шехидов 18-го февраля 1978-го года Тебризской молодежью была организована демонстрация. Убийство одного из студентов полицейским вызвало большой резонанс в городе. Тебризская молодежь впервые мужественно вышла к шахским танкам и пулеметам без оружия, и тем самым заложила основу нового способа борьбы. Этот способ потом использовался во всех деревнях и городах Ирана.

Газета «Азербайджан», являвшаяся органом Центрального комитета АДП писала о восстании 18 февраля (или 29 Бахман) следующее: «Движение, произошедшее против империализма, реакции и деспотизма в Тебризе 29-30 Бахман (18-19 февраля 1978 года) по своей широте, с точки зрения участия в нем народа, оно было очень могущественным движением. Все прогрессивные партии, организации и известные личности страны защищали это движение и выражали протест по поводу социально-экономических и политических проблем в стране.

После иранской революции 1978-1979 годов народы, проживающие в многонациональном Иране, обрели некоторые права. В течение революции в Южном Азербайджане начиналось новое политическое движение, основывавшееся на национальных желаниях. Были построены многие партии, организации, кружки и их газетные и журнальные органы, которые начали открытую деятельность.

И, несмотря на то, что южные азербайджанцы не смогли воплотить в жизнь своих общественно-политических желаний, революция 1978-79 годов создала некое оживление, в культурной жизни Юга, и эпоху возрождения. После победы революции национальный вопрос стал главной проблемой в политической жизни страны и сохраняет свою актуальность по сегодняшний день».

Азербайджанская интеллигенция не дожидаясь окончания событий, и того, кто укрепит свои позиции у власти, стали развивать национальную культуру на родном языке, по

которому они тосковали вот уже на протяжении многих десятилетий. После иранской революции 1978-1979 годов народы, проживающие в многонациональном Иране, обрели некоторые права. В течение революции в Южном Азербайджане начиналось новое политическое движение на национальных желаниях. Были созданы многие партии, организации, кружки и их газетные и журнальные органы, которые начали открытую деятельность.

И, несмотря на то, что южные азербайджанцы не смогли воплотить в жизнь своих общественно-политических желаний, революция 1978-79 годов создала некое оживление в культурной жизни Юга, и эпоху возрождения. После победы революции национальный вопрос стал главной проблемой в политической жизни страны и сохраняет свою актуальность по сегодняшний день.

Азербайджанская интеллигенция не дожидаясь окончания событий, и того, кто укрепит свои позиции у власти, стали развивать национальную культуру на родном языке, по которому они тосковали вот уже на протяжении многих десятилетий.

Периодические издания на азербайджанском языке существовали не только в Южном Азербайджане, но и в столице страны - Тегеране. Потому что в течение 50-60-х годов в связи с экономическим положением в Азербайджане началось стечение эмигрантов в Тегеран. Можно сказать, что все национальные желания азербайджанцев во время 50-летнего правления династии Пехлеви были связаны с началом письма, чтения и овладением национальной культурой на родном языке. Как только в Иране победила революция издание первых газет и журналов, десятков и сотен книг на родном языке в первую очередь в Тегеране и Тебризе, частично в Сарабе и в других городах было плодами, зарожденными духовным требованием.

Печатные органы на азербайджанском языке издавались не только после революции, но и в течение нее. В общем, в Южном Азербайджане издание периодической печати на

родном языке началось еще до принятия в Иране новой конституции. 14 октября 1978 года была ликвидирована цензура. 4 января 1979 года министр Бахтияр, взявший на себя обязанность создания нового правительства, был вынужден дать обещания перед нарастающей революцией. Одно из главных его обещаний было связано с печатью. В связи с этим он говорил: «Надеюсь, что завтра или в другой день печать будет полностью свободной. Это означает, что ни военные, ни антивоенные больше не смогут давать приказы печати».

После определенного периода начинают создаваться различные общества поэтов и писателей в Тебризе и других городах. С 1981 года начинает издаваться специальный журнал под названием «Улькер». «Несмотря на слабые связи или отсутствие связей между всеми этими культурными очагами у них была одна позиция в борьбе за азербайджанизацию этой культуры, за закрепление и развитие азербайджанской национальной культуры». После Тебризского общества поэтов и писателей в начале 1981 года в Тебризе создается «Общество азербайджанских культурных работников», вокруг которого собираются молодые поэты и писатели. Оно выпускает свой печатный орган «Гянджлик».

Потом создаются такие организации и общества как «Национально-революционное общество азербайджанцев», «Общество азербайджанских культурных работников», «Азербайджанская культура». Азербайджанское общество издавало такой сборник как «Чанлибел» В Тегеране поэтами, пишущими в основном на религиозные темы было создано общество под названием «Mərkəzdə yaşayan Azərbaycanlı məzhəbi şairlər əncüməni».

О том, что революция дала хоть и относительную свободу народу, о том, что она открыла новые страницы в истории литературы, культуры Южного Азербайджана доказывает тот факт, что в течение очень короткого промежутка были созданы и функционировали своеобразные печатные органы культурно-литературных организаций. Все это позволяет

сделать вывод, что «после революции национальное самосознание народа вступило на новый этап в процессе своего развития. Начало этого этапа ознаменовалось тем, что отношение азербайджанцев к своей жизни нашло отражение в их политической и нравственной деятельности. Т.е. революция создала условия для превращения национально содержательного мышления азербайджанцев субъективной действительности в объективную реальность». Одной из важнейших черт присущих этому этапу было то, что мысли об азербайджанском народе, о его религии, культуре, будущем стали на более высокий теоретический уровень, и были впервые выражены на азербайджанском языке.

В этот период развитие культуры не ограничивалось только работой вышеназванных печатных органов. Издательство таких газет и журналов как «Деде Горгуд», «Варлыг», «Одлар Йурду», «Араз», «Мола Насреддин», «Ветен угрунда», «Азадлыг», «Форуге - азади» (Свет свободы), «Короглу», «Азербайджанын сеси», не относящихся ни к одной партии или обществу, было результатом демократического настроения, возникшего после Иранской революции 1978-1979 года.

Политически идеологическая направленность газет и журналов, издававшихся после победы революции, была различной: левые экстремистские, левые демократические, либерально националистические, и буржуазно-демократические. Это исходило из того, что они являлись органами различных партий, организаций и групп. Эти органы пропагандировали на страницах своих газет политико-идеологические мнения своих партий. Несмотря на то, что эти газеты и журналы относились к определенным партиям, организациям к определенным политически идеологическим направлениям, в различных их номерах и страницах можно было наткнуться на противоречивые мысли и пропагандистские идеи, а так же на различные политически идеологические направления.

Причина этому были нестабильность в ходе Иранской революции 1978-1979 гг. и неопределенность ее результатов.

Такие названия как «Деде Горгуд», «Короглу», «Чанлибел», «Одлар Йурду» были однозначным ответом южных азербайджанцев на десятилетние национальные давления, на политику ассимиляции народа, который составлял больше половины всего населения Ирана. Эта политика проводилась сначала «Единым иранским народом», а затем под фактором ислама.

Эти названия, помимо того, что напоминали о принадлежности южных азербайджанцев к тюркскому роду, о наличии у них героической истории, служили также восхождению национального самосознания у народа.

Если такие названия, как «Улькер», «Улдуз» выражали надежды связанные с революцией, веру в будущее нации, то «Варлыг», «Араз», «Ветен Угрунда», «Азадлыг», «Азербайджанын сеси» своими названиями призывали к борьбе за независимость нации, битве за свободу.

Однако, хоть в программах этих печатных органов имелись своеобразные черты и определенные различия, эти газеты и журналы влияли на усиление национального самосознания народа и переход его на новый этап, а так же пробуждали жажду свободы южных азербайджанцев. На страницах этих органов печати большое внимание уделялось темам, связанные с историей и культурой Азербайджана.

Журналы «Йолдаш», «Деде Горгуд», «Варлыг», «Короглу», и газеты «Одлар йурду», «Чанлибел», принимая во внимание просьбы читателей, публиковали записи, связанные с историей Азербайджана, историей литературы Азербайджана, этапами развития азербайджанского языка, а так же образцы произведений азербайджанских писателей и поэтов.

На страницах азербайджанской периодической печати много места уделялось проблемам общественности Ирана после революции, в особенности проблемам Южного Азербайджана. Нужды азербайджанского народа отражались на страницах газет и журналов. Массы требовали от временного революционного правительства создания справедливой де-

мократической республики, которая бы отвечала требованиям народа, положить конец империалистическому рабству, улучшить жизненные условия в городах и селах, национализировать земли, фабрики и заводы, устранить безработицу, своевременно уплачивать страховки и налоги, повысить зарплаты и т.д.

На страницах азербайджанской прессы открыто говорилось, если в Иране не будет экономической свободы, которая бы отвечала интересам трудящихся, и не будет демократизации во всех сферах общественной жизни, то недовольство по отношению к организации, находящейся у власти, будет расти.

Несмотря на права, указанные в 15 статье основного закона, утвержденного 16 ноября 1979 года (права любой нации выпускать печать на родном языке, готовить радио и телепередачи на родном языке, наряду с фарси проводить в медресе занятия на родном языке), через некоторое время было запрещено выпускать и распространять прессу на азербайджанском языке, очень мало места стало уделяться теле и радио передачам на родном языке, а в медресе для азербайджанского языка не было места.

Отрицательное отношение нового правительства Ирана - руководства Исламской Республики Иран к национально-демократическому движению других народов, стало причиной закрытия всех периодических изданий в 1980-81 гг.

Журнал «Короглы» в своем втором номере, вышедшем в июнь» завел разговор о трудностях издательского дела и причинах закрытия азербайджанских газет и журналов. Журнал писал: «...Если где-то печатался журнал или газета на тюркском (азербайджанском) языке, то его сразу же закрывали, поставив на нем клеймо коммунизма». Об этом же писалось и во втором номере журнала «Одлар йурду». «Редакционные группировки угрожали полиграфистам, продавцам книг, запрящая им продавать книги на тюркском языке».

В 4-5 номере журнала «Деде Горгуд» (1980г) было написано: «После свержения шахского режима, в Азербайджане



были напечатаны газеты и журналы с богатым содержанием». Однако, в результате действий темных сил и отсутствия материальных средств «Чанлибел», «Одлар йурду», «Араз», «Мола Насреддин», «Улдуз», «Короглу», «Йолдаш», «Бирлик», «Азербайджанын сеси» остановили свою деятельность. Ряд газет и журналов не могли продолжать свою деятельность, по причине того, что они были прогрессивными, демократичными и коммунистическими, а так же потому, что их идейно политическая направленность не совпадала с государственной политикой.

Как и во всех революционных эпохах, так и в 1978-1979 годах после иранской революции в литературной среде Южного Азербайджана началось оживление. Выход печатных органов на родном языке в Тегеране и Тебризе оказал серьезное влияние на возникновение различных литературных обществ, организацию литературных процессов, направление литературных сил, донесение до читателей художественных произведений. В 15 статье закона Иранской Исламской Республики, принятого в декабре 1979 года, было разрешено использование местных и этнических языков в СМИ, а также преподавание национальной литературы в школах. А в 19 статье Основного закона было признано проживание на территории страны представителей различных народов и национальностей.

Хотя и не все в принятом законе притворилось в жизнь, и азербайджанский язык никак не нашел путь к образовательной сфере, все же в культурной жизни страны стали заметны ряд достижений. После победы революции Тебризский представитель Хомейни аятолла Мишкин сказал:

«Это что за тюркский язык, на котором вещает радио и телевидение, больше половины слов персидские», и добавил, что азербайджанский язык необходимо очистить. С тех пор азербайджанский тюркский язык стал свободно использоваться на радио.

В сфере книгопечатания наблюдалось оживление и подъем. Если до революции за 30 лет может даже 30 книг на

родном языке не выпустили, то за 1979-1985 года в Иране на Азербайджанском языке было выпущено приблизительно 200 наименований книг. Эти книги печатались в основном в Тегеране и Тебризе, и частично в Зенджане, Мараге, Маку, Хое, Тикабе, Серабе, Гумме, Савве и т.д. Большую часть данной продукции составляли художественные произведения на патриотическую тему. А также издавались книги, посвященные истории Азербайджана, его литературе и языку. С начала революции появившееся в сфере книгопечатания оживление доказывается просмотром ежегодных выпусков книг на родном языке. Только в 1978 году при просмотре изданий на родном языке становится понятным круг интересов давно жаждущих книг на родном языке интеллигенции и других читателей. Издания этих годов интересны по нескольким причинам. Во-первых, незнанием интеллигенции того, чем закончится это революционное движение, и без получения разрешения сверху они начали печатать книги на родном языке. Во-вторых, издаваемые книги объединяли в себе национальный дух, любовь к национальным богатствам азербайджанского народа, беспокойство за настоящую и будущую судьбу Азербайджана. В-третьих, издания 1978 года дарят впечатление того, что в них выражены все национальные чувства народа Южного Азербайджана, накопившиеся за десятилетия- как только появляется возможность свободно вздохнуть, эти чувства всплывают на поверхность.

Поэты и писатели стараются на родном языке выразить свои чувства читательской массе. Как и во всех областях культурной жизни, так и в книгопечатании с 1982 года наблюдается застой, количество печатных изданий уменьшается, качество меняется.

К сожалению, период возрождения книгопечатания и периодики на родном языке в Южном Азербайджане продолжался недолго.

В общем, в 1978-79 годах после Иранской революции большинство издающихся газет и журналов существовали

недолго. Были и такие, у которых вышел только один номер. Кроме «Варлыг», конец всем этим изданиям пришел в 1982 году. Причины их скорого закрытия были разнообразны. Это материальные затруднения некоторых изданий, неумение азербайджанцев, получивших образование на фарси, читать и писать на родном языке, начало ирано-иракской войны и в связи с этим запрет в Иране левых партий и организаций с одной стороны, и с другой были чисто политические мотивы закрытия некоторых изданий. Появлялась новая форма политики подавления национального прогресса. Религиозное содержание государственности в Южном Азербайджане направлялось против национального языка и национального сознания. Потому что эти журналы, оказывая сильное влияние на развитие азербайджанского литературного языка в Иране, приводили в движение все направления национального сознания. Революционно настроенная публицистика, вызывающая к национальному возрождению поэзия, за тысячелетия не потерявший своей актуальности фольклор возвращали народу его национальную память. Борьба различных организаций за родной язык, деятельность на пути изменения системы просвещения периодически сталкивались с сопротивлением. Приостанавливается издание и распространение периодики. Режим различными способами препятствовал широкому распространению азербайджано-язычной прессы. Несмотря на то, что бросались в глаза различная направленность этих печатных органов и порой, восхищение прошлым, чрезмерное разочарование, чисто романтический взгляд на жизнь, ограниченность, все же положительных черт в них было больше. В большинстве своем они отражали само наличие, культуру, историю азербайджанского народа, и, самое главное, возрождали азербайджанский язык. Через несколько лет после февральской революции одна за другой стали закрываться, начинающие издаваться газеты и журналы. Их издатели и авторы подверглись преследованиям. Необходимо отметить, что все эти издания, которые отличались по со-

циально-политическому положению, объединяла одна основная цель - изучить древнюю историю, культуру и язык азербайджанцев, разбудить в них веру в свою силу и национальное достоинство и в результате, помочь в настрое на борьбу за их национальные права. Эти газеты и журналы, некоторые из которых вышли всего несколькими номерами, а сразу после закрытия одних стали выходить другие, имели большое влияние на иранских азербайджанцев. Произвели в них в прямом смысле этого слова национальное возрождение.

В Южном Азербайджане еще в период революции во всем Иране были партии, которые начали действовать в правых и левых направлениях.

Перед победой лидера Народной Мусульманской Партии – Хомейни, и возвратом его в Иран, наряду с ним был и самый большой и авторитетный среди азербайджанцев религиозный глава Сеид Казым Щариатмадари.

Под влиянием Шариатмадари Южный Азербайджан присоединился к революции и национальным требованиям. Мусульманская Народная партия (МНП) была создана с целью осуществления этих требований. МНП требовала создания таких объединений как «шурай-останы». В то же время партия требовала заново создать области и губернии анджуменов. Для Шариатмадари азербайджанская задача имела большое значение. Он говорил: «Требование для Азербайджана автономии – наша основная цель. Шах желал поднять язык тюркского народа и этим же способом и религию, традиции и ему это удалось. После революции для тюрков положение должно измениться. Потому что 29 Бахман герои Тебриза положили основу иранской революции».

5 декабря после фальсификации результатов референдума, оставшаяся недовольной Народная Мусульманская партия провела митинг протеста, через день после этого началось восстание. Государственные учреждения, радио и телевизионные станции, взлетная площадка были в распоряжении восставших 2 дня. Была провозглашена Азербайджанская исламская Республика. Восставшие наряду с демокра-

тическими требованиями, требовали также национальную свободу и возможность выбора собственной участи всех народов, населяющих страну.

Шариатмадари после революции предпринял попытку решить проблемы тюрков. В этот период он был резок, выступал с радикальными декларациями: «Лучше жить в кабале у 15 миллионов фарсов 60 лет или при справедливости 17.5 миллионов тюрков?»

После смерти аятолла Хомейни в результате произошедших в стране либеральных изменений в Южном Азербайджане стали снова появляться примеры печати на родном языке. В 1978-1979 годах после Иранской революции в Иране и Южном Азербайджане на протяжении 20 лет число органов, издающихся на родном языке, превысило 60.

Иранская революция 1978-1970-х годов в Южном Азербайджане создала благоприятную почву для возрождения национальной печати. Особенно в первые годы революции начали выпускаться десятки журналов и газет на азербайджанском языке.

**Деяния, мнение наши – судьба родины...  
(взгляд на печать времени движения Мешрутэ)**

В иранской революции Мешрутэ 1906-1911 годов Южный Азербайджан сыграл ведущую и решающую роль. Эта революция создала условия для развития общественно-политического и национального самосознания азербайджанского народа.

Закон мешрутэ привел к открытию политического пространства в стране.

Участники народного движения, начавшегося под девизом устранения жестокости и бесправия, восстановления справедливости и независимости требовали создание государства, опирающегося на законы и обеспечение прав, которые сформируют их образ жизни, как граждан.

Так как по сравнению с прошлым было достигнуто значительное продвижение с точки зрения культуры и мышления. Результатом расширяющихся с каждым днем политических событий и общественных распри стало превращение страны в центр информации, а это в свою очередь привело к появлению издательского рынка в Азербайджане. Начали распространяться различные газеты. Вследствие освещения революционного движения в литературной среде в скором времени многие поэты и писатели, включившись в ряды любителей свободы слова, бросились в борьбу. В результате информационный недостаток народа был устранен.

Эти газеты, доходившие до рук народа, правильно направляли массу в меняющемся каждый день политическом течении. Эти издательства с помощью формирования литературно-культурной среды, создания материалов истекающих из требования времени, а так же критики и памфлетов сыграли большую роль в пробуждении народа от сна невежества, в котором он находился на протяжении многих веков.

После прихода в Тегеран первого национального совета

и представителей Азербайджана с настояния азербайджанских национальных уполномоченных в 1908 году была отменена цензура. Таким образом, пресса воссоединившись с полной свободой, обрела право печатания без цензуры. С целью защиты прав общества, даже, обезвреживания от давления обладателей пера и прессы в рамках закона было предусмотрено свободное издание книг, газет, объявлений и различных проектов.

Э. Кесреви еще до принятия этого закона, писал о выпускающихся изданиях, что «правда, в этот период в стране издавалось множество газет. Но только их материалы были полны неуместных молитв, воспеваний, и выдаваний «черного за белое». Не могло быть и речи о критике событий происходящих в стране. Словно все чиновники были далеки от этих событий.

Иногда от безнадежности Закаульмульк (Мухаммед Хусейн) в газете «Tərbiyyat» в переводах с французского вместо слова «закон» употреблял слово «правило».

Но после принятия закона, о котором идет речь, печать в стране стала издаваться полностью свободно. Обладатели пера были мобилизованы, чтобы со всей силой информировать народ. В газетах стали комментироваться и анализироваться любые вопросы, будь то с политической, общественной, или даже с экономической стороны. Дворец, и даже Мухаммедали шах подверглись критике. «Мусават» больше всех освещала деяния шаха и его двора. Как писал Ахмед Кесреви «В газете

«Ruhul qüds» Султанул улема Хорасани написал смелые слова, во главе которых стоял Мухаммедали Мирза. В результате обращения министерства образования в суд Султанул улама был туда приглашен. Когда было спрошено о причине названия адреса Мухаммедали Мирзы «лавкой мясника» Султанул улама потребовал созыва комиссии. С помощью этого он избежал ответа, и ему не были предъявлены претензии».

В этот период в Азербайджане печаталось около 50-ти газет. Исследователь Хусейн Умид отмечал, что 8 из них печаталось на азербайджано-персидском, одна - азербайджанском, а остальные - на фарси .

Во времена революции Мешрутэ печать воистину превратилась в зеркало общественно-политической и литературной жизни страны. Одной из характерных черт присущих для этого периода являлось то, что появление литератур отражалось не в книгах, а на страницах печати. Например, большинство страниц газеты «Nəsimi-Şimal», издающейся в Реште со стороны Ашрефаддина Гилани, были заняты стихами. В газете «Bahar» («Весна»), выходившей под редакторством Йусифа Этисамимулька, основное место занимали стихотворения, переведенные Йусиф ханом с русского, французского и арабского языков. В постоянной рубрике Али Акбар Деххуды «Çəgənd-pəgənd» в газете «Sure-İsrafil» создавались новые для того времени образцы политических фельетонов.

В те годы в Стамбуле печатались еще 2 газеты азербайджанской интеллигенции. Одна из них печатавшаяся под редакторством Сейид Хасана Тебризи и Сейид Мохаммеда Тофига в 1909-1920 гг. называлась «Şəms». Редактором другой газеты печатавшейся в Стамбуле был выходец из Тебриза Гаджи Хасан хан Джафарзаде. Эта газета, печатающаяся на азербайджанском языке и фарси, была демократически направленной и выделяла большое место для политически сатирических материалов. Азербайджанские студенты, получающие образование в Стамбуле активно участвовали в этой газете.

Ряд газет в годы революции издавался в других городах Ирана со стороны азербайджанских публицистов – революционеров.

Это были газеты «İrane-noy» печатавшейся в Тегеране под редакторством М. Расулзаде и Абузийалы, «Carçiye-millət» - под редакторством С. Х. Ибрагимзаде, «Тегеран» - под пером



Рушдийе, «Əsr» – движимая Гасанхан Тебризи, «Сəнтəуе-раборəһи»- под редакторством Махмуда Ашрафа, «Хуршид» и «Хорасан», издававшиеся в Хорасане под редакторством Мохаммедсадыга Тебризи и С. Х. Ардебиле, а одним из редакторов органа Тегеранской социал-демократической организации - «Sure-İsrafil», был Мирза Гасымхан Тебризи.

Интеллигенция Южного Азербайджана, выступавшая за прогресс, в том числе С. Салмаси, Мирза Гафар хан Зунузи, Гейдар Амиоглы и другие, и в Закавказской печати (особенно на страницах газеты «İrşad», относившихся к Ирану), и в выходивших в Тифлисе социал-демократических газетах выступали с демократически содержательными статьями об общественно-политической ситуации и революционной борьбе в Иране.

В журнале «Молла Насреддин», только начавшем выпускаться в те годы, особое место занимали темы Ирана и Южного Азербайджана. Не было ни одного номера журнала, где эта тема в форме стихов, фельетонов, новостей и т. д. не затрагивалась бы М. Джалилом, М. А. Сабиром и тебризскими корреспондентами М. С. Ордубади, Мирза Алекбер Мамедкулизаде (брат Джалила Мамедкулизаде), Искандер Гафари Сархпушом. Печатные органы «İrşad», «Nəyat», «Təzə həyat», издававшиеся в Баку, так же стали большой моральной опорой для Иранской революции Мешрутэ. Если в конце 19го века Южный Азербайджан был известен лишь газетами, печатавшимися в Турции, то в начале 20-го столетия наблюдались печать и издания в Баку и на Кавказе, на азербайджанском языке. В газете «İrşad», начавшей свою деятельность после длительного периода (1891-1904) (для азербайджанцев, находившихся в Иране, Садиг ханом Фарагани выпускалось специальное приложение на фарси), в журнале «Молла Насреддин» и в других печатных органах можно было найти информацию о своей стране.

Таким образом, читатели Южного Азербайджана в отличие от других районов Ирана могли непосредственно ознакомиться с материалами о Кавказском и русском демокра-

тическом учении и взглядах, о деятельности направленной на иранскую революцию и т. д.

Рассеянные по всему Кавказу южные азербайджанцы, чтобы заработать себе на хлеб насущный, возвращающиеся в Иран, приносили сюда также и идеологию независимости кавказских россиян и рабочих.

М. А. Расулзаде писал, что первое иранское общество созданное в Баку посылало в Тебриз и Тегеран муршидов, федаинов, бомбы...

Расулзаде так же отмечал, что центром собрания силы и ученых изъявляющих революцию в Иране и движение независимости был Баку.

Он писал, что в период Мешрутэ в Стамбуле был создан комитет «Səadət əncümanı», состоявший в основном из иранских тюрков.

Отметим, что в те годы в Стамбуле со стороны «Səadət əncümanı» издавалась газета под названием «Sıruş»(1909-1910). В ее творческую коллегию входили Сейид Мохаммед Тофиг, Али Акбар Деххуда (ведущий корреспондент газеты»Sure-İsrafil»), Ахмед бек Агаоглы (хорошо известный нам видный публицист) и Яхйя Довлетабади.

Бывший в те годы не только созерцателем, но и активным участником Тебризких событий, М. А. Расулзаде особенно отмечал героизм защищавших Тебриз моджахедов и их руководителя Саттархана в своих «Иранских письмах» («İran məktubları»). Несмотря на поражение в конечном итоге движения Мешрутэ, Расулзаде связывает процесс обновления в Иране в начале 20-го века с именем Саттархана, и отмечает его превращение в символ возрождения истории Ирана. По Расулзаде период Мешрутэ стал переходом для Южных азербайджанцев от национально-культурного движения в политическую борьбу за национальные права.

В тот период впервые в истории Ирана выпускалась соответствующая европейским стандартам, более всего читавшаяся в стране и считающаяся самой влиятельной газета

«İran-nou». Редактором газеты был М. А. Расулзаде. Если говорить словами Расулзаде, «İran-nou» распространяла демократические идеи, а творческая коллегия состояла из азербайджанских тюрков.

Будучи посланным Бакинским Социально - Демократическим комитетом в Решт в 1908 году для наблюдения Гилянской революции он в тот же год присоединившись к моджахедам, поехал в Тегеран, и присоединился к движению Мешрутэ. Он за короткое время привлек внимание лидеров движения Мешрутэ и участвовал в создании Демократической Партии и написании ее программы. Расулзаде вместе с группой иранской интеллигенции выдавшей европейское образование, в том числе Сейид Хасан Тагизаде, в сентябре 1910 года основывает Иранскую Демократическую партию.

В этот период в Тебризе начали издаваться газеты «İttihad», «Azad», «Dəbistan», «Əncümən», «Azərbaycan», в 1907 году «Hərfe-həqq», «Mücahid», 1908 «İttihad», «Həşərə-tül-ərz», «Xeyrəndiş», «Molla əmi», «Naleyi-millət», 1909 «İstiqlal», «Buqaləmun», 1910 «Təbriz», «Şəfəq», 1911 «Səadət». В эти годы в Урмии печатались газеты «Fərvərdin» (1911) и «Fəryad» (1907), в Хамадане «Ülfət» (1907), «Şəfəq» (1911), «Mükəfat» (1909).

## **История издания журнала «Варлык»**

Хотя революцией 1978-1979-х годов в Иране была создана относительная почва для развития азербайджанской культуры, прессы, литературы, все органы печати на родном языке, исключая «Варлык», издававшиеся в 1982 году, закрылись. За 20-летний период существования азербайджанского языка, литературы в Иране, было неразрывно связано с названием журнала «Варлык».

Именно благодаря исключительности единственного азербайджанского сборника в Иране новые литературные образцы, созданные в Южном Азербайджане, посредством «Варлык» были доведены до читателей. С этой точки зрения, в развитии современного литературного процесса роль журнала особенно важна. Широкая масса читателей ознакомилась посредством «Варлык» с образцами, созданными в поэзии и прозе после революции на Юге, а также с некоторыми запрещенными до революции сочинениями таких поэтов, как например, Саханд, Хабиб Сахир, Гамид Нитги, Сонмаз, Савалан, Хашым Тарлан и др., а также прозаиков - Г. Сабахи, Г. Мамедзаде, М. Хасари, И. Хади.

Деятельность журнала не ограничивалась изданием образцов литературы Юга, творческий коллектив редакции придавал особое значение доведению до читателей Южного Азербайджана лучших образцов созданной на Севере литературы.

Журнал зарекомендовал себя в издании образцов устного народного творчества Азербайджана, в выявлении новых народных мастеров, в изучении пропаганды азербайджанской классической литературы, как центр литературоведческих исследований.

Достижения в этой области таких ученых, как Джавад Хейат, Али Камали, Гулам Хусейн, Бегдели, Хамид Нитги, Гамид Маммедзаде, Мухаммедали Фарзана становились известны читателям именно посредством «Варлык». Литера-

турная критика Южного Азербайджана за последние 20 лет на страницах «Варлык» прошла длительный путь развития. Самые большие удачи, самые важные литературные события современного «южного», а иногда и «северного» литературного процесса оперативно находили свое отражение на страницах «Варлык». С начала своего издания журнал защищал торию изучения азербайджанской литературы в общетюркском литературном контексте. На страницах журнала, одновременно с учеными Севера и Юга, выступали Зейнаб Горхмаз, Али Иавуз, Акпинар, Фаруг Амар и другие турецкие ученые, что способствовало распространению всемирно известных трудов тюркологов.

«Варлык» формирует на Юге литературный процесс на родном языке и занимает особую позицию в его модернизации. В журнале главное место отводится публикации литературных образцов, отражающих общественно-политические проблемы народа. Литература, отражавшая события, происходившие на Севере, особенно литература, посвященная войне в Карабахе, привлекает внимание читателей высоким патриотическим содержанием.

«Варлык» отводит особое место исследованию и пропаганде нашей литературы, помогает методами современного литературоведения и критики, в частности изданием трудов литературоведов и мастеров Слова, творивших на Севере. «Варлык» играет также исключительную роль в развитии профессиональной критики и литературоведения.

Статьи «Варлык», далекие от описательности, эмпирического комментирования, написанные на основе современных научных достижений обуславливают на Юге новую стадию развития литературно-теоритической мысли.

Журнал «Варлык» действует более 20 лет. Высокий рейтинг Дж. Хейата в Иране - гарантия существования этого журнала.

Следует отметить, что издание журнала в первую очередь служит развитию национально-освободительного движения в Южном Азербайджане.

Не случайно в научной литературе журнал «Варлык» сравнивают и называют «Молла Насреддином Южного Азербайджана», так как во многом эти два издания схожи. В первую очередь сам факт того, что и в том, и в другом изданиях описывается национально-освободительное движение (в «Молла Насреддине» революция 1905 года, во втором же иранская революция 1978-1979-х годов) уже свидетельствует об этом. Кроме этого оба издания вышли в свет весной, в апреле месяце. И, наконец, особое внимание уделяется проблемам, касающихся населения Южного и Северного Азербайджана. Главной задачей изданий является сохранить родной язык, литературу и культурные ценности своего народа.

Издание журнала «Варлык» можно разделить на следующие этапы, а точнее периоды издания:

1. 1979-1982 годы - Период национального культурного возрождения

2. 1983-1990 годы - Период застоя.

3. 1991-2000 годы - Период относительного возрождения.

1. Важно отметить, что принятые статьи в Конституцию Иранской Исламской Республики касающиеся национальных проблем Южного Азербайджана, хотя и являлись чисто формальным явлением, все же использовались в разрешении и выяснении такого рода конфликтных вопросов. Народные просветители начинают издавать различного рода издания, газеты и журналы на родном языке, создаются общества писателей и поэтов, переводятся на родной язык теле и радио-передачи. Однако все это длилось всего два месяца.

В первое время основное место на страницах журнала занимали образцы фольклора - М. Фарзана, А. Камали, Мензури Хамнеи, Аббас Мехяр уделяли огромное внимание на такие темы и можно сказать почти в каждом номере представляли свои материалы.

2. Уже в первые годы революции свободе печати постепенно приходит конец. После того, как государственное

управление и вообще правительство переходит в руки религиозных руководителей многое в стране меняется. Возникают социально-экономические проблемы, решением которых увы никто не занимается.

3. В 70-е годы же культурный мост между Северным и Южным Азербайджаном удастся создать ученому, востоковеду Рустаму Алиеву.

Важно отметить и тот факт, что именно в этот период начинаются запреты на издания печатных издания на родном азербайджанском языке. И это в свою очередь начинает беспокоить азербайджанцев, проживающих на территории Ирана. Только посредством журнала «Варлык» народ может передать то, что чувствует, то, чем не доволен и не случайно, что в редакцию журнала начинает поступать огромное количество писем читателей. «Варлык» является мостом не только между Северным и Южным Азербайджаном, он также объединяет весь тюркский мир, все его прошлое, настоящее и будущее.

Редактор и издатель журнала Джавад Хейат по профессии является врачом. Родился в 1925 году в городе Тебризе. Получил медицинское образование в Турции, а затем в Парижском Университете. С 1963 года считается членом Международного Хирургического Общества, представляющего Иран. Является автором 6-ти томного произведения, вышедшего в свет в Иране, а 5 его книг были опубликованы в Баку. Но самым ценным его творением по сей день считается журнал «Варлык».

Журнал «Варлык», собрав и издав образцы фольклора, созданного на Юге, оживляет богатое устное словотворчество нашего народа. Публикуя произведения неизвестных нам авторов и образцы нашего классического литературного наследия, журнал обогащает тем самым историю литературы Азербайджана. «Варлык», исследуя общетюркские памятники, научно освещает наше совместное историко-культурное прошлое.

«Варлык» выходя на родном языке, способствует его существованию, обеспечивает развитие литературно-поэтического азербайджанского языка в новом направлении. В целом все развитие азербайджанской литературы и литературного языка за последние два десятилетия было органически связано с изданием журнала «Варлык».



## **Зарождение печати в Южном Азербайджане**

В 1799 году наследник правителя Азербайджана, сын Фатали шаха Гаджара Аббас Мирза начал проявлять себя как видный полководец и уделял огромное внимание на просвещение народа. Даже во время встречи с французским писателем Жан Гевром, Аббас Мирза спросил у него каким образом Европа настолько продвинулась вперед в области просвещения. И он получил ожидаемый ответ, вся причина была в проведении реформ в сфере образования.

Для усиления страны Аббас Мирза тоже начал претворять в жизнь реформы. Кроме этого он уделял огромное внимание также и книгопечатанию. По его приказу в страну в 1812 году была впервые привезена книгопечатная машина. Он также отправлял молодых людей за границу для получения образования в сфере книгопечатания. Получившие образование книгопечатного дела в Москве и в Петербурге Мирза Джафар и Мирза Асадулла Тебризи после возвращения на родину начали продолжать свою деятельность в Иране. С 1825 года в Тебризи начали свою работу разные типографии.

В 1825 году в Тебризи Коран был напечатан литографическим способом, в дальнейшем не только в Тебризи, но также в Урмии, Ардебиле, Хое начали свою работу разные типографии.

Одним из первых типографий в Тегеране возглавлял Хойлу Мирза Джаббар Тезкиречи. Он был видным общественным деятелем своего времени, некоторое время работал дипломатом, а в дальнейшем был редактором газеты «Рузнамеи-вагаийе-иттифаггийе»

Мюгеддем Мухаммедгасан хан Этимадюльселтене- видный общественный деятель своего времени, просветитель, ученый, историк. Он родился в Мараге в интеллигентной семье и был одним из первых выпускников дарульфюнун . В

1863-1867 годах продолжал обучение во Франции. Из-за знаний нескольких иностранных языков Мухаммедгасан хан долгое время работал переводчиком при Насреддин шахе Гаджаре, а также бы министром издания. Он был редактором более 10 газет:

- 1) «Рузнамеи милли»
- 2) «Рузнамеи дёвлети»
- 3) «Рузнамеи элми»
- 4) «Иран»
- 5) «Маррих»
- 6) «Эттила»
- 7) «Шереф» и т. д.

«Рузнамеи милли» - хотя вначале это газета была очень скучной, на страницах которой печатались неинтересные статьи, но после того как, редактором стал Мухаммедгасан хан газета увеличила число своих читателей. На страницах газеты появлялись наряду с научными материалами, также статьи литературного характера.

«Рузнамеи элми»- началась печататься с 1876 года. Издавалась 3 раза в неделю. Редактором был Мухаммедгасан хан. Всего вышло 64 номера. В газете публиковались материалы посвященные государственной обороне, судебным делам, также просвещению. В первое время газета имела также рубрики связанные с современными науками. В одном из номеров была опубликована рубрика Мухаммедгасан хана «Приключения капитана Хаттера» в переводном варианте.

«Рузнамеи дёвлети»- издаётся с 1868 года. Газета в основном освещала зарубежные и судебные новости. На первой странице этой газеты было изображение «Льва и солнца».

Первые газеты в Иране печатались под руководством печатного ведомства, находящегося под влиянием Министерства Печати. Статьи в этих газетах не отличались новизной, не отражали реалии жизни, поэтому и не могли привлечь внимание читателей. Известный иранский исследователь М. Берзин писал: « Население очень редко покупало и читало газеты. По-

этому правительство заставляло государственных служащих вынужденно становиться подписчиками. Вот почему газеты в те времена назывались насильственными.

В 1858 году в Тебризе вышла первая официальная газета- «Азербайджан» ( другое название этой газеты - «Ахбари дерюль-селтенеи-Азербайджан»). Таким образом, в Южном Азербайджане была заложена основа печати. На страницах газеты печатались различные сведения о путешествиях шаха, краткие сообщения о событиях внутри страны и за ее пределами. Естественно, что эта газета и с технической стороны, и с точки зрения содержания была очень слабой. В 1860-61гг. выходила газета «Рюзнамеи-дэвлети -алийе-Иран». Редактором был Мирза Абульгасан Няггашбаши. Он был известен как хороший художник. В его иллюстрациях прослеживалось влияние Запада. В издаваемых газетах нельзя было касаться социально-политических тем. Этого правила придерживались и при переводе зарубежной прессы. Иногда переводчики вынуждены были заменять одни слова другими. В Иране только в конце 19 столетия начал создаваться закон о свободе мысли. Кясрви пишет, что до этого момента среди иранцев не было никаких сведений о существовании свободы слова. Известного ученого Зякямюлку принудили в своих переводах не касаться имени закона, вместо этого употребляя слово « правило». К примеру: « Такой -то человек в Лондоне по правилу получил 3 года тюремного заключения». Большая часть информации в то время передавалась агентством Рейтер в Европе, а для стран Востока информацию отражало агентство «Общественные новинки». Официальные иностранные новости передавали читателям сообщения о научных достижениях европейских стран. В 1869 г. В Южном Азербайджане была открыта школа «Медресей-Насири». А в 1877 г. В Тебризе со стороны правительства было открыто медресе «Тебриз». Это был первый шаг Южного Азербайджана на пути к светскому обучению. С 1893 г. эта школа стала называться «Мюзефферийе». В том же году медресе

стало выпускать газету «Насири». Редактором был директор медресе. Чтобы обеспечить учеников книгами и пособиями, медресе приходилось покупать печатные станки. В середине 19 века в Южном Азербайджане существовали как государственные, так и частные, независимые печатные цехи. В стране функционировал официальный орган, следивший за печатью. Несмотря на отсутствие цензуры, печать находилась под строгим контролем правоохранительных органов и священнослужителей. Открытие школ и медресе считалось богоугодным делом. Особый налог с земель, вакф, шел на строительство школьных зданий, но, фактически, большую часть доходов забирали сами духовные лица. Правительство не могло вмешиваться в дела духовенства. Зато духовенство без труда принимало участие в государственных делах. Академик Бартольд писал: « Мусульмане с легкостью приобретают огнестрельное оружие. А чтобы купить печатный станок, им требуется специальное разрешение». В 70-ые годы в Южном Азербайджане, как и во всем Иране образование носило схоластический характер. Преподавали богословие, литературу, историю, географию, математику. Когда-то побывавший в Иране французский исследователь Шарден так описывал школы: « В каждом городе находится несколько школ, в которых ученики читают свои уроки вслух. Из-за того, что все ученики начинают читать одновременно, там возникает шум. Один вслух читает азбуку, другой книгу на фарси, третий книгу на арабском. И поэтому ученики с трудом слышат свой собственный голос». Великий азербайджанский деятель М. Ф. Ахундов корни отсталости Ирана видел в отсутствии светских наук. Продолжатель Ахундова, Зейналабдин Марагаи связывал отсталость Ирана с отсутствием образования и обвинял правительство в том, что оно не обращало никакого внимания на эту проблему. Герой его произведения « Путешествие Ибрагим бека» так выражал мысли автора о просвещении: « Народу нужна школа. До тех пор, пока население не ознакомится с наукой и искусством, наше положение

ние не улучшится». Марагаи критиковал метод обучения, не считая целесообразным заучивание слов Хафиза.

В истории просвещения Южного Азербайджана огромную роль сыграли Мирза Гасан Рушдийе, Джабар Бахчабан (Аскерзаде), Гаджи Мухаммед Нахчывани. М. Г. Рушдийе считается основателем первой усули-джадидской школы в Иране, а Дж. Бахчабан - первого детского сада, специальной школы для глухонемых. В 1888 г. М. Г. Рушдийе заложил основу первой усули-джадидской школы в Тебризе. Это была новая школа в истории иранского просвещения. Она была обеспечена партами, доской и другими принадлежностями. Самым главным было то, что здесь азбуку изучали новым методом - совти. М. Г. Рушдийе называли «Отцом иранского просвещения». Он написал такие книги, как «Родной язык», «Язык Родины». Эти книги пропагандировали современные знания и родной язык. М. Г. Рушдийе удалось собрать вокруг себя образованных и умных представителей интеллигенции. Из-за того, что медресе «Тебриз» было учреждено со стороны правительства, противники просвещения не смогли приостановить его деятельность. Национальная школа «Рушдийе» несколько раз подвергалась нападению и вскоре была закрыта. После закрытия преподаватель этой школы Гусейн Тебризи учредил школу «Камал», Мирза Рза Сахафзаде - школу «Первериш», Мирза Ахмед - «Басиретт». Они также занимались публикацией газет и журналов. Таким образом, начиная с 1899 г. в медресе «Камал» начали издавать газету «Камал», в школе «Первериш» - газету «Дебистан», а в школе «Басирет» - газеты «Ухтивийе», «Иттихад». Следует отметить, что М. Г. Рушдийе издавал также газеты «Мектеб», «Тегеран». В 1899 г. со стороны великого деятеля Гусейн хана Адалят Мирзы Магомедали Тербийата, Мухаммеда Шабу-стари и Гасан хана Тагизаде было учреждено новое медресе - «Тербийат». Многие известные личности, сторонники просвещения открывали для народа новые школы, библиотеки, издавали газеты и журналы. Литературоведы, историки,

журналисты и другие представители науки и искусства становились редакторами печатных органов. В результате этого в стране увеличивалось количество газет и журналов, улучшалось их качество и усиливался интерес масс к печатным изданиям. В 1908 г. в Тебризе со стороны директора колледжа «Маариф» Мирза Абдулла хана Джаханшаха была издана газета «Мерифет». А в 1909 г. в городе Хой директор школы «Мусават» Агахан Хиранди открыл революционно-политическую газету «Мюкафат». Во второй половине 19 века в Иране действовали миссии зарубежных стран: Великобритания (католическая и баптистская), Россия ( православная), Франция (католическая), Америка (пресвитерианская). Французский исследователь Т. Виллморен писал, что многие христианские миссионеры занимались в Иране пропагандой. Одним из способов распространения среди населения христианского влияния было создание школ. Деятельность миссионеров была направлена на усиление позиций зарубежных стран, на создание сильной опоры среди народа. А это означало поставить страну в зависимое положение. Передовые личности, которые хотели, чтобы в их стране была демократия, чтобы она была развита во всех сферах и свободна от иностранных монополистов, создавали тайные общества и собирались вокруг них. Для того, чтобы влиять на формирование и развитие общественного мнения народа учреждались новые печатные органы. Видные личности того периода Гусейн хан Адалят опубликовал газету «Алхадид» (1897), Садыг хан Адибнелмалик - «Эдеб» (1898), Гусейн Тебизаде - «Камал» (1901), Мухаммедали Тербийат (совместно с Г. Талыбзаде, М. Шабустари, Г. Адалят) - «Генджинеи -фюнун» (1902). Эти печатные органы показывали общественно-политическую жизнь страны, призывали народ бороться против монополистов, старались распространить в стране передовые идеи, проводить реформы.

Редактор газеты «Алхадид» Г. Адалят в молодости поехал в Астрахань, а оттуда в Петербург. Там он изучал русский язык

и знакомится с видным идеологом исламского мира Саид Джамаледдин Эседобадди Афгани. Знакомство с Афгани оказало большое влияние на его мировоззрение и творчество. Вернувшись на родину, Г. Адалят в 1897 г. начал издавать газету «Алхадид», а позже газеты «Хебер», «Адалет», «Сёхбет», «Ана дили». Следует отметить, что Г. Адалят был издателем и редактором первой независимой газеты в Тебризе. Газета начала выходить с 1878 г. и называлась «Тебриз». На страницах газеты «Алхадид» выступали такие видные деятели как Ш. Г. Тагизаде, А. Сафаров и другие. Вышло всего 3 номера. Г. Адалят хотел, чтобы женщины в Иране были образованными, свободными, как в Европе. Он был одним из первых, кто поднимал вопрос свободы женщины и опубликовал статью на эту тему на страницах своей газеты. Газета «Сёхбет» под влиянием реакционеров вынуждена была закрыться. Поводом для закрытия послужила статья на тему свободы женщины. Г. Адалят покинул Тебриз и переехал в Тегеран, где открыл новое медресе и занимался образованием девочек. В 1906-1911 гг. активно занимался просветительской работой.

Издатель газеты «Камал» М. Гусейн был директором школы «Камал». В 1903 г. он подвергся преследованиям и переехал в Баку. Здесь он становится директором школы, которая принадлежит персам. Позже М. Гусейн переезжает в Баку, где продолжает издавать газету «Камал». Он был одним из тех, кто пропагандировал в Иране идею М. Ф. Ахундова о новом алфавите. И взял себе псевдоним из названия своей газеты. Он говорил о том, что необходимо изменить алфавит, учредить новые школы и затрагивал эти вопросы в своей газете.

Из источников становится ясно, что в Южном Азербайджане, в Тебризе в 1892 г. возникали малые печатные образцы под названием «Шебнаме». На ее страницах затрагивались проблемы, которые беспокоили народ, критиковались недостатки государственного строя. Эту газету распространяли ночью, поэтому ее название означало «вечерние листки». Государственные газеты были неинтересными и скуч-

ными по содержанию и поэтому продавались с большим трудом. Часто население заставляли покупать эти газеты. Одну из таких газет в свое время критиковал Ахундов в статье «Иран». Но листки с юмористическими рисунками, интересными статьями, которые распространялись бесплатно, народ читал с большим интересом. Редактором и издателем этой газеты был талантливый публицист А. Джафаров. Как писал Самед Секрдар Ниязи, А. Джафаров еще в молодости вместе с отцом занимался руководством торговых центров в России и Турции. Здесь он был в тесных отношениях с эмигрантами из Ирана и местными интеллигентами. Позже, для того, чтобы служить своему народу, он вернулся на родину.

Одним из просветителей был Алигулу хан Сафаров. Он хотел, чтобы страной управляли согласно конституции, чтобы она была развита во всех сферах и была свободна от иностранных монополистов. А. Сафаров считал, что газета - одно из лучших средств воздействия на народ. Сначала он со своими единомышленниками создает тайный центр. В центре «Тайный Анджуман» наряду с А. Сафаровым участвовали такие видные деятели как М. Тарбийат, С. М. Шабустари, Г. Адалят. В 1892 г. ему удается нелегально выпускать маленькую сатирическую газету «Шебнаме». Как писал А. Кесреви, А. Сафаров был одновременно тайным политическим лидером, работая у Мамедали Мирзы. Все письма, рапорты, приходящие к М. Мирзе, проходили через его руки. Он, пользуясь этим моментом, защищал своих друзей и единомышленников от полицейских, а также освещал в «Шебнаме» все преступления, происходящие в стране. В конце 19 века в Иране, а также в Южном Азербайджане борьба против местных феодалов, иностранных монополистов, шахского режима принимала все более острый характер. Позже народные движения под названием «Тенбеки», а также выступления «Зейнеб паша» и других нашли свое отражение в печати того времени, в эмигрантской печати и в тайных местных изданиях. В этих сатирических листках такие передовые деятели



как А. Сафаров, Мирза Гасан Рушдийе, Магомедали Тарбият освещали реальную социально-политическую жизнь Ирана, призывали народ к борьбе против монополистов, старались провести в стране реформы. С историей «Шебнаме» можно познакомиться благодаря книге английского востоковеда Эдварда Брауна «История литературы и печати современного Ирана». Э. Браун некоторое время жил в Иране, проводил научные исследования. Он является автором ряда книг. Был знаком с видным деятелем Южного Азербайджана М. Тарбиятом. Вернувшись в Англию Э. Браун работал над рукописью «История иранской печати» и создал отдельное произведение, в начале которого отметил, что настоящим автором произведения является М. Тарбият. Он отмечал, что «Шебнаме» появилась в 1892 г. в Тебризе. Газета выходила периодически, редактором был А. Сафаров. Страницы этой газеты были наполнены юмористическими карикатурами, новыми идеями, интересными материалами. В 1906г. Э. Браун опубликовал статьи этой газеты для своих читателей. В одной из статей говорилось о насилии и хаосе, которые были связаны с недостатками хлеба: «Вчера отправил служащего на рынок, чтобы купить хлеб на завтрак. Он вышел рано утром, а вернулся домой через 3 часа. Когда он вернулся, одежда была вся оборванная, тело раненное. Несмотря на то, что хлеб был маленьким и черствым, мы сразу же поделили его на куски». В другой статье говорилось о грязных улицах и о том, что это было нормально даже на главной улице, находящейся около Шахского двора: «Когда караван верблюдов вступил на главную улицу, он исчез в грязи. А через некоторое время стал замечен на берегу реки Аджи и продолжил свой путь». Э. Браун писал, что в этом номере газеты материалы вышли на тюркском языке и половину страниц занимали рисунки. Он также говорил, что здесь не указывается место и время издания, а также ничего не говорится о редакторе и авторах. Газета «Эхтиядж», которую А. Сафаров издавал с 1898г. , критиковала государственный строй страны,

призывала народ к свободе и прогрессу. Из-за критики правительства, государственного строя, иностранных монополистов, она вскоре перестала издаваться. Всего 7 номеров газеты «Эхтиядж» увидели свет. В последнем номере А. Сафаров писал, что иранцы настолько зависимы от иностранцев, что вынуждены даже чай приобретать у них. Не сумев смириться с этой горькой правдой, правительство закрыло газету и наказало А. Сафарова. После этого А. Сафаров издавал газету «Игбал». Вышло всего 4 номера этой газеты.

В 1898-1899 гг. со стороны директора школы «Логмания» Садыг хана Адилбюль Мемалика была издана газета «Эдеб». Получивший образование в Европе Мирза Садыг обладал широким мировоззрением, всесторонними знаниями. Еще с юных лет он писал стихи, сначала под псевдонимом «Перване», а позже «Амири». Он был приглашен ко двору хана и здесь получил свой очередной псевдоним - Адилбюль Мемалик ( поэт всего государства). Садыг хан интересовался достижениями мировой литературы культуры, занимался чтением, знал русский, английский, французский, пехлевийский, джалдажские языки. Он побывал во многих странах Азии и Европы. Он написал несколько книг о географии, литературе, культуре. Садыг хан хотел видеть свой народ грамотным, а страну - развитой. Как и другие поэты того времени Адилбюль Мемалик писал гасиды, газели, медхийе. А позже он обращается к наиболее оперативному и популярному жанру - публицистике. Садыг хан до 1898 г. издает газету «Эдеб» только в Тебризе, но потом ему удается издавать ее не только в Южном Азербайджане, но и в иранских городах Магдах и Тегеран.

В 1905 г. в Баку, к газете «Иршад», которая выходила под редакцией Ахмед бека Агаева, стало выходить приложение на фарси. В этом приложении можно было столкнуться с интересными фактами. Например, в одном из номеров было опубликовано якобы потерянное произведение М. Ф. Ахундова «Телгинаме». Другой интересный факт был связан с основоположником драматургии в Иране Мирзой ага Тебризи. Он писал

драматургические произведения и каждый раз отправлял их М. Ф. Ахундову, чтобы узнать его мнение, при этом прося, чтобы тот скрывал его имя. Потому что он писал сатиру и это могло подвергнуть его опасности. Долгое время никто не знал автора этих произведений, которые выходили под псевдонимом армянского деятеля Мелкум хана. Впервые эту истину раскрыл исследователь Гамид Мухаммедзаде. На страницах «Иршад» были опубликованы отрывки из произведения М. А. Тебризи, и это внесло ясность в авторство произведений.

После возвращения из Баку Садыг хан издавал газеты «Ирак-аджем» (1907), «Афтаб» (1914). В середине века знаменитые поэты привлекались для работы во дворце. Они писали газели, касыды, хвалебные оды в честь шаха. Позже известные поэты встречались в специальных домах, обычно расположенных в Тегеране, где соревновались в стихах. В начале 20-го века в Тебризе начал действовать литературный кружок, созданный в школе «Логмания», где собиралась интеллигенция Тебриза, поэты и ученые. Этим первым литературным кружком управлял Садыг хан Абдуль Мемалик. Адалят Абюльзия, Гасан Тагизаде и Мамедали Тарбият добились создания центров пропаганды и распространения современных прогрессивных идей. За короткий срок был напечатан журнал, который являлся органом данного центра.

Одним из редакторов «Генджинеи-фюнун» был видный деятель просвещения Южного Азербайджана - Мамедали Тарбият. Демократически мыслящая интеллигенция тех времен - С. М. Шабустари, Г. Тагизаде, Г. Адалят вместе с М. Тарбиятом заложили основы школы «Тербият», которая использовала новый метод обучения. Создание в Тебризе богатой библиотеки «Тербият» также связано с именем М. Тарбията. Он привозил в Тебриз книги, газеты и журналы, опубликованные в Азии, Африке и во многих других странах Европы. В знакомстве азербайджанской интеллигенции с передовыми печатными органами и образцами прозы, в расширении их кругозора немалую роль сыграла библиотека «Терби-

ят». Опубликованный в 1902 г. в Тебризе журнал «Генджиней-фюнун» считался единственным научно-литературным журналом не только в Южном Азербайджане, но и в Иране. Напечатанные в журнале материалы касались 4-х тем. Первая группа была связана с наукой и техническими новшествами. Вторая группа - путеводитель искусства («Инджесенет беледчиси»). Здесь рассказывалось о культуре, истории и литературе. Эту рубрику готовил М. Тарбият. Третья группа связана с древней культурой и цивилизацией. В этом разделе давались образцы из трудов европейских ученых, историков (в особенности француза Густава М. Бануна). Эти произведения переводил Г. Тагизаде. Он же во многих случаях готовил к ним обширный комментарий. В последнем разделе располагались переведенные образцы художественных произведений. Приключенческую литературу, в частности произведения французского писателя Жюль Верна, переводил известный поэт Мирза Юсиф хан Этисамюлк (отец видной поэтессы Парвин Этисамюлк). В 1921-1925 гг., будучи министром просвещения Южного Азербайджана, М. Тарбият проявлял большую заботу о распространении в стране культуры и просвещения. В эти же годы было возобновлено издание журнала «Генджиней-фюнун»

В конце 20-го века число газет стало увеличиваться. Народ читал оппозиционные газеты. Большинство из них являлись эмиграционными органами печати. Оппозиционные газеты, печатающиеся внутри страны, подвергались давлению. После их закрытия стали появляться нелегальные газеты и листовки. Шах долгое время запрещал как издание таких газет внутри страны, так и привоза печати из-за границы. В 1863 г. по особому указу шаха подобные газеты были объявлены листовками, которые сбивают людей с истинного пути, и их распространение было запрещено. В дальнейшем шаху пришлось смягчить позицию. Пытаясь предотвратить деятельность подпольных, нелегальных изданий, а также для укрепления собственного авторитета, он создал условия для

их печати под контролем правительства и духовенства. Правительство было вынуждено дать разрешение на публикацию газет специальным лицам и учреждениям.

Как и в странах Европы, в Иране в специальных типографиях стали появляться полуофициальные газеты. Эти печатные органы выражали свои мнения по поводу проведения в стране необходимых преобразований и реформ, особенно социальных. В общем, все выходившие в то время печатные образцы условно можно делить на 3 вида:

1. Официальные
2. Неофициальные. В открытую издавались частные органы печати
3. Подпольная печать, состоящая из газетных листовок, деклараций и брошюр.

Руководителями частных печатных органов были передовые личности того времени. Они издавали такие газеты, как: «Насири», «Тебриз», «Алхадид», «Камал», «Эхтиядж» и др. В отличие от официальных органов печати, выражающих интересы господствующей прослойки населения, неофициальные органы печати создавались прогрессивными лицами и скрытыми организациями. Будучи близкими к народу, они распространяли идеи свободы, писали о несправедливостях в стране, разоблачали преступления господствующих слоев населения. К подпольной печати относились «Шебнаме», «Лисаммюл-гейб», «Шахсевен» и др. Листовки и газеты печатались вручную или при помощи желатинового способа. Из-за давления и преследования многие прогрессивные издания действовали в течение недолгого времени. Неофициально и подпольно печатающиеся газеты освещали социальные проблемы, распространяли прогрессивные идеи и очень осторожно критиковали существующую ситуацию. В отличие от других органов печати эти издания не отправлялись читателям насильно. Так, например, выходившая в Тебризе газета «Насири» писала: «Подписчики этой газеты имеют право как принять газету, так и отказаться от неё». А в выходившей

в Тегеране газете «Тербият» писали: « Эта газета издается на добровольных началах. Она не выдается по приказу ни одному человеку».

Первая частная газета в Южном Азербайджане, отражающая общественную мысль, была газета «Тебриз», выпущенная в 1887 г. , а через 4 года продолжателем этой газеты стала «Меденийет». Главное внимание газет было направлено на распространение идей образования и культуры. Газеты призывали провести изменения в культурно-экономической жизни страны, в промышленности и сельском хозяйстве. СМИ в стране были под сильным давлением цензуры Насреддин шаха. Главы негосударственных газет были вынуждены показывать содержание газеты министру, или его заместителю, и только после этого печатать. Редакторы газет, главы школ с новым типом образования и другие мыслящие личности, несмотря на давление, продолжали свою деятельность в новых образовательных и культурных очагах. Так как в стране не было свободы слова, интеллигенция была вынуждена печатать свои газеты за рубежом, а потом распространять в Иране. Выпускаемые за границей газеты играли важную роль во внедрении новых идей. Самыми важными задачами, стоящими перед газетой, были: свержение существующего режима, замена его конституционным режимом, проведение реформ. В 1875 г. в Стамбуле выходили газеты «Ахтар», «Шахсевен», в Египте - «Хикмет», «камал», в Индии - «Хаббюулметим». В этих газетах критиковалось правительство. Несмотря на помехи, эти газеты разными путями доходили до народа. Скоро «Ахтар» стала еженедельной газетой. Владелец газеты был Ага Мухаммед Тахир, а заместителем Мирзы Мехди. Газету подготавливала патриотически-настроенная интеллигенция. « Ахтар» была близка к западной печати. Это была первая газета, критикующая существующий режим в стране. Она выходила не только в Иране, но и на всем Кавказе и Ближнем Востоке. На ее страницах печатались известные азербайджанцы тех времен: А. Талы-

бов, шейх Ахмед Рухи, Мухаммед Тофик, Мирза Хабиб Исфгани, Мирза Рза хан Ванемли. Газета «Ахтар» большое значение придавала экономическим вопросам и призывала к экономическому оживлению страны. Газета распространяла идеи европейской независимости. Она призывала правительство Ирана вести одностороннюю политику, уверяя, что другие страны преследуют выгоду, и сближение с ними не приведет к улучшению экономического положения в стране. «Ахтар» в 1880г. в своем 9-ом номере писала: « Пока мы не заложим фундамент своей внешней политики, пока мы не откажемся от добродетелей других стран, наше развитие невозможно». Газета в другой своей статье говорила, что обещания зарубежных политиков являются обманом, и что отношения Европы и стран Востока не будут соответствовать международным правовым нормам. Это было сказано в 1888 г. в 33 выпуске. Газета «Хикмет» была создана в 1810 г. и просуществовала до 1892 г. Редактором был Тебризли Мухаммед Мехти. Газета выходила с периодичностью один, два, три раза в месяц. На страницах газеты выходили статьи о политике, науке, природе и литературе. Она вызывала у читателей дух патриотизма. Публикуемые произведения считались великими произведениями литературы. Газета давала объяснения многим международным событиям, рассказывала о преступлениях, совершенных против стран Востока. Газета «Камал», выходившая в Каире, в своем первом номере писала: « 15 лет назад во время учебы меня посетила мысль о служении Родине. В моем представлении газета была единственным способом разбудить народ. Лучшего способа указывать путь к просвещению, чем газета, я не видел. Газета должна быть написана легко. Это поможет решить многие трудности».

Газета «Шахсевен» была выпущена в Стамбуле в 1888 г. со стороны передовых просветителей А. Талыбова и С. М. Шабустари. Эта газета критиковала авторитарный режим в Иране с помощью юмора и сатиры. Как и другие эмигрант-

ские газеты, она призывала к революции. Печаталась желатиновым способом, тираж составлял 300 экземпляров. Подпольно эта газета выходила не только в Иране, но и в европейских городах, таких как Париж, Лондон. Газета «Хикмет» была первой газетой буржуазно-демократического толка в Иране. Своими статьями газета приводила шахское правительство в замешательство. Из-за этого она была под сильным давлением и долго выходить не смогла. Таким образом, эмигрантские и другие подпольные газеты отражали общественно-политическое положение в стране и влияли на разные слои общества.

*Литературный Азербайджан. 2012, № 4*



ELMİ-PUBLİSİSTİK  
YAZILAR



### **Qoşun tükcə danışdı**

Turxan Gəncəyi Londonda Şərq Dilləri Universitetinin professorudur. Onun türkologiya sahəsində bir çox tədqiqatları və maraqlı orijinal elmi məqalələri nəşr olunmuşdur. O bir müddət İtaliyada məşhur türkoloq Rossinin yanında çalışmış, sonra Böyük Britaniyaya gəlib Birləşmiş Şərq Dilləri Universitetində türk və fars dillərini tədris etmiş, professor adını almışdır. Onun bu tədqiqatlarında türk dilinin orta əsrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövründəki yüksək mövqeyi barədə dəyərli məlumatlar vardır.

Turxan Gəncəyinin «Varlıq»da nəşr olunmuş «Türk dili İsfahanda Səfəvilər dərbarında», «Monqollardan qabaqkı fars şeirində türkcə» adlı məqalələri göstərir ki, türk dili Şərqin vacib ünsiyyət vasitələrindən olmuş, öz zənginliyi ilə seçilmiş, Şərqin qədim ədəbi dilləri ilə bir səviyyədə çıxış etmişdir.

«Nadir kəşflər» rubrikasında prof. Turxan Gəncəyinin Fransada nəşr olunan bir türkologiya məcmuəsində yayınlanmış «Şah İsmayılın miniatürlü əlyazması» adlı qiymətli elmi məqaləsi haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, T.Gəncəyi tərəfindən üzə çıxarılan bu kəşf dünyanın müxtəlif ciddi elmi nəşriyyələrində öz qiymətini almışdır. Sözü gedən əlyazma T. Gəncəyi tərəfindən Britaniya muzeyi kitabxanasının əlyazmaları fondundan tapılmış, dünya elminə təqdim edilmiş, yüksək qiyməti haqqında elm aləminə xəbər verilmişdir. T.Gəncəyi göstərir ki, həmin əlyazmanın dəyəri türkcə əlyazmalara çəkilmiş miniatürlərlə zəngin olmasındadır. Alim bu nadir əlyazmanın tarixini Şah İsmayılın öz dövrünə aid edir.

T. Gəncəyinin tarixi sənədlərə istinad edərək yazdığı «Türk dili İsfahanda, Səfəvilər dərbarında» adlı məqaləsində dilimizin keçmişinin tarix güzgü-sündə parlaq dövrləri əks olunmuşdur.

Səfəvilər dövründə azəri türkcəsi geniş surətdə inkişaf etmiş və Azərbaycanda və qonşu olan ölkələrdə yaşayan xalqların ünsiyyət dili olmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, italyalı səyyah Dallevale Petro İsfahanda bir müddət qaldıqdan sonra dostuna yazırdı: Burada fars

dili yalnız ədəbi dil kimi rəsmi yazışmalarda işlənir. Qızılbaşlardan təşkil olunmuş qoşun və müxtəlif tayfalardan əmələ gəlmiş qullar, dərbar, qadınların hamısı türkcə danışır. Əmirlər və şahın özü də istədiklərini anlatmaq üçün türkcə danışır». Başqa bir məktubda isə belə yazır. «Şahla türkcə danışmışam və o mənim söylədiklərimi ətrafındakılara farsca tərcümə edirdi. Bir dəfə bir mətləbi anlatdığım zaman İstanbul türkcəsilə danışdığım üçün şah məni yaxşı başa düşmədi. Çünki burada «osmanlı türkcəsi» deyilən türkcə, buranın türkcəsindən bəzi sözlərdə fərqlidir».

Dallevalə İranda yaşadığı zaman türkcə bir şeir də yazmışdı. 1620-ci ildə İsfahanda yazdığı «Türk dilinin qrammatikası» kitabının müqəddiməsində türk dilini öyrənmənin yolçuluq, ticarət işlərində və dini təbliğat aparmaqdakı faydalarından bəhs edir və türklərin hakim olduqları sahənin genişliyinə və nüfuzuna işarə edir. Türkcənin böyük ərəzidə, xüsusilə Afrikadan, Asiyaya və Avropadakı Osmanlı İmperatorluğunda və habelə Qızılbaş türklərinin hakim olduqları İranda, Turanda, Qara dəniz sahillərində, Şimal Buzlu və Hind okeanlarının uzaq sahillərinə qədər hər yerdə türkcə anlaşıldığını vurğulayır.

Almaniyalı Oliver Yus 1636-37-ci illərdə İranda işləmişdir. Bu müəllifin yazdığına görə iranlıların çoxu öz dilləri ilə bərabər türk dilində də bilirlər. Müəllif dərbarda farsca nadir hallarda danışıldığını və türk dilinə daha çox yer verildiyini bir daha təsdiqləyir. Sonra müəllif yazır ki, iranlıların farsca və türkcə çox qədim və dəyərli divanları var.

12 il İranda yaşamış Ş.Jarden isə belə yazır: Əhərə qədər ümumxalq dili türkcədir, amma Türkiyə türkcəsindən bir az fərqlidir. Ş.Jarden İrandakı dillərlə bağlı apardığı müşahidələrdən bu qənaətə gəlir ki, dərbarı və qoşunu təşkil edənlər türklərdir. Ona görə də türk dili onların ünsiyyət dilidir.

Uzun müddət İsfahanda işləyib yaşamış Rafael Dyu Man «İranın vəziyyəti» kitabında yazırdı ki, İranda (İsfahan) xalqın dili farscadır. Lakin dərbarın dili türkcədir. Sonra bu dillərin qrammatikasından bəhs edir. Yunan və latın dillərini türk dili ilə müqayisə edərək yazır ki, türk dili heç də onlardan geri qalmır,

əksinə bəzi qaydasızlıqlar bu dillərə xasdırsa, türk dilində hər şey vahid qaydaya tabedir. O, 1684-cü ildə latın dilində «Türk dili qrammatikası» kitabını yazmışdır. Bu qeydlər qısa olmağına baxmayaraq XVII əsrdə İsfahanda danışılan türkcənin nümayiş etdirməsi baxımından maraqlıdır.

Alman alimi Əngilbər B.Kəmpfər dərbarda danışılan türk dili barədə belə yazırdı: «Bu dil daha çox səltənət xəndanının ana dilidir və dərbardan hakim təbəqə ailələrinə qədər nüfuz etmişdir. Bu gün yüksək təbəqədən bir kimsə türkcəni bilməzsə, utanc duymaqdadır».

XVII əsrdə İsfahanda dini səpgidə yazılan 3 dilli italyanca-farsca-türkcə sözlük türkcənin dini təbliğat üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Professor T.Gəncəyi daha bir sənədi II Şah Abbasın anadolulu iki dərviş barədə Şirvan bəylərbəyinə yazdığı məktubu misal gətirərək göstərir ki, həmin sənədin dili xalq dili ilə o zamankı diplomatik yazışmalarda işlənən rəsmi dilin qarışığı - dərbarda işlənən dildir.

Rəsmi dövlət məktublarının, məsələn, Şah Səfəvinin Avstriya imperatoru və Macarıstan şahı II Fərdinanda, habelə şah Soltan Hüseynin Saksonya və Polşa kralına - Fredirik Avqustiyə və bir çox tarixi şəxsiyyətlərə göndərdiyi məktublar göstərir ki, o dövrdə türk dili fars dili ilə yanaşı işlənirdi.

1701-ci ildə Rza Nasiri Osmanlı, Kalmık və digər türk sultanlarının İrana göndərdikləri məktubları asan tərcümə etmək üçün 20 il müddətinə bu dillərin sözlüyünü hazırlamış və onu tamamlamadan vəfat etmişdir. Onun oğlu həmin işi başa çatdırmışdır. Rəsmi dövlət məktubları, sənədlər, habelə bir çox tarixi şəxsiyyətlərin o dövrdəki yazışmaları göstərir ki, türk dili fars dili ilə yanaşı, rəsmi və diplomatik əlaqələrdə işlənir və bu dildə çox yüksək səviyyədə mahir yazıçılar (katiblər) yetişirdi.

Elmdə və ədəbiyyatda (xüsusilə klassik ədəbiyyatda) adətən türk dilləri ərəb və fars dilləri ilə yanaşı işlədilmiş, məhz buna görə də bu dillərin türk dilinə təsirindən çox bəhs olunmuşdur. Lakin türk dilinin fars və ərəb dillərinə də təsiri məlumdur. Bu sa-

hə bizdə az öyrənilmişdir. Professor Turxan Gəncəyi məqalələrindən birində məhz bu problemə toxunur. Onun «Monqollardan qabaqkı farsca şeirində türkcə» yazısını Tofiq Hacıyev və Həmid Nitqi ayrılıqda təhlil ədib «Ədəbiyyat» qəzetinə və «Varlıq» jurnalına təqdim edirlər.

T. Gəncəyinin bu tədqiqatında Monqol-tatar işğalından ən öncəki fars şeirində işlənmiş türk ünsürləri öyrənilir.

Araşdırmanın üstün cəhətlərindən biri odur ki, dilin təsir dairəsi kompleks halında, bütöv tarixi-mədəni-siyasi sosioloji prosesin tərkib hissəsi kimi verilir. Məhz belə metodika sayəsində müəllif obyektiv elmi nəticələrə gəlir.

Müəllif monqollardan qabaqkı türkiyəni XIII əsrdə «dəri farsca» ədəbiyyatında işlədilən türk sözlərində axtarmışdır. Bu yolda böyük çətinliklərdən biri də mövcud əsərlərin oxunulmazlığıdır.

Müəllif farsca yazılmış beytlərdəki misallara müraciət edir. Göstərir ki, «yemək» kəlməsi qəbilə adıdır: «Qunuq görə» - qonaq görə, biçək, biçmək məsdərində - bıçaq mənasında işlənir. O dövrdə Azərbaycan və başqa türk dilləri şərqin vacib siyasi-ünsiyyət vasitələrindən olmuş, öz zənginliyi ilə seçilmiş, şərqin ədəbi dilləri ilə bir səviyyədə çıxış etmişdir.

T. Gəncəyi «Tarixi-Fəxrəddin-mübarək şah» əsərindən (XIII əsrin əvvəlləri) belə bir misal gətirir ki, Şərqdə ərəb diindən sonra türkcədən daha gözəl, daha layiqli bir dil yoxdur. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai özünün «Mühakimətül-lüğəteyn» əsərində türkcəni Şərqin qədim və ədəbi dillərindən olan fars dili ilə müqayisə edib, türkcənin imkanlı bir şeir dili olmasını təcrübi və nəzəri cəhətdən aydınlaşdırır, onun fəal qurmalarda mütəhərriqliyi ilə seçilən bir sıra cəhətlərin ancaq ərəb dilindən xüsusiyyətlərlə müqayisəyə gəldiyini göstərir. Maraqlıdır ki, T. Gəncəyinin aşkarladığı kimi bu fikir hələ Əlişir Nəvaiddən 30 il əvvəl də söylənilmişdir. Bu vəziyyət hələ ilk orta əsrlərdən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan yazılı və şifahi, bədii və hüquqi ünsiyyət vasitəsi kimi işləndiyinə dəlalət edir. T. Gəncəyinin tədqiqatı bu qənaəti bir daha inandırır. Onun gətirdiyi poetik mətnlər göstərir

ki, türkiizmlər farsdilli şeirlərdə, adətən sadəcə leksik mənim-səmələr səviyyəsində deyil, daha dərinə gedir və mürəkkəb bir prosesin nəticəsi kimi təzahür edir.

T. Gəncəyiyə görə ədəbi türkcənin köklərini Azərbaycan və İranda Cəlalilər dövründə axtarmaq lazımdır. Dilin sonrakı inkişafı da bu iki əyalətdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövründə baş vermiş özünəməxsus xüsusiyyətləri onu osmanlı türkcəsindən ayırmışdır.

T. Gəncəyi yazır ki, müasir osmanlı təzkiyəçisi Lətif Füzulinin üslubundan bəhs edərkən «onun cazibəli ifadə tərzini Nəvaiyə həm yaxın, həm də qəribdirlər» deyir. Yəqin ki, müəllif bunları yazarkən hər iki şairin dilindəki fərqlərə işarə edir.

*«XXI əsr» jurnalı. 2-ci sayı 1998*

## **Dil xalqın milli varlığıdır**

55 il öncə yanvar ayında Güney Azərbaycan Milli Hökumətinin qurucusu S.C.Pişəvəri Təbrizdə Dövlət Universitetinin təşkili və Azərbaycan dilinin həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilməsi haqqında qərar vermişdir. Qərarın qüvvədə qaldığı 1 il ərzində Güney Azərbaycanda elm, maarif, təhsil sistemində böyük dəyişiklər və misli görünməmiş tərəqqi əldə olunmuşdu.

Yola saldıığımız əsrdə dünya xalqları bəşəriyyətin ən əsas problemlərindən birini - insan haqlarının qorunması məsələsini müdafiə və həll etmək üçün geniş əməli işlər görmüşlər. Təəssüf ki, 60 milyondan artıq əhalisi olan İran kimi bir dövlət bu sahədə hələ də geridə qalır. Ölkə əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edən Azərbaycan türkləri bu gün XXI əsrdə ana dilində danışmaq, təhsil almaq kimi ən adi vətəndaş haqları ilə yanaşı elm, maarif və mədəniyyət ocaqlarından məhrum olunmuşlar.

İran İslam Respublikasının əsas qanununun 19 və 20-ci maddələrində bu ölkədə yaşayan bütün millətlərin bərabərliyi, milli və mədəni haqların və hüquqların qorunması məsələsinə geniş yer verilmişdir. Lakin aradan 20 ildən çox keçməsinə baxmayaraq onlar əməli olaraq həyata keçirilməmiş, elə yazıldığı kağız üzərində qalmışdır. Bununla bağlı Güney Azərbaycan ictimaiyyəti ölkə prezidentinə, müvafiq dövlət orqanlarına dəfələrlə rəsmi olaraq narazılıq və etirazlarını bildirmişlər.

Son iki ildə 1998 və 2000-ci illərdə Güney Azərbaycanın bir sıra tanınmış ziyalılarının ölkə prezidenti M.Xatəmiyə etdiyi müraciətlərdə İranda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan türklərinin də haqlarının qorunması, konstitusiyaya hüquqlarının bərpa edilməsi tələb olunmuşdur. Xüsusilə ötən il Güney Azərbaycanın bir çox tanınmış ziyalılarının, millət vəkillərinin, elm və mədəniyyət adamlarının, tələbələrin (66 imza ilə) etdiyi müraciətdə türk dilinin ölkədə statusu, ibtidai məktəbdən tutmuş ali məktəblərdə onun tədrisi, türk mədəniyyəti və türk dilinin araşdırma mərkəzlərinin yarandılması, televiziya kanallarından birinin



türkcə olması, Azərbaycandakı iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması, ölkədəki ayrı-seçkiliyə son qoyulması, bir sıra «siyasətçilərin» Qərbi Azərbaycanda yeni bir «Qarabağ» yaradılmasının qarşısının alınması kimi haqlı tələblər qoyulmuşdur.

Məlumdur ki, milli mədəni dəyərlərini xalq əsasən malik olduğu dildə öyrənə və tanıda bilər. Dil və mədəniyyətin qorunmasında isə ana dilində təhsilin önəmi böyükdür.

Bu gün Təbriz Universitetində Azərbaycan dilindən savayı, dünyanın bir çox dilləri, hətta ötən əsrdə süni yaradılmış esperanto dili öyrənilir, zəngin tarix və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan türkcəsinin mövcudluğu isə az qala inkar edilir.

«6-7 yaşlarda təzə dil açıb formalaşan uşağa yabancı bir dil tədris etmək cinayətdir» - deyən S.C.Pişəvərinin açdığı məktəblərdən birində ibtidai təhsil alan dünya şöhrətli nasir Qulamhüseyn Saidi öz xatirələrində yazırdı: «Azərbaycan məktəblisi yalnız 1945-1946-cı illərdə məktəbin o qədər də dəhşətli bir yer olmadığını başa düşüb bildi ki, dərs və təhsil çox da qorxulu bir şey deyil, üstəlik ondan həzz almaq da olar. Bunun səbəbi isə tam aydın idi; siniflərdən xarici dil kabusu, birdəfəlik qovulmuşdu və hamı danışdığı dildə yazıb oxuyurdu. Bundan əvvəl hər gün məktəbə getmək əzab və işgəncə olurdu. Sanki uşağı hər gün sakinləri yəcuc-məcuc dilində danışan bir adaya təhvil verirdin və bu qəribə sakinlərin dilini başa düşməmək, töhmətlə yanaşı böyük xiffət və xəcalətə səbəb olurdu. Beləcə Azərbaycan bala-larına məktəb, elm, təhsil ocağından daha çox zor gücünə xarici dil öyrənmək zonası idi».

Q.Saidinin dostu və həmyerlisi Səməd Behrəngi 60-cı illərdə çox çətin bir işdən yapışmışdı. O, xalq arasından topladığını elə eşidib yazdığı dildəcə çap etdirmək istəyirdi. Lakin heç bir nəşriyyat, mətbəə onun çapını boynuna götürmürdü. Nəhayət, Səməd Behrəngi dostu Behruz Dehqani ilə birlikdə minbir zəhmətlə topladıqları Azərbaycan nağıllarını ana dilində heç cür çap etdirə bilmədikdə onu fars dilində nəşr etməyə məcbur olur.

S. Behrənginin yazdığı bir əsər İtaliya və Çexoslovakiyadakı kitab sərgilərində ən yüksək mükafatlara layiq görülür və İranın

adını beynəlxalq miqyasda ucaldır. O zaman S.Behrəngi artıq həyatda olmur. 29 yaşlı Səməd bir il əvvəl nəyata keçirmək istədiyi arzuları ilə birlikdə Arazda boğdurulur.

Məhəmmədli Fərzanə də Səməd Behrəngi kimi ağız ədəbiyyatına böyük dəyər verir. Folklorun yaşaması, onu yaradan xalqın yaşamasıdır» məfkurəsilə hərəkət edib *şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini*, dastanları, el *nəğmələrini*, *bayatıları*, *atalar sözlərini* toplayır. Fərzanə *Pəhləvi rejiminin İranda yaşayan* azərbaycanlılara qarşı *apardığı assimilyasiya illərini* xatırladır və o zamanlar *sadə xalqın müqavimətini* xüsusi qeyd edirdi: «Basqı *nə qədər aşırı sadə və* dözülməz olsa da, xalq *küçə-bacada, iş yerlərində* bayatı, qoşma, yetim *segahı, tərənə və tiringə* oxumaqla, analar evdə öz *körpələrinə layla çalib* nağıl deməklə bu milli varlığı qoruyub *yəşatmışlar*»

Qeyd etmək lazımdır ki, Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə türk dilində kitabların çapına qadağa qoyulmuşdu, yalnız adda-budda çap olunan folklor nümunələri ilə bağlı nəşriyyələrə göz yumurdular. Bəzi fars şovinistlərinin fikrinə görə folklor, ağız ədəbiyyatı, qara camaatın xəyalları və bəsit təfəkkürünün məhsulu idi. Ona görə də bu məsələyə o qədər əhəmiyyət vermirdilər.

Amma sonralar vəziyyət bir qədər dəyişir və Azərbaycan folklorunun zənginliyini və ölməzliyini görən bir para şovinistlər İranda Azərbaycan folklor nümunələrini fars folkloru kimi toplayıb yaymağa başlayırlar. (Məsələn: Əli Əkbər Dehxuda «Əmsal və hikmət IV cildə, Ə. Əmini «Fərhəngi-əvam» və s. ) Bu planlı iş tək nəşriyyələr vasitəsi ilə deyil, ölkə radio və televiziyası ilə də görülür. Bununla bağlı bir çox Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən tanınmış nasir Mirhidayət Həsəri öz narahatlığını bildirərək bu yanlış tendensiyaya qarşı çıxıb, mətbuat səhifələrində çıxış edir, adı çəkilən kitablarda fars folkloru adı altında Azərbaycan folklor örnəklərindən istifadə edilməsini konkret misallarla açıb göstərir. Ümumiyyətlə, ana dili ilə bağlı problemlər Güneydə azərbaycanlıların ən ağırılı yeridir. Bu gün Güney Azərbaycan ziyalıları; yazıçılar, mətbuat işçiləri, alimlər, hətə də öz həllini tapmayan ana dili məsələsini dönə-dönə qaldırırlar.

Bu problemlər son 20 ildə Güney Azərbaycan nasirlərinin əsərlərində də öz əksini tapıb. Onlardan bir neçəsini bir nümunə kimi diqqətinizə təqdim etmək istəyirəm.

Həsən Muğanlı "Vaqiətdən bir parça" adlı hekayəsində göstərir ki, İmamverdi adlı bir oğlanın adı Tehrandə həmişə gülüşlə qarşılandığından özünə dəbdə olan adlardan birini- Behruz adını seçir.

İllər ötür, günlərin birində o öz ailəsini doğma yurduna - Zəngana aparır. Tehrandan ta onun bir neçə kilometrliyinə qədər yollar şüşə kimi hamar olur. Müəllif yazır ki, «Ənzəlini keçəndə özünü başqa bir ölkədə hiss edirsən, çünki orda farsca danışmırlar. Onlar bu «gözlə» dili qoyub öz ana dili, yəni türk dili ilə danışmırlar. Bu cəsarətin mükafatı da elə o cür olar ki, gözdən düşsünlər və yaşayış yerləri sahibsiz bir ölkə kimi olsun».

Hekayənin sonunda o çala-çuxur yollardan birindəki iri çuxura düşür. Həyat yoldaşı onu səsləyəndə təəccüblənir. Anı olaraq o, zehninin dərinliyində yerləşmiş köhnə adını qaytarmaq istəyir.

Bu hekayədə fars şovinizminin azərbaycanlıların milli varlığını məhv etməyə yönəlmiş daha bir təzahürü - uşaqlara türk mənşəli adlar verilməsinə qarşı çıxılması pislənir.

Başqa bir yazıçının A.Ağçaylı(Ə. Zihəq) «Başı bələli dilimiz» adlı satirik hekayəsində duzlu yumor dili ilə bir alimin guya azərbaycanlıların qədim dilinin fars mənşəli olduğunu sübut etmək üçün bir yoldaşı ilə dağ kəndinə yollanıb orada apardığı tədqiqat işlərindən danışır. Mərəndin yaxınlığında yerləşən Gəlinqaya» adlanan bu kənddə onlar güc-bəla ilə «qədim dildə» danışan iki qoca tapırlar. Az keçmir ki, alimin bu qocalarla bərk mübahisəsi düşür. Alim təkidlə onlara başa salmaq istəyir ki, onlar buranın bineyi-qədimdən sakinləri olublar, qocalarsa bununla heç cür razılaşırlar. Onlar deyirlər ki, burada bina salmaları uzağı 200 ildir. Bir qonağı da göstərib deyirlər ki, bu da talışdır, iki gündən sonra öz vətəninə, o taya qayıdacaq. Bizimkilər də elə oradan gəlirlər. Bunu eşidən alim hirsələnib onların sözünə daha qulaq asmaq istəmir; ayağa durub kəndi tərk edir. Aradan az keçmir ki, həmin alimin növbəti kitabı çapdan çıxır. O kitabda

azərbaycanlıların qədim dilinin hələ də yaşadığını və bu dildə danışanlara «Gəlin qaya» da rast gəldiyini bütün təfəsilatı ilə «düzüb, qoşur».

Yazıçı bu hekayədə pəhləvi sülaləsinin son 56 ildə yeritdiyi farslaşdırma siyasəti nəticəsində İrandakı xalqları, xüsusilə azərbaycanlıları soy-köklərindən ayrı salmaq üçün bir para paniranist Kəsrəvi, Karəng və s. alimlər tərəfindən irəli sürülən azərbaycanlıların dilinin guya əvvəllər fars mənşəli olub, sonradan türkləşməsi kimi heç bir elmi əsası olmayan fərziyyələrini ifşa edir.

İsmayıl Hadinin «Dumanlı günlər» əsərində Rza şahın həyata keçirdiyi «Ağ inqilab» savadsızlığı ləğv etmək adı altında Güney Azərbaycanda qafalara fars dili və eləcə də fars mədəniyyətinin yeridilməsi siyasətinin tətbiqi satirik dil və ədəbi boyalarla təsvir olunur: **«Yuxarıdan göndərilən məmurlara rəiyyət «ağa rəis» deməyə adət etmişdi. Özünü müəllim adlandırırsa da, kəndə yeni gələn maarif işçisinə yenə rəis deyirdilər, Bu yeni gələn o birilərindən olsa-olsa ancaq geyimi ilə fərqlənirdi. Əmniyyəti kəndlilər nizamı paltar və tufənglərindən, ətiacı-ətiacı danışmalarından, pis ağızlarından tanıyırdılar... İndi də «Sipahe daneş» (Maarif Ordusu) gələndən ağa rəisin dilin kim qanırdı ki, dərsin də kim qana».**

İ.Hadi sonra efirdə səslənən və ədəbi dili yaymaqdan çox ona ziyan gətirən radio haqqında əsərin qəhrəmanının dili ilə yazır:

«Kənddə fars dilini qanan Molla Fətəli babam idi ki, radionu yaxına buraxmazdı. Radio danışığında siyasi təfsirdən baş açmaq olmazdı. Hərdən bir «radio-Təbriz» bir hissəsi fars, bir hissəsi türkə oxşar cin-şeytan dili ilə alay-qolay kəndlilərə bir para zadlar andırırdı».

Hələ inqilabın qələbəsiindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayətolla Meşkini özü: «Bu nə türkidir ki, radio-televizyon danışır; yarısından çoxu farscadır», - deyərək ötəri də olsa bu məsələyə toxunmuşdu.

Çox təəssüf ki, bu günə qədər Təbriz radiosunun Azərbaycan türkcəsində verilişləri ədəbi dildə olmayıb, bərbad bir vəziyyətdə səslənir. Ana dili radio-televiziyada böyük təhriflərlə verilir. Ümumiyyətlə, radio-televiziyada işlənən cümlələrin ancaq

feilləri türkçə olur və danışq dilindən də qaydasız olur. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar; radio-televiziyaadakı bu verilişlər heç də savadsızlıqdan yox, düşünülmüş məqsədlərdən irəli gələ bilər. Hər halda xaricə verilən verilişlər kimi daxili verilişləri də düzgün ədəbi dildə vermək olar.

Ana dili problemi ilə belə örnəklərin siyahısını çox uzatmaq olar. Yazının əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi ötən il bir qrup ziyalının ölkə prezidenti M. Xatəmiyə etdiyi müraciətdə türkçə verilən kütləvi informasiya, xüsusilə radio-televiziya verilişlərində dil məsələsi də öz əksini tapmışdır: «Biz yenə də müsəlman İran cəmiyyəti içərisində «qapının öz dabanlığı üzərində hərləndiyini» görürük və bu kütləvi təbliğat vasitələrində heç bir dəyişiklik nəzərə çarpmır. Azərbaycan əhalisi İslam cumhuriyyəsinin müxtəlif informasiya mərkəzlərindən hələ də təhqir və yalan təbliğatı görməkdədir».

Yapon mütəxəssislərinin proqnozlarına görə XXI əsrin əvvəllərində bəşəriyyəti narahat edən bir çox problemlər həll olunacaq, əlçatmaz arzular yerinə yetəcək. Ümid edək ki, yaşadığımız əsrdə İranda Güney Azərbaycanlıların milli haqları ilə bağlı məsələlər də yaxın gələcəkdə öz həlini tapacaq.

Yazımı Azərbaycanımızın böyük milli öndərlərindən biri Seyid Cəfər Pişəvərinin bir qiymətli kəlamı ilə başlamışdımsa, onun vaxtilə söylədiyi ana dili ilə bağlı başqa bir kəlamı ilə bitirmək istəyirəm: «Dilimiz düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq, çox geniş və zəngindir. Onun rüşəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir. Biz onu ana südü ilə əməib vətənimizin rahnəvaz havası ilə tənəffis etmişik. Onu təhin edənlər, onu təhrif edib süni göstərmək istəyənlər bizim həqiqi düşmənlərimizdir».

*«Səhər» jurnalı. Təbriz., 2001, 8-ci sayı*

### **«Onu qeyri -adi gələcək gözləyirdi...»**

Suğra xanım Azəri (Cavadzadə) - 21 Azər Hərəkatının lideri, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qurucusu və rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvərinin bacısıdır. Hər iki Azərbaycanda və İraqda yaşayıb, işləmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyətə maraq göstərmiş, ADF-nin fəal üzvlərindən olmuş, ictimai işlərdə çalışmışdır. Həyat yoldaşı Mirağa Azəri Azərbaycanın hər iki tayında, İraqda Dəmiryolu və körpüsəlik üzrə mühəndis işləyibdir. Bu gün Azərbaycanda inşa edilmiş bir neçə körpü onun adı ilə bağlıdır.

İş elə gətirmişdi ki, Suğra xanım qardaşı Seyid Cəfər Pişəvəri ilə təkcə uşaqlıqda deyil, sonralar da uzun müddət ailəlikcə bir yerdə yaşamış, qayğıkeş bir bacı kimi Pişəvərinin həmdərdi və sirdaşı olmuşdur.

Seyid Cəfər ailədəki beş uşaqdan ikincisi idi. Səfər ayının 13-də doğulmuşdu. Kəndin başbiləni Mirdamət (onun qabaqcadan hər şeyi görmək qabiliyyəti vardı) atama demişdi ki, bu uşaq çox ağır gündə dünyaya gəlib. Uşağı qada-baladan uzaq eləmək üçün yeddi il onun özü ağırlığında sədəqə paylanmalıydı. Gələcəkdə onun başına nələr gələcəyini təkcə Allah bilirdi. Təzə doğulmuş övlad haqda bu sözləri eşidən atamla anam çox mütəəssir olmuşdular. Yeddi yaşına qədər hər il onu tərəzinin bir gözünə çıxarır, o biri gözünə isə özü ağırlığında düyü, buğda və s. qoyurdular.

Beş yaşında artıq yazıb oxumağı bacarırdı. Mütaliə etməyi çox sevirdi. Bəzən onu oynamağa çağıranda bacısına deyirdi ki, get özün tək oynat, mənə qarışma.

Ədəbiyyat, tarix, fəlsəfəyə aid əlinə nə kitab düşürdüsə, hamısını oxuyurdu. Çox güclü hafizəsi vardı. Molla atasına onun Bağdadda təhsil almağını məsləhət görmüşdü.

Suğra xanımın sözlərinə görə atası kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olurdu. Payızın sonu və qış aylarında işi az olduğundan işləmək üçün Quzey Azərbaycana, Rusiyaya gedərdi:

- Ata tərəfim Xalxalda məşhur olan Təbatəbai səyidlərindən

idi. Atam çox zəhmətkeş idi. Kənddə hamı ona hörmətlə yanaşırdı. Zeyvə kəndində kənd əhli qaçaq-quldur əlindən cana gəimişdi. Hər payız yığılan məhsulu talan edib aparırdılar. Elə olurdu ki, kəndliyə əkmək üçün toxumluq saxlamırdılar.

Seyid Cəfər bunları görüb deyirdi ki, mən belə yaşamaq istəmirəm, mən bu həyatı dəyişmək istəyirəm. On yaşlı uşağın söylədiklərinə böyüklər o qədər də əhəmiyyət vermirdilər.

1905-ci ildə Bakıya köçürlər. Bülbülədə yaşayırdılar. Seyid Cəfər də Bülbülədəki yeni məktəbə gedirdi. Bir neçə aydan sonra müəllimi atasını çağırıb deyib ki, mən bacardığımı ona öyrətdim, nə kitab verirəmsə, hamısını bilir, hafizəsi güclüdür, çox irəli gedəcək.

O, əmək fəaliyyətinə də çox erkən başlamışdı. Seyid Cəfər oxuduğu məktəbdə həm də işləyirdi - zəngi çalır, qapı-pəncərəyə diqqət edirdi. 13-14 yaşlı bu oğlana müəllimlər hərdən dərs keçməyi də etibar edirdilər.

Sonralar təhsilini Sabunçuda davam etdirdi. O vaxtlar İrandan çörək pulu qazanmaq üçün Bakıya çoxlu kəndlilər gəlirdi. Səhər erkəndən işə gedən fəhlələr 200 qram ət, 100 qram noxud, bir dənə soğanı içində su olan saxsı bir bardağa atıb, balaca bir həyətdəki sobanın üstünə qoyur, axşam da gəlib onu götürüb yeyirdilər. Qazandıqları bir manatla dolanırdı, hələ ondan İrandakı ailələrinə də göndərirdilər. Neft quyularında işləyirdilər. Quyunu qazanda əvvəl qaz çıxırdı, çox vaxt biçarələr qazdan boğulub, elə oradaca can verirdilər.

Suğra xanım özü də bütün bu olayların şahidi olmuşdu. Köks ötürüb deyirdi ki, Seyid Cəfər İranda quldur- qaçaqların onların başına açdıqları oyundan bura qaçıb gəlsələr də, burada da bir gün görmürdülər. O belə şeyləri çox görmüş və bu haqda çox fikirləşmişdi. İnqilabi ruh da onda belə halları gördükdən sonra yaranmışdı.

- Bizdən tez ayrı düşmüşdü. Üzünü çox vaxt evdə də görmürdüm. Qazanıb yığdığı pullara da Xırdalanda iki otaq kirayələmişdi. İranlı fəhlələrin yaşadığı yerlərdə elanlar yapışdırıb onları könüllü açdığı kurslara (onlar pulsuz idi) dəvət edirdi. Gün ər-

zində elə olurdu ki, tələbələrle 2-3 növbəli dərs keçirdi. Atam onu danlayıb deyirdi ki, çox çətin işdən yapışırsan, bacarmazsan. O isə atama qulaq asmırdı. Beləcə üç il müəllimlik etdi.

Əslində atamın ona təsiri daha çox olmuşdu. Atam Səttar xanın yaxın mücahidlərindən idi. Hələ o vaxtlar atamla dostları arasında fədailər, inqilabçılar barədə söhbətlər olurdu. 11-12 yaşlı Seyid Cəfər də həmişə onların qulaq yoldaşı olardı. Söhbətə qarışıb bir söz soruşanda ona gülüb deyər dilər ki, sən belə şeyləri bilmək üçün hələ çox kiçiksən.

O vaxt təkcə böyük bacım öz ailəsi ilə birlikdə bu taya gələ bilməyib, İranda qalmışdı. Seyid Cəfər arada vaxt tapıb bacımı Bakıya gətirmək üçün İrana getmişdi. Lakin o vaxtlar kəndlərdə yayılan amansız qızdırma xəstəliyi bacımı və onun ailəsini yaxalamışdı, xəstəlikdən heç biri salamat qalmamışdı. Bu faciə ailəmizə, xüsusilə Seyid Cəfərə çox pis təsir etmişdi. O bir müddət xəstə düşmüşdü...

İki bacı, üç qardaş olmuşuq. Qeyd etdiyim kimi böyük bacım qızdırma xəstəliyindən bizi vaxtsız tərk etdi. Xatirəsini yaşatmaq üçün adını böyük qızıma qoydum. Həyat yoldaşım çox səmimi və ciddi adam idi. Seyid Cəfərlə yaxın dost idilər. O biri qardaşlarımdan biri həkim, biri isə mühəndis idi. Mirsəlim əvvəllər «Hürriyyət» qəzetində məqalələr yazırdı. Peterburqda oxuyub. Dəmir yolu, su, şosse yolu üzrə mühəndis olmuşdur. Bakıda o vaxtlar içməli su məsələsi çətin idi. Tək-tək dövlətliklərin həyatında su olardı. Suyu tək Zeynalabdin Tağıyev çəkdimişdi. Sonralar Şamaxı və Quba tərəflərdən Bakıya su çəkilməsində onun böyük rolu olub.

Kiçik qardaşım Mirxəlil uzun müddət Bakıda Musa Nağıyev adına xəstəxananın IV korpusunun müdiri olub. Həm də Tibb institutunda dərs deyirdi...

Seyid Cəfər elə uşaqlıqdan çox mütaliə edirdi. Dünya malı, var-dövlət onu heç maraqlandırmırdı. Evdə, çöldə işləməklə arası yox idi. Anam da onu həmişə elə bu xasiyyətinə görə danlayardı. Hərdən yanına dost-yoldaşları gələndə ya qızğın mübahisələr edər, ya da teatr oyunu çıxarardılar. O vaxtlar İranda teatr-filan



yox idi. Yeganə tamaşaçıları da mən olardım.

Birinci dünya müharibəsi gedən zaman yaşayış çox ağırlaşmışdı. Bir yandan da erməni-müsəlman davası camaatı yaman günə qoymuşdu. O nankorlar həmişə bayram vaxtı Novruzda quldurluq edir, evləri soyur, araya qan salırdılar. O vaxtlar bu hadisəylə bağlı kədərli bir şeir dillərdə dolaşırdı. Adı gərək ki, «Yaşardı gözəl əsgərlərimizin gözü» idi.

Seyid Cəfəri qəzaya salanda bir ermənidən istifadə etdilər. Mənim bir cavan oğlum da 23 yaşında bir erməni hiyləsinin qurbanı oldu...

Qardaşımın gördüyü ictimai-siyasi işlərindən çox yazıblar. Onunçün də bu barədə çox danışmayacağam.

İlk məqaləsi gərək ki, «Yoldaş» qəzetində çıxmışdı. Sonralar özü elə 17-yə yaxın qəzet çıxarırdı.

Seyid Cəfər şah sarayına yaxın bir qızlia evlənmişdi. Atası şahın etibar etdiyi məmurlardan idi. Anası isə Tiflis türklərindən idi. (yəni azərbaycanlı). Çox gec evlənmişdi, peşəkar inqilabçı idi. Evləndə sarayla əlaqəsi olan qızla evlənmişdi ki, saraya nüfuz edə bilsin.

Seyid Cəfər işi ilə bağlı bir yerə gedəndə Məsumə mənim yanımda qalardı. Seyid Cəfərə qarşı çox nəzakətli, qayğıkeş idi. Onun işlərinə qarışmaz, onun rahatlığı üçün həmişə şərait yaradardı. Məsumə xanım yaxşı tar çalardı. Bircə oğulları qaldı. Atasının evdən son gedişində oğlu Dəryuşun 20 yaşı vardı. Həyat yoldaşının müəmmalı ölümündən sonra Məsumə xanım Bakıda qala bilmədi. Dəryuş da sonra bibisi qızı - yəni mənim böyük qızım ilə evləndi. İki övladları oldu. Biri atasının, o biri isə anasının sənətini seçib, mühəndis və həkim oldular. İndi Almaniya da yaşayırlar.

Mənə bəzən qardaşımla bağlı qəribə suallar verirlər. Onlardan biri də S.C.Pişəvərinin vəsiyyətnamə yazıb qoyması ilə bağlıdır.

Onun axı, cəmi 55 yaşı var idi. Bizim Şərq aləmində vəsiyyəti adətən ölümqabağı yazıb qoyurlar. Bunu da adətən ahıl, yaşlı, bir də tezfiqlə öləcəyini bilən və duyan xəstə adamlar edirlər.

O, ömrü boyu çox əziyyətlərə qatlaşmışdı. On bir il «Qəsri-Qacar» həbsxanasında saxlanılaraq işgəncələrə dözmüşdü. Oradan çıxanda onu çətinliklə tanıya bildim. O ağbəniz idi, iri gözləri vardı. Uşaqların içində ən gözəgəlimlisi idi - zahiri anama çəkmişdi. Zindandan azad olanda qarayanız olmuş, gözləri alacalanmışdı.

Azərbaycan Milli Hökumətinin qələbəsindən çox fərəhlənirdi. Yetim uşaqları küçələrdən yığırdırmış, kəndlilərə torpaq paylamış, qadınlara hürrriyyət vermiş, türk dilli məktəblər açdırmışdı. Biz o zaman ailəməzlə İraqda idik. Yoldaşım Sultanabadda dəmiryol çəkilişinə rəhbərlik edirdi. Bizə məktub yazmışdı ki, nəyi gözləyirsiniz, qayıdın Vətənə. Biz də geri döndük.

1946-cı ilin dekabr ayında onu buraya - Bakıya çağırırdılar. Mənə onda xəbər eləmişdi ki, əlində vacib işi də olsa qoysun, durmayıb gəlsin. Xasiyyətinə bələd idim. Tez-tələsik biz də yola düşdük. Bizi bir neçə ailə ilə birlikdə Bakıya gətirdilər. Mərdəkanda bir hərbi sanatoriya vardı. Orada iki aya yaxın saxladılar, sonra bizi tələm-tələsik başqa yerə apardılar. Seyid Cəfər bizə heç nə götürməyə icazə vermədi. Dedi ki, 2-3 günə yenə qayıdacağıq. Amma səfərimiz çox uzun çəkəsi oldu. Əvvəl Astaraya, sonra isə Naxçıvana getdik. Seyid Cəfər öz maşınının ixtiyarını mənə və xanımına vermişdi. O vaxtlar Azərbaycanın birinci katibi olmuş Mircəfər Bağirovla onun arasında məxfi söhbət olmuşdu. M. Bağirov çalışırdı ki, o, sərhəd rayonlarından imtina etməyə razılıq versin. Bunun üçün ona çox şey boyun olurdu. Qoşun, silah-sursat, ümumiyyətlə hər nə istəsə idi alacaqdı. Lakin S.C. Pişəvəri buna heç cür razı olmurdu. O deyirdi ki, bu işə qol qoysam xalq mənə nə deyər?

M. Bağirovun İ. Stalinlə sonuncu dəfə danışığından sonra Pişəvəriyə fikirləşmək üçün vaxt vermişdi. O zaman 3 gün ərzində bütün İranboyu sərhədlər açıldı.

M. Bağirovla söhbətdən sonra onun qanı çox qaralmışdı. Deyirdi ki, bizi bura gətirməklə aldatdılar. Onun dediyi işə razılaşsam, mənə nə deyərlər? Qayıtmalı olacağam, qoşunları yığacağam. Lazım gəlsə, fədailəri başımıza yığib partizanlıq edəcə-

yik. Son sözlərindən biri də bu oldu ki, burda daha qalmaq olmaz, səhər də olmasa, o biri gün yola çıxmalıyıq. Bakıda və respublikanın bir çox rayonlarında yerləşdirdiyi fədailərin hər bir ehtiyacı ilə özü məşğul olurdu. Yuxarıdakı sözləri deyəndən sonra o fədailərinə pul və paltar çatdırmaq üçün maşına minib yola düşdü. Onu da deyim ki, son 3 gün ərzində şəxsi sürücüsünü (Sürücümüz tanınmış ziyalı Çeşməzərin qardaşı idi) dəyişdirmişdilər. Yeni peyda olmuş sürücünü isə maşını təmizləmək üçün məndən bəzi şeyləri soruşanda görə bildim, türkcə (Azərbaycanca) ləhcəyə-nən danışdı. Sonralar bildim ki, erməniymiş.

1947-ci il iyulun 11-də o, avtomobil qəzasına düşüb, həlak oldu. Dedilər təsadüfi hadisədi, qəzadı, filandı...

Bir onu bilirəm ki, öləsi var, gedəsi yoxdu deyən o Seyid Cəfər, bizim Seyid Cəfərin qatili oldu!

*“21Azər” jurnalı.  
yanvar 1999-cu il*

P.S.Qeyd edim ki, Suğra xanımla görüşüb söhbətləşməyə az qala üç-dörd ay sərf etmişdim. Ümumiyyətlə, Suğra xanım başda olmaqla bu hörmətli şəcərənin davamçıları Seyid Cəfər Pişəvəri konusu ilə bağlı qapıya gələnləri könülsüz qarşılayır, çox zaman kəlmə kəsmək belə istəmirdilər. Görünür, bunun səbəbləri vardı. Zaman-zaman bu tarixi şəxsiyyətə S.C. Pişəvəriyə ünvanlanan (özəlliklə də sovet dönmində) dürlü-dürlü şər-böhtandan, yanlışlıqlardan, təhriflərdən yorulmuşdular. Amma mən şanslı oldum. Bu üz-gözü nura boyanmış və hafizəsini ahıl yaşına baxmayaraq gözəl hifz eləmiş Suğra xanımla ünsiyyət yarada bildim. Və sonda onun dilindən belə bir dəyərli xatirəni yazmaq mənə nəsim oldu. Ən başlıcası isə, bu söhbət-müsahibə Suğra xanımın Seyid Cəfər Pişəvərinin anadan olduğu günü, eləcə də ilini də dəqiqləşdirməyə imkan verdi. Bu çox önəmli tarixin üzə çıxarılmasında mənim də rohum olduğundan iki qat sevindim. (S.C. Pişəvərinin təvəllüd tarixi bir sıra kitab və yazılarda fərqli olaraq 1893, 1897 və hətta 1888-ci il verilirdi. Doğma bacısı Suqra xanım isə S.C. Pişəvərinin 1892-ci ildə anadan olduğunu

deyir. Bu tarix S.C.Pişəvəri irsinin tanınmış tədqiqatçısı Əkrəm Rəhimli(Bije)nin yazdıqları ilə- S.C.Pişəvərinin 1930-cu ildə istintaqa verdiyi məlumat və «Ajir»də özü haqqında yazdığı tarixlə üst-üstə düşür.) O vaxtdan böyük mütəfəkkirin doğum tarixi ilk dəfə olaraq dəqiqliyi ilə müəyyən edilmiş oldu – 1892-ci il,səfər ayının 13-nü,yəni avqust ayının 26-nı S.C.Pişəvərinin doğum günü kimi yaddaşımıza həkk elədik!

## **Rəhim Rəisniya-60**

Rəhim Rəisniya 1940-cı ildə Təbrizdə doğulub. Özünün yazdığı kimi Rza şahın yıxılmasına düz bir il qalanda əli güclə ağzına yetişən bir ailədə dünyaya gəlib. Atası savadsız olsa da, gözü açıq, qeyrətli bir zəhmət adamı idi. Məşrutə hərəkatında iştirak etmiş Səttar xan atlılarından, pəncərə qabağında oturub dodağaltı oxuduğu:

*Səttar xan atlısıyıq,  
qorxmırıq qandan,  
Döyüşlərdə çıxdıq  
hər imtahanndan.*

sətirləri hələ də Rəhim Rəisniyanın qulaqlarında səslənir.

Rəisniya ibtidai və orta təhsilini Təbrizin «Hüمام», «Xiya-bani» və «Mənsur» mədrəsələrində alır. 10 il Təbriz ətrafındakı kəndlərdə imkansız kəndli balalarına dərs verməklə yanaşı, Təbriz Universitetinin tarix bölümündə oxuyur və oranı bitirir.

1976-cı ildə ali təhsilini təkmilləşdirmək üçün Türkiyəyə yollanır. İstanbul Universitetində orta çağ tarixi ilə bağlı elmi iş götürüb üzərində işləyir. Üzərində çalışdığı «Azərbaycan Elxanilər dövründə» mövzusu ilə bağlı mənbələrlə tanış olmaq üçün İrana qayıtmalı olur. İşini qurtarmaq ərafəsində 1978 -ci ildə Təbrizdə inqilab baş verir. O, bu inqilabi hadisələrdə fəal iştirakçı olduğundan Azərbaycanı heç cür tərk edib Türkiyəyə dönə bilmir. İnqilabdan sonra Təbriz Universiteti tələbələrinin istəklərini qəbul edib onlara tarix fənnini tədris edir. Təqaüdə çıxdıqdan sonra yaradıcılıq üçün daha çox imkan tapır, əsərlərini qaydaya salıb nəşr etdirə bilir.

Rəhim Rəisniyanın ilk yazısı Təbrizdə «Məhdi-azadi» qəzetinin həftədə bir dəfə çıxan «Adinə» adlı xüsusi əlavəsində dərc olunur. O kənd məktəblərində müəllim işlədiyi zaman redaksiya ilə sıx əlaqə saxlayır. Bu nəşriyyə ətrafında Səməd Behrəngi, Be-

hruz Həqqi, Əlirza Nabdil (Oxtay), Fəmur kimi qeyrətli millət-sevər ziyalılar toplanmışdı. «Adinə » onlar üçün böyük bir təcrübə meydanı olmuşdur. Lakin təəssüf ki, nəşriyyə çox az yaşadı, fars şovinistlərinin təzyiqinə tuş gəldi və bağlandı. “Adinə” paniranistlərin orqanı olan «Xak və Xun» (Torpaq və qan-P.M.) məcmuəsinin təkidi ilə qapanmışdı. Orada dərc olunan bir məqalədə deyilirdi ki, «Adinə»də çap olunan yazılardan vaxtilə Azərbaycanca Pişəvərinin qələbəsinə yol açan məqalələrin iyi gəlir...

O vaxtdan başlayaraq Rəhim Rəisniya digər vətənpərvər qələmədaşları kimi bütün varlığını, fəaliyyətini Azərbaycan mədəniyyətinin yayılması və qorunmasına həsr edir.

«Adinə» də dərc olunan bir məqaləsi onun gələcək taleyinin istiqamətlənməsində önəmli rol oynayır. Dərginin Məşrutə hərəkatının ildönümünə həsr olunmuş xüsusi nömrəsindəki məqalələr məzmunu ilə seçilir. Səməd Behrəngi - Azərbaycanın Məşrutə hərəkatındakı rolu, Bəhrüz Həqqi-lümpenlərin həmin hərəkatda yeri, Rəhim Rəisniya isə Məşrutənin iqtisadi - ictimai zəmini başlıqlı mövzular üzərində çalışmalı olurlar. Alim sonralar bu tədqiqatın üzərində işləyib təkmilləşdirir, 1968-ci ildə onu kitab şəklində nəşr etdirir.

Həmin illərdən başlayaraq R.Rəisniya bir çox elmi tədqiqat əsərləri, o cümlədən «İran Məşrutəsinin iqtisadi və sosial zəmini» (1968), «Məşrutə hərəkatının iki mübarizi» (1969), «Üzeyir Hacıbəyli və İran Məşrutə hərəkatı» (1976), «Üzeyir Hacıbəyli və iki inqilab» (1978), «Dünya silah anbarı» (1978), «SiyasətiTalibi» (1978), «Məzdek hərəkatı və davamçıları» (1978), «Heydər Əmioğlu» (1981), «Şeyx Bədrəddin, başqa bir məzdek» (1982), «Koroğlu əfsanəsi və tarixi» (1987), «Azərbaycan İran tarixinin axınında» I cild, (1990), «İran və Osmanlı XX əsrin astanasında» (1995) kitabları nəşr olunub.

«İran və Osmanlı XX əsrin astanasında» əsərində R.Rəisniya Azərbaycanın düşmənlərinin indiyədək qıfıl altında saxladığıları həqiqətlərin izinə düşüb, onları üzə çıxarır. Kitablə yaxından tanış olanların söylədiyinə görə bu əsər millətinin tarixi keçmişi, onun açılmamış həqiqətləri ilə marqlanan, şanlı və əzəmətli səhifələri ilə qürur duyan hər bir Azərbaycan türkü üçün dəyərlidir.

Bu əsərdə də o həmişə olduğu kimi boş şüarlardan uzaq tarixi faktlara söykənir.

R. Rəisniya eyni zamanda tarix və ədəbiyyatla bağlı ingilis, türk, azərbaycan dillərində ondan artıq kitabı farscaya tərcümə etmişdir. Bünların içərisində məşhur türk yazıçısı Namiq Kamalın üç kitabı, M.S.Ordubadinin, C.Bərgüşadın tarixi romanları və s. də vardır.

Son illər Rəisniya XX əsrdə Azərbaycanın azadlıq mücadiləsinin öndəri Məmməd Əmin Rə sulzadənin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bir əsər üzərində çalışır. Azərbaycanın o tayındakı milli azadlıq hərəkatının digər öndəri S.C.Pişəvərinin «Həqiqət» qəzetində dərc olunan məqalələrini «Azadlığın son günləri» kitabını isə artıq oxucuların ixtiyarına verib.

R.Rəisniya bir neçə dəfə Bakıda olmuşdur. Elmə və xalqına göstərdiyi yüksək xidmətlərinə görə Azərbaycanın bir çox ali məktəblərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür.

Bu il görkəmli tarixçi alim, gözəl tərcüməçi, təvazökar insan olan Rəhim Rəisniyanın 60 yaşı tamam olur. Redaksiyamızın adından hörmətli alimi təbrik edir, ona cansağlığı və yeni yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq!

*“21 Azər” dərgisi. 2000, payız*

## **Cavad Heyət fenomeni və «Varlıq» dərgisi**

Doktor Cavad Heyət haqqında yazmaq mənim üçün həm asan, həm də olduqca çətindir...

C. Heyəti mən 80-ci illərin əvvəllərindən - BDU-nun tələbəsi olduğum vaxtdan tanıyıram. Sonuncu kursda onun sahibi və nəşiri olduğu «Varlıq» dərgisi ilə bağlı araşdırma apardığım üçün həmişə böyük hörmət bəslədiyim müəllimim, rəhmətlik Abbas Zamanovun məsləhəti ilə doktorla məktub vasitəsilə əlaqə yaratmışdım. Heç özüm də gözləmədiyim halda o mənim ilk məktubuma, suallarına çox dolğun və operativ surətdə cavab yollamışdı.

Sonralar Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyətində işlədiyim zaman cəmiyyətin xətti ilə Azərbaycana gələn Cavad Heyətlə tez-tez görüşürdüm. Hər dəfə Bakıya gələndə özü ilə «Varlıq» dərgisinin son nömrələrini gətirər, onlardan birini də şəxsən mənə təqdim edərdi. Beləcə özüm də bilmədən «Varlıq»-ın daimi oxucusundan onun araşdırıcısına və təbliğatçısına çevrildim. Onun dəyərli əsərlərindən birini - 1995-ci ildə Tehrandə nəşr olunmuş «Ədəbiyyatşünaslıq» kitabını kiril əlifbasına çevirərək çapa hazırlamaq da mənə nəsib oldu.

Bu il doktor Cavad Heyətin 75 yaşı tamam olur. Onun 70 illiyi münasibətilə çap olunmuş kitabda o taylı-bu taylı tanınmış görkəmli ziyalılarımızın çox dəyərli fikirləri, xatirələri var. Bütün bu yazılanların qarşısında yeni bir söz deməyin nə qədər məsuliyyətli olması çətinliyi ikiqat artırır.

Peşəsi ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrində mötəbər məclislərdə iştirak edən dünya şöhrətli həkim-alim çox vaxt istirahət dəqiqələrini həmin şəhərlərin kitabxanalarına baş çəkməklə keçirir. Xalqının keçmişi ilə bağlı əlyazmaların sorağında olan bu fədakar ziyalının axtarışları çox zaman uğurla nəticələnir. Belə uğurlar bir deyil, beş deyil. Dilimizdə olan XVII əsrə aid olan bir əlyazmanın surətinə o, İsveçdə Dövlətlərarası Cərrahlar Konqresinə dəvət olunduğu zaman mərkəzdən xeyli uzaqda yerləşən Uppsala şəhərinin universitet kitabxanasında rast gəlir. Yaxud Fran-



sada olduğu zaman Parisdə İ. Ferdinandın 1900-cü ildə çap olunmuş əsərində Bizans imperatoru Aleksisin qızının atasına həsr etdiyi «Aleksiada» kitabından göstərilən nümunədə teatr tarixi ilə bağlı çox maraqlı bir fakt dərhal C. Heyətin nəzərini cəlb edir. Orada yazılır ki, 1112-ci ildə bizanslılarla Alp Arslanın oğlu Məlikşah arasındakı savaş zamanı Bizans imperatoru özünü xəstəliyə vurub müharibə meydanına getmir. Bundan duyuq düşən türk əsgərləri komediya şəklində bir tamaşa hazırlayıb onu səhnəyə çıxarırlar. Tamaşanın mərkəzində Bizans imperatoru at arbasında öz həkim və cangüdənləri ilə hədəf seçilir. Sən demə, komediyanın yaranma tarixi XV əsr ilə və özü də fransızlarla deyil, ondan 3 əsr öncə səlcuq türkləri ilə bağlıdır. Bu orijinal fikri ilk dəfə Cavad Heyət irəli sürür.

Mən «Varlıq» dərgisi haqqında tədqiqat əsəri yazmışam və araşdırıcı kimi Cavad Heyət fenomeni, onun yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan «Varlıq» dərgisi ilə bağlı məqamlara toxunmaq istəyirəm.

Necə olub ki, C. Heyət kimi tibb sahəsində çox böyük nüfuz qazanmış bir cərrah ədəbiyyat, dilçilik və tarixlə də dərindən marqlanıb?

Doktor Cavad Heyət bu haqda xatirələrində yazır. «İranda oxuduğum kitablarda vətənim, millətim ilə bağlı bir çox sorğulara cavab tapa bilmirdim. Ona görə də Türkiyə və Quzey Azərbaycanda çap olunmuş qaynaqları, sonralar isə fransız və ingiliscə tarix və tərcümələri oxuyub, bir məsələni bir neçə qaynaqdan oxumağa bir növ adət etdim». Doktor bu sahədəki çalışma və araşdırmalarını bütün həyatı boyu davam etdirir.

Millət təəssübkeşliyi doktor Cavad Heyətə irsən keçmişdi. Vaxtilə İranda yüksək qulluqlarda işləyən atası Mirzə Əli Heyət xalqını Cənubi Azərbaycanda şah qırğınlarından, Naxçıvanda erməni təcavüzündən qorumuşdu. Doktor atasının bu mötəbər missiyasını heç vaxt unutmamış, bütün imkanlarından potensial surətdə istifadə edib elmi və ədəbi fəaliyyətində Arazın hər iki tayında yaşayan xalqının mədəniyyətini, tarixini bütövlükdə araşdırmış, təbliğ etmiş və bu müqəddəs amala həsr olunmuş cild-cild

kitablar nəşr etdirmişdir. Doktor C. Heyətin ən böyük əsəri, belə demək mümkünsə, şah əsəri onun 21 ildən bəri müntəzəm yayınladığı «Varlıq» dərgisidir.

«Varlıq», ilk növbədə, Güney Azərbaycanda milli hərəkatın siyasi reallığa əsaslanan zəmində inkişafına xidmət edir. İkiyə bölünmüş xalqın siyasi, mədəni və bədii təfəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynayır. Milli birliyin Güneydə ədəbi-mədəni mərkəzi də məhz «Varlıq» dərgisi sayıla bilər.

«Varlıq» dərgisinin yarandığı illərdə yaşamaq və məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan bir xalqın milli varlığının ifadəsi olan xalqın öz dilində sözə, fikrə böyük ehtiyacı vardı. «Varlıq» Güney Azərbaycan mədəni mühitindəki bu boşluğu doldurmaq zərurətindən yarandı.

«Varlıq»ın yaratıcıları başda doktor C. Heyət olmaqla sonsuz fədakarlıq, sədaqət və zəhmətlə doğma xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışdılar. Onlar sənət və peşə baxımından müxtəlif sahələrdə işləsələr də (dilçi, jurnalist, ədəbiyyatçı, tarixçi, hüquqşünas, həkim, müəllim, inşaatçı, ilahiyyatçı və s. ) bu yaratıcı ziyalıları-doğma dilə və xalqa sonsuz məhəbbət hissi sıx birləşdirirdi.

«Varlıq» jurnalının yarandığı vaxt Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin Şimalda mövcud olan üslubları yox idi. Ziyalıların danışq tərzində və yazı üslublarında fars təfəkkür tərzə hakim idi. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları haqqında təsəvvür zəif idi. Ən başlıcası isə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən yazarlar, jurnalistlər çatışmırdı.

«Varlıq»ın həll edəcəyi birinci dərəcəli vəzifə publisist dildə yeniləşmə, reforma etmək, Şimalda mövcud olan nailiyyətlərdən bəhrələnməklə ədəbi dildə vahid yazı qaydası yaratmaq idi.

«Varlıq» ilk gündən başlayaraq dil-üslub problemini də tədrisən aradan götürmüş, nəticədə ərəb əlifbası ilə sözlərin azərbaycanca asan oxunması kimi vacib məsələni həll etmişdir. Bir mətbuat orqanı kimi özünəməxsus dili olan «Varlıq» digərləri üçün də örnək rolunu oynayır. Ortaq türkcə sözlərdən bol-bol istifadə edən dərgi bu gün ümumtürk nəşrinə çevrilmişdir. Dərgidə İran-

dakı digər türk xalqlarının da az öyrənilmiş ədəbiyyat, dil və tarixi araşdırılır, Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinə həsr olunmuş materiallara ümumtürk konteksti prizmasından yanaşılaraq bu məsələni kompleks halda həll etməyə səy göstərilir.

Cənubla Şimal arasında milli-mənəvi psixoloji körpü rolunda tarixi vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirən «Varlıq» eyni zamanda bütün türk dünyasının keçmişi, indisi və gələcəyi haqqında mötəbər elmi, ədəbi yazılar verməklə türk xalqlarının birliyinə xidmət edir. Türk dövlətləri və mədəniyyəti haqqında silsilə tədqiqatlar öz soy-kökünü dərk etməkdə hər bir türkə yardımçıdır.

Nəhayət, «Varlıq» Quzey Azərbaycanın ən vacib, ən ağırli problemlərinə böyük yangı və həssaslıqla yanaşır. Xalqımızın düçar olduğu bəlalara ən mötəbər səviyyədə münasibətini bildirir. Qarabağ dərdi «Varlıq»ın da dərdidir. Cavad Heyətin Süleyman Dəmirələ məktubu «Varlıq»ın ictimai-siyasi xəttini parlaq əks etdirir.

Güney Azərbaycan poeziyasının korifeyləri ustad Şəhriyar və Səhənd «Varlıq» jurnalının nəşrini böyük sevinclə qarşılamiş, onun yazarları sırasına qatılmışdılar . Sevimli şairimiz Şəhriyarın dərği haqqında yazdığı:

*Dil açmada karlıq da gedir, korluğumuz da,  
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan-*

misralarında öz əksini tapmış fikrin böyük həyatı mənası zaman ötdükcə artır.

1978 -1979-cu illər inqilabından sonra İranda azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış 40-dan artıq anadilli mətbuat orqanlarından yalnız biri - «Varlıq» XXI əsrə qədər özünü yaşada bildi. Ömrü 1-2 ildən artıq olmayan mətbuat nümunələrinin qapanmasının səbəbləri müxtəlif idi. «Varlıq»ın isə belə uzun ömür yaşamasının səbəbi birdir: C. Heyət fədakarlığı və C. Heyət uzaqgörənliyi.

Öz ana dilini ancaq evdə ailə çərçivəsində eşidən və bilənlərə «Varlıq» dərgisi bir növ əlifba və digər dərslikləri onlar üçün əvəz edən həm müəllim, həm də məktəb oldu.

İldən-ilə püxtələşib yetkinləşən dərginin onu izləyənlərə də təsiri çox olmuşdu. Əvvəllər gələn məktubların əksəriyyəti farsca idisə, sonralar artıq bu nisbət Azərbaycan türkcəsinin xeyrinə dəyişmişdi.

«Varlıq» jurnalı iyirmi ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərir. C. Heyətin İrandakı böyük nüfuzu bu jurnalın yaşamasının təminatçısıdır. Cavad Heyət dünya şöhrətli cərrah kimi böyük nüfuz qazanmış böyük şəxsiyyət, hərtərəfli savadı, geniş erudisiyası olan ziyalı-vətəndaş kimi öz imkanlarını «Varlıq»da ifadə etmiş və bu gün də böyük ehtirasla bu işi davam etdirir.

Cavad Heyət «Varlıq» jurnalının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni platformasını müəyyən etdi. O, milli ruhlu Azərbaycan ziyalılarını bu dərginin ətrafında cəmləşdirdi.

Cavad Heyət Cənubla Şimal arasında mənəvi körpü «Varlıq» isə bu körpünün özülüdür. Özünün qeyd etdiyi kimi, «Varlıq» onun varlığıdır.

«Varlıq» ayrı düşmüş iki qardaşın bir təfəkkür, bir düşüncə işığında birləşməsində tarixi bir missiyanı yerinə yetirir. Cənubu Şimala, Şimalı Cənuba qovuşdurur. Bunun ən real daşıyıcısı kimi xalqın ədəbi-mədəni sərvəti önə çəkilir.

«Varlıq» doktor Cavad Heyətin yaradıb yaşatdığı ən böyük əsərlərindən biridir. Tək elə «Varlıq» dərgisi bu fenomenal şəxsiyyətin bütün yaradıcılıq potensiallarını özündə dolğun əks etdirir. Cavad Heyət böyük cərrah kimi nüfuz qazandı, böyük şəxsiyyət, hərtərəfli savadı, geniş erudisiyası olan ziyalı kimi öz imkanlarını «Varlıq» da ifadə etdi və bu gün də böyük əzm və ehtirasla bu işi davam etdirir.

Mən 75-illiyi münasibətilə doktor Cavad Heyəti təbrik edir, ona cansağlığı, uzun ömür, bütün işlərində uğurlar arzulayıram. Xalqımızın fiziki və mənəvi yaralarının sağlması üçün gördüyünüz işlərdə Ulu Tanrı yardımçınız olsun, ustad!

*«Bıçaq və qələm» kitabı  
(doktor Cavad Heyətin 75 illiyi ilə bağlı tophu),  
Bakı.Təhsil, 2001-ci il*

## **Azərbaycan türkcəsinin XVII əsrə aid qaynağı**

Güneydə «Varlıq» dərgisi yarandığı ilk gündən doğma dilin yorulmaz təbliğatçısı və tədqiqatçısı olmaq görevini boynuna götürmüşdü. Dərgi Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixə malik olmasını göstərmək üçün öz səhifələrində geniş bəhslər açmışdı. 23 il öncə «Varlıq» dərgisinin saylarından birində dərc olunmuş Azərbaycan türkcəsindən bəhs edən qiymətli bir əlyazma ilə bağlı yazını sizə (bir az işlənmiş şəkildə) təqdim edirik.

Günlərin birində doktor Cavad Heyət İsveçdə növbəti xarici səfərdə olarkən iki nəfər gənc soydaş ona yaxınlaşıb, Upsala şəhərindəki kitabxanada Azərbaycan dilinin XVII əsrə aid qaynağına rast gəldiklərini bildirir. Tanınmış türkoloq həmin şəhərə gedib əlyazmalarla maraqlanır. Vətənə dönəndən bir müddət sonra həmin vətənpərvər gənclərdən biri - Həmid Sayınqalalı əsərlərin fotosurətini C.Heyətə göndərir. C.Heyət gənclərə, xüsusən H.Sayınqalalıya dərin minnətdarlığını bildirir. Vaxtilə itib-batan, lakin əksəriyyəti dünya kitabxanalarında saxlanılan dil-mədəniyyət qaynaqlarımızın Avropa və Amerikada yaşayan soydaşlarımızın belə xeyirli işlərə təşəbbüs göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirir.

C.Heyətin özünün qeyd etdiyi kimi, İsveç səfəri sovuqatını - Azərbaycan dilinin XVII əsrə aid əlyazmasını araşdırıb gəldiyi nəticələrlərlə sizə tanış edirik.

Bu əlyazmalar XVII əsrdə İranda yaşayan Baltazar de Loyzyere tərəfindən yazılmışdır. Moskvada isveçli səyyah Con Qabriyel Sparvenfeld də 1687-ci ildə İsveçə getmiş və əlyazmalarını Upsalada universitet kitabxanasına (Karolina kitabxanası) hədiyyə vermişdir.

Baltazar-Sparvenfeld məcmuəsi 4 əlyazmasından ibarətdir. Universitet kitabxanasının kataloqunda bu əlyazmaları elə «Sparvenfeld məcmuəsi» adı ilə sıralanmışdır.

Birinci əlyazmanın ilk 19 səhifəsi İsfahanda fransızca yazılmış türk dilinin (əlyazmada - türki-əcəmi və ya İran türkcəsi kimi verilir - P.M.) qısa qrammatikasıdır. Sonra 100 səhifəlik fransız-

ca-türkcə sözlük gəlir. Ondan sonrakı 25 səhifədə isə fransızca-türkcə cümlələr verilir.

Əlyazmadakı səhifələrdən birində İran və Azərbaycan (Şimali Azərbaycan da daxil) şəhərlərinin adları yazılmışdır. Bu əlyazmanın sonundakı cümlədən belə anlaşılır ki, müəllif onu 1683-cü ildə Şamaxıda bitirmişdir.

İkinci əlyazma kiçik bir türkcə-gürcücə sözlükdür. Bəzi səhifələrdə sözlərin almanca və tək-tük qarşılığı da yazılmışdır. Əlyazmasının üstündəki qeydə görə Baltazar bunu Həştərxanda 1684-cü ilin avqustunda tamamlamışdır.

Üçüncü əlyazması Matyus incilinin türkcəyə tərcüməsidir, fransız əlifbası ilə yazılmışdır. İyirmi fəsildir və birinci səhifədə Sparvenfeld bildirir ki, kitab Baltazar de Loyzyerə tərəfindən İsfahanda yazılıb Moskvada ona verilmişdir. Kitabın son səhifəsinin altında «Kitab bənum Sparvenfeld» sözləri yazılmışdır.

Dördüncü əlyazması fars-ərəb hərfləri ilə azəri türkcəsinə (türki-əcəmi) tərcümə edilmiş Həzrət İsanın çəkdiyi izzətar tarixini əks etdirən «Həzrət İsanın cəfası» adlı bir kitabçadır.

Bu əlyazmalar barəsində ilk sözü isveçli müəllif L. Tohan-son söyləmişdir. İsveç Araşdırma İnstitutunun «Bildiriş» dərgisindəki məqaləsində o, belə güman edir ki, bu əsərlərin müəllifi Baltazar yox, bəlkə də səfəvilərin sarayında dilmanc olmuş fransız keşişi Rafael Di Mansdır. (R. Du Mans).

Biz Rafael Di Mansın 1684-cü ildə Azərbaycan-türkcəsi qrammatika kitabını (türki-əcəmi) yazdığını bilirik. Amma o, kitabı latın dilində yazmışdır. Cavad Heyət onu da qeyd edir ki, R. Di Mansın kitabı indiyədək əlimizə keçmədiyi üçün bu barədə bir fikir söyləyə bilmirik. İrəlidə bu kitabı tədqiq etmək imkanını tapsaq, hər ikisini müqayisəli şəkildə təqdim etmək çox faydalı olacaqdır.

Birinci əlyazması. Bu əsər qrammatika, xüsusilə dilimizin söz dağarcığı baxımından dəyərli və əhəmiyyətli. Qrammatika qismi fransızca yazılmış və heç bir müqəddiməyə girişmədən fəllərin məsdər və təsərif şəkillərini vermişdir. Əsərin tədqiqindən belə güman etmək olar ki, müəllif kitabı danışiq dilində yazmışdır.

Ərəb dilini bilmədiyi üçün o, ərəb sözlərinin yazılışını çox yerdə düzgün verə bilməmişdir. Məsələn, «qalib» yerinə «ğalib», «zəhər» yerinə «zahir» və «ayna» yerinə «əyan» yazmışdır. Çox yerdə isə Ş hərfi əvəzinə C hərfini işlətmişdir. Məsələn, Şikar-cıkar, yumşaq-yumcaq və s.

Bizə görə, müəllif daha çox Şərq türkcəsi imlası ilə yazmış, lakin onda da bəzi səhvlərə yol vermişdir. (bing (bin, min), dən-giz (dəniz), yengi (yeni)...

Bütün səhvlərə və qüsurlara baxmayaraq bu əlyazmaları, xüsusilə sözlük dilimizin tarixini və bugünkü durumunu yaxşı başa düşmək və onu zənginləşdirmək baxımından çox qiymətlidir. Bizcə, əsərin danışiq dilində olması da onun qiymətini artırmışdır. Çünki ədəbi dildə az rast gəldiyimiz, lakin gündəlik həyatda çox işlənən yüzlərlə sözü xalqın tələffüzü ilə əks etdirmişdir.

Qrammatika qismi isə çox qısa və yetərsizdir. İki səhifə izahdan sonra feillərin təsnifindən nümunələr verilmişdir. Cavad Heyət verilən nümunələri tədqiq edib bəzi nəticələrə gəlir:

M səsi tək-tük sözlərdə b kimi tələffüz olunur. Bin, binmək.

Səsli hərflərlə başlayan bəzi sözlərə h əlavə edilmişdir? Hat (at), Hey (ey).

Buradakı H səsi, professor Dorfrin xələc türkcəsində təsbit etdiyi kimi çox qədim türkcənin bir qalığıdır, məsələn: hörmək-örmək, yoxsa fransızların tələffüz eləmədikləri h (muet) hərfidir? Q, x hərfləri, fransız əlifbasında k ilə göstərilmişdir.

F səsi bəzən p kimi verilmişdir: fəsil-pəsil, içur-puçur.

Ö səsi bəzi sözlərdə Ü kimi oxunur: söz-süz, göz-küz, özgə-üzgə.

Baltazar-Sparvenfeld məcmuəsinin birinci kitabçasında üç minədək türk sözü vardır. Onların çoxu bu gün də işlətdiyimiz sözlərdir. Fəqət bir sıra türk sözləri də vardır ki, bu gün bizdə işlənmir. Həmin sözləri iki qrupa ayıra bilərik: birinci qrup sözlər Azərbaycan əski türk sözləridir ki, bu gün unudulmuşdur. Məsələn ağca (pul), yığlamaq (ağlamaq), yaqluq (dəsmal). Son sözü bu gün biz yaylıq şəklində işlədirik.

İkinci qrup sözlər bizdə unudulmuşdur, lakin Anadoludda indi də işlənir. Düzdür, bu sözlərin bir qismi ədəbi dilimizdə iş-

lənsə də, danışiq dilində, xüsusən İran Azərbaycanının şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə tamam unudulmuş, yerini fars və ərəb sözləri tutmuşdur.

Əski türk sözləri. Təkəlduci (yəhərqayıran), qazamaq (bel), səgirtmək (at çapmaq), gidi (qurumsaq), qırmac, qamcıl (şallaq), tuşmal (ağa malik), naçaq (xəstə), bağdanus (cəfəri), yükütmək (yürütmək), qanda, handa (harada).

Bizdə unudulan sözlər. Bu sözlərin bir qismi bu gün işlətdiyimiz sözlərlə qoşa yazılmışdır. Biz onları olduğu kimi nəql edirik. Sözlükdə bugünkü sözlər olmadığı üçün qarşılığını mötərizə içində yazdıq.

Donanma (bəhriyyə), basdırma gerçəkləmək (təhqiq etdirmək), yapmaq (bina etmə), mum (şam), aramaq (axtarmaq) naqdar, ikilid (açar), yasaq (qadağa), dışarı (eşik), yesir (qul əsir) xeyirsiz (oğru), liman (əsgilə, bənər), buluşmaq (uğramaq) çövrə (mühit), qaplan (pələng).

*«XXI əsr» jurnalı. 2-ci sayı 1998*



## **Güney Azərbaycan ziyalıları və Türkiyə**

1828-ci ilin məlum hadisələrindən sonra Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Bir hissəsi İranın, digər hissəsi çar Rusiyasının tərkibinə qatıldı. Həmin dövrdən etibarən Quzey və Güney Azərbaycanı mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat mətbuat, ictimai-siyasi, tarixi amillərlə şərtlənən özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycanı iki yerə ayıran sərhəd 1925-ci ilə qədər nisbi xarakter daşıyırdı. Yalnız Pəhləvilər sülaləsi(1925-1978) hakimiyyətə gəldikdən sonra Arazın hər iki tayı arasında əlaqələrə son qoyuldu.

Əhalisinin yarısından çoxunu azəri və digər türk xalqlarının təşkil etdiyi İran o illərdən etibarən tarixi-kültüroloji baxımdan onlarla yaxın olan Türkiyə ilə təmasda olur, ondan mənəvi dəstək alırdı. Bu vaxtdan başlayaraq ziyalılar Güney və Quzey Azərbaycan arasında yaranmış «boşluğu» qismən də olsa doldurmağa çalışırdılar. Güney və Quzey Azərbaycanın tanınmış ziyalılarının böyük bir qismi Türkiyədə ali təhsil alıb, təcrübə keçib formalaşmış, türk təfəkkür tərzinə və mədəniyyətinə yiyələnmişlər. Geri qayıdarkən onlar qazandıqları təcrübəni, görüb əxz etdikləri yenilikləri İranda yayırdılar. Belə ziyalılardan biri də Mirzə Həsən Rüşdiyyə idi. O, XIX əsrin ikinci yarısında Osmanlı İmperiyasının ərazisi daxilində olan Beyrut şəhərində türk ziyalılarından dərs aldıqdan sonra Türkiyəyə gəlir. İstanbulun elm, maarif və mədəniyyətlə zəngin mühiti onda maarifçilik ideyalarının yaranmasında və inkişafında böyük rol oynayır. M.H.Rüşdiyyə sonralar vətənə qayıdıb yeni üslubda məktəblər açmaq təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başlayır. Təbriz, İrəvan və Tehrandə açdığı bu məktəblərə Türkiyədə qəbul edildiyi kimi, «Rüşdiyyə» adı verir: həmin tarixdən Rüşdiyyə sözü Mirzə Həsənin təxəllüsünə çevrilir. H. Rüşdiyyə ibtidai məktəblər üçün Azərbaycan və fars dillərində 20-dən çox dərslik yazır. Onların içində türk balalar üçün yazdığı «Vətən dili» adlı kitabı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək

lazımdır ki, onun İrəvanda və Azərbaycanın bir çox şəhərlərində açdığı məktəblərdə tədris ana dilində aparılırdı.

M.H.Rüşdiyyə o zamankı İran tədris sistemində yenilik olan müasir tipli ilk məktəbin əsasını qoymuşdur. Artıq XX əsrin əvvəllərində Rüşdiyyənin təsiri ilə İranda və Güney Azərbaycanda onlarla yeni «Rüşdiyyə»lər, «Kamal», «Tərbiyə», «Nübar», «Pərvəriş», «Loğman» kimi bir çox məktəblər açılmışdı.

XIX əsrin sonlarında İranda hökm sürən despotizmə və mütləqiyyətə qarşı çıxıb xalqın tərəqqisi uğrunda mücadilə edən mütləfəkkir ziyalılar az deyildi. Onların böyük qismi ölkədən uzaqlaşaraq xaricdə bir çox cəmiyyətlər yaradır, onun ətrafında birləşir, təsis etdikləri qəzetlər vasitəsilə İranda yaşayan xalqların ictimai fikrinin inkişafında və siyasi hazırlığında müstəsna rol oynayırdılar.

Tanınmış mühacirət mətbu orqanlarının ən nüfuzlusu Türkiyənin İstanbul şəhərində nəşr olunan «Əxtər» (1875-1896) qəzeti idi. Tək Güney Azərbaycanın deyil, İran mətbuatı tarixində ilk mühacirət mətbu orqanı sayılan bu qəzet təbrizli Ağa Məhəmməd Tahir tərəfindən nəşr olunurdu.

Tanınmış rus şərqşünası K.Çaykin «Əxtər» qəzetini fəvqəladə təsir buraxan bir mətbuat orqanı kimi təqdim edərək yazırdı: «Onun məqalələri İran cəmiyyəti üçün vəhy kimi bir şey idi». İranda yaşayan xalqların ictimai-siyasi baxışlarının inkişafında müstəsna rol oynayan bu qəzet mövcud quruluşu tənqid edən və bu quruluşda dəyişiklik aparmaq zərurətini irəli sürən mühacirət qəzeti sayılırdı.

Görkəmli Güney Azərbaycan yazıçısı Əbdürəhim Talıbov, tanınmış maarifpərvər xadim Məhəmməd Şəbüstəri (Əbu-Ziya) tərəfindən İstanbulda çap olunan «Şahsevən» qəzeti İran mühacirət mətbuatında ilk satirik nəşr idi. Qəzetin nüsxələri Paris, London və Avropanın digər şəhərlərində də yayılırdı.

Tarixdən məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin aprelində Güney Azərbaycana türk hərbi hissələri daxil olmuşdu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1918-ci ilin əvvəllərində rus ordusunun Güney Azərbaycanı istila etməsindən istifadə edən erməni quldurları

Şimali Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda olduğu kimi hərbi ordu təşkil edib Maku, Səlməs, Xoy və Urmiya şəhərlərində soyqırım törətmişdilər. Tağı Rüşət həmin günlərdə ürək ağrısı ilə yazdığı «Novruz və kəndli» şeirində Urmiyadakı soyqırımına işarə edirdi;

*Novruz, yadımdadır Urumiyyədə,  
Cəmişd bayramında coşdu cəmiyyət,  
Azuş kəndliləri tutuldu dərdə,  
Neynəvadakı tək qırıldı millət*

Yaranmış ağır vəziyyətdə Osmanlı hərbi qüvvələri Cənubi Azərbaycan türklərinin köməyinə çatır.

Türklərin gəlişi ilə vilayətdə milli əhval-ruhiyyəli dairələrin fəaliyyəti canlanmışdı. Təbrizdə və Urmiyada türklər islamçı təşkilat olan «İttihadi-islam»ın şöbəsini yaratmışdılar. Onlar həmçinin Azərbaycan dilində «Azərbaycan» qəzetinin nəşrini təşkil etmişdilər. Qəzetin redaktoru gənc müəllim, şair, təbrizli Tağı Rüşət idi. Qəzet türkçülük ideyasının təbliğinə xidmət edirdi. Bu mətbu orqanın səhifələrində türklər, farslar, İran və Turan, Azərbaycanın qədimdən türk ölkəsi olması haqqında yazılar dərc edilirdi.

Urmiya şəhərində isə tədrisin Azərbaycan türkcəsində aparıldığı məktəblər açılmışdı. Məktəbdə şəhərin savadlı ziyalıları və türk zabitləri dərs deyirdilər. Məktəbdə Urmiya uşaqları və gənclərinə onların türk olduqları təlqin edilir, fars dili xarici dil kimi tədris edilirdi. Təbrizdə nəşr edilən «Azərbaycan» qəzeti və Urmiyadakı türk məktəbi türk birliyi ideologiyasının yayıcıları və Azərbaycanın türkçülük əsasında milli şüurunun dərinləşməsi və genişlənməsi vasitəsi idi.

Haqqında bəhs etdiyimiz gənc şair və müəllim T. Rüşət təhsilini əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə İstanbulda almışdı. Türkiyədə olarkən türk və fransız dillərini mükəmməl öyrənir. Aradan bir az keçəndən sonra gənc Rüşət fars dilində olduğu kimi türk və fransız dillərində də şeirlər yazır.

T.Rüşət Türkiyənin Trabzon şəhərində iranlı uşaqların təhsil aldığı «Nasiri» məktəbində bir neçə il müdir işləyir. Fransa mət-

buatında fransızca yazdığı məqalələrə görə hətta Fransa konsulluğu tərəfindən ödələ də layiq görülür. Birinci Dünya müharibəsi başlayanda isə yenidən vətənə qayıdır və Təbriz məktəblərində fransız dilindən dərs deyir, müəllimlik fəaliyyətini davam etdirirdi.

Təbrizin Məhəmədiyyə mədrəsəsində müəllim işləyən Tağı Rüşfət haqda həmin məktəbdə oxuyan tanınmış şair Həbib Sahir sonralar yazırdı ki, « Bir gün səhər sinfimizə İstanbulda ali təhsil alan, başına «gənc türklər»ə məxsus börk qoyan, boynuna rəngli fəkül bağlayan, əyninə gözəl qara paltar geymiş gənc bir müəllim varid oldu. O, fars şeirində yenilik yaratmış Tağı Rüşfət idi. ...Məktəbdəki gənc şairlər artıq qəsidə və mədhiyyələri buraxıb əruz vəznində sərvəti finun ədəbiyyatı üslubunda lirik və ictimai şeirlər yazmağa başladılar.

Tağı Rüşfət haqda Sahir onu da qeyd edirdi ki, «biz sonralar bildik ki, bizim gənc müəllimimiz həm də şair imiş. Türkiyədə təhsil alan və çağdaş türk ədəbiyyatının pərəstişkarı olub, o cümlədən «Sərvəti-fünun» ədəbi məktəbinin İranda davamçısı olan Tağı Rüşfət həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək və s. kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Çalışdığı «Təcəddüd» qəzetində, eləcə də «Azadistan» dərgisində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdı.

Qəzetlə yaxından əməkdaşlıq edib, yazdıqları şeirlərlə muntəzəm çıxış edən Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi və başqaları idi. C. Xamneyi ali təhsilini Fransada, Şəms isə Qafqazda almışdı. Sözsüz ki, onların təhsil aldığı ölkələrdəki ədəbi mühit bu iki istedadlı gəncin sonrakı yaradıcılığında dərin iz qoymuşdu. Türkiyədə təhsil alıb, İstanbulun ədəbi mühitində formalaşmış, dərs dediyi mədrəsələrdə Türkiyədəki yeni ədəbi cərəyanları yaradıcılığında əks etdirən həm türk, həm də farsca yeni üslublu şeirlər yazmağa sövq edən Tağı Rüşfətin özünün də türkcə şeirlər yazması istisna deyil. «Təcəddüd» qəzetinin saylarından birində onun bir türkcə yazılmış şeirinə rast gəldiyim üçün bunu yazmağı əhəmiyyətli bildim.

Tağı Rüşfət özü kimi istedadlı şair olan Həbib Sahirin fransız dili müəllimi olmuşdur. Sahir isə öz növbəsində Tağı Rüşfətin və

özünün layiqli davamçısı olan doktor Həmid Nitqinin coğrafiya müəllimi və yaxın dostu olmuşdur.

Türkiyədə ali təhsil alan Həbib Sahirə İstanbul ədəbi-mədəni mühiti dünyagörüşünün yetkinləşməsinə böyük təsir göstərir. Sahir orada Tofiq Fikrət, Yəhya Kamal, Nazim Hikmət kimi görkəmli şairlərlə şəxsən tanış olur, onların əsərlərini mütaliə edir. Bütün bunlar onun həm zəngin şərq ədəbiyyatı, həm də Avropa ədəbi-bədii, estetik və fəlsəfi fikir tarixi, müasir ədəbi proseslərlə tanış olmağa imkan yaratmışdı.

İstanbulda fəaliyyət göstərən «Amerikalılar klubu»nda fransız missionerlərindən yeni fransız ədəbiyyatını öyrənir. Sahir şeir yaradıcılığından daha çox ciddi mütaliyə vaxt ayırır. Ara-sıra şeirlər, İstanbul türkcəsində isə bir-iki şeir yazsa da, əsasən böyük fransız şairi Şarl Bolderin yeni səpkili şeirlərini fars dilinə tərcümə edir. Klassik şeir ənənələrindən fərqli, əruz vəznində türk dilində yazıb-yaradan Türkiyənin böyük novator şairi Yəhya Kamalın əsərlərini daha çox oxuyur və bu şeirlər ruhunda güclü iz qoyur.

Tanınmış Türkiyə tədqiqatçısı Əli Yavuz Akpınar yazır ki, «Sahirin bir çox şeirində Türkiyə türkcəsinin havasını, ifadə xüsusiyyətlərini duymaq olar. Şairin İstanbul həyatının izlərini daşıyan mənzumələrində Azərbaycan dilinin dil və üslub xüsusiyyətlərini duymaq olar. Şairin İstanbul həyatının izlərini daşıyan mənzumələri Azərbaycan dilinin dil və üslub nümunələri ilə zövqü oxşar bir tərzdə qarşıya çıxır».

Türkiyə şairi Tofik Fikrətin

*Çal, mən də olum şövqi ilə ahənginə həmkar  
Ruhlardakı sevdaları çuşan edəlim.*

misraları ilə başlayan «Ey yarı nəğməkar» şeirindən ruhlanıb 1977-ci ildə aşağıdakı şeiri yazır;

*Bax, Çamlıcadan ay ucalır  
Rəngi qızıl qan*

*Andıqca səni nazlı pəri,  
Sanki çıxar can.  
Qumral saçını tök üzüünə  
Al ələ udun.*

Əli Yavuz Akpınar Həbib Sahir lirikasıyla türk şairi Əhməd Haşimin lirikası arasında bir çox oxşarlıqları qeyd edib yazır; «Həbib Sahirin şeirlərində hakim rəng olaraq, eyni ilə Haşimdə olduğu kimi qırmızını görürük. Onların hər ikisi təbiət mənzərələrinin ifadəsində bu rəngə siyasi-ictimai bir məna qazandırırırlar. Şah rejiminin zülmünü, İranın qana bulanmasını bu rənglə anlatmağa çalışır».

Tehran Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra H.Nitqi 1943-cü ildə Türkiyəyə gedib orada elmi yaradıcılıqla məşğul olur. İstanbul mühiti onun dünyagörüşü və yaradıcılığında böyük iz qoyur. O, hüquqşünaslıq sahəsində biliyini artırmaqla yanaşı, türk dünyasının ədəbi mühiti ilə də yaxından tanış olur. Tehrandə adını belə eşitmədiyi şairlərin əsərlərini oxuyur, onların bir çoxu ilə görüşə bilir.

Ədəbiyyata olan həvəsini H.Nitqi özü, atası və müəllimi Həbib Sahirlə bağlayırdı. Bu barədə o, xatirələrində yazırdı: «Mənim atam ədəbiyyatçı idi. Onda qədim qəzetlərin kolleksiyası vardı. Mən «Nəsimi-şimal» və «Molla Nəsrəddin»i oxuyurdum. Məliküş-şüərarının həftəlik çıxardığı «Növbahar» qəzetini o qədər oxumuşdum ki, əzbər bilirdim. «Şahin» adlı qəzeti çox kiçik yaşlarından oxuya-oxuya məqalələr yazmağa başladım. Elə yazı xəstəliyim də o vaxtdan başladı. Şeirə gəlincə, atam şeir həvəskarı idi, özü yazdığı şeirlər də az deyildi. Mən də ona baxıb həvəslənirdim. Mən elə bilirdim ki, bizim dilimizdə ancaq komik, məzhəkəli şeirlər yazılır, ciddi şeirlər isə farsca olur. İbtidai məktəbdə türkcə danışdığım üçün məndən ilk cəriməni aldılar, mən türkcə ilə farscanın fərqi nə vaqif oldum... Anladım ki, pul fərqləri varmış. Evdə olanda atam deyərdi ki, filan kəlmənin farscası yoxdur. İstanbula gəldikdən sonra gördüm ki, türkcə ciddi şeirlər də varmış. Təəccüb etdim, yavaş-yavaş gördüm ki, bi-

zim də ciddi şeirlərimiz ola bilər. Sonralar Abadanda işləyərkən oranın kitabxanasında filologiya və ədəbiyyatla bağlı kitabları oxuyub araşdırmağa başladım» Həbib Sahir «Yadımdadır, o məntiqlər və hikmət, Cami-Cəmlə nakam olan gənc Rüşət»lə başladığı «Məktəb xatirələri» şeirində sevimli müəllimi Tağı Rüşəti anırdısa, Həmid Nitqi idə müəllimi və yaxın dostu Həbib Sahiri belə xatırlayırdı:

*Oxudun  
şeirinin axışı məni,  
uzaq sahillərə aldı apardı  
daldığım xülyalar sərxoşluğundan,  
bir yanğın yerində birdən oyandım  
yıxılmış yuvamın halına yandım...  
Oxudum  
hicranlı nəğmələrini;  
qanayan ürəklər dilə gəldilər  
köhnə yaraları eşdin  
və deşdin  
ən gizlin diləklər dilə gəldilər.*

İran ədəbiyyatında həm forma, həm də məzmunca «Təcəddüd» (yeniləşmə) hərəkatının qaranquşları sırasında Cəfər Xəməneyi, Şəms Kəsmayi kimi şairlərlə bərabər gənc Tağı Rüşət də vardı. Həbib Sahir Həmid Nitqinin ədəbi meyil və yönümünə hansı təsiri göstərmişdisə, Tağı Rüşət də Həbib Sahirin bir şair kimi formalaşmasında həmin işi görmüşdür. Beləliklə, zəncir tək bir-birinə bağlı və bir-birinin davamçısı olan bu üç şair İranda çağdaş Azərbaycan şeirinin yaranması və inkişafında önəmli rol oynamışlar. Türkiyəli tədqiqatçı Yavuz Akpınarın təbirincə desək, onların şeirlərini qarşılaşdırmalı bir şəkildə incələsək, İranda modern şeirin hansı yollardan keçdiyinin, necə təşəkkül tapıb formalaşdığının şahidi olarıq.

Tehranda türkcə çıxan «Varlıq» dərgisinin fəaliyyəti ilə bağlı qeyd etmək yerinə düşər ki, nəşr olunduğu ilk dövrlərdən (1979-

cu ildən) başlayaraq dərgi Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində öyrənilməsi nəzəriyyəsinə və ortaq türk dili düşüncəsini müdafiə etmişdir. Dərginin səhifələrində eyni zamanda Zeynəb Qorxmaz, Əli Yavuz Akpınar, Faruq Sümər və başqa Türkiyə alimlərinin də əsərləri yayımlanmışdır.

«Varlıq» jurnalı iyirmi ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərir. C. Heyətin İrandakı böyük nüfuzu bu jurnalın yaşamasının təminatçısıdır. Cavad Heyət dünya şöhrətli cərrah kimi böyük nüfuz qazanmış böyük şəxsiyyət, hərtərəfli savadı, geniş erudisiyası olan ziyalı-vətəndaş kimi öz imkanlarını «Varlıq»da ifadə etmiş və bu gün də böyük ehtirasla bu işi davam etdirir.

Göründüyü kimi, bolşeviklərin kommunist rejimi və pəhləvilərin yerli türklərə qarşı yönəldilmiş siyasəti nəticəsində keçmiş Sovetlər İttifaqının dəmir sərhədləri Quzey Azərbaycanı Güney Azərbaycandan ayıranda İranda yaşayan Azərbaycan türkləri öz mənəvi ehtiyaclarını ödəmək və dəstək almaq üçün üzlərini Türkiyəyə tutmuş, orada qazandıqları təcrübəni əməli həyata tətbiq edərək faydalanmışlar.

*«Ədəbiyyat qəzeti».*  
*05.03. 2004-cü il*



### **M.H.Şəhriyarın «Heydər babaya salam» əsrinin izləri**

Bildiyimiz kimi, İranda Azərbaycan şairləri zəruri ehtiyac üzündən uzun müddət farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu dildə yazıb sənət zirvəsinə çatanlar da olmuşdur. Lakin sonralar öz kökünə qayıdıb milli sərvətlərinə dəyər verən ziyalılar da az olmamışdır. Onlardan biri də Azərbaycanın ölməz şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar idi.

Şah istibdadı dövründə Azərbaycan türkcəsinin olum-ölümə çarpışıb və bu dilin ciddi ədəbi ifadə vasitəsi ola biləcəyi şübhə altında olduğu bir vaxt gözlənilmədən yazılmış və hamı tərəfindən sənət incisi kimi qiymətləndirilmiş bir poeziya nümunəsi meydana çıxır. Ənənəvi fars şeirinin ustadı sayılan Şəhriyar öz ədəbi istiqamətini dəyişərək şirin türk dilində «Heydər babaya salam» kimi çox qiymətli bir əsər yazır. Dilin milli saflığı saxlanmaqla şifahi xalq şeiri üslubunda yazılmış bu əsər ilk gündən böyük marağa səbəb olub, türk dilinin assimilyasiyaya qarşı müqavimətini güclü surətdə nümayiş etdirirdi.

Şəhriyara qədər milli şeir ənənəmiz Güneydə yazılı ədəbiyyatın aparıcı istiqamətinə çevrilə bilmirdi. Şəhriyarın «Heydər babaya salam» və doğma dilində yazdığı başqa şeirləri milli ədəbiyyatın, milli düşüncənin intibahına səbəb oldu. Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlər həm də milli dildə mətbuatın yaranmasına təkan verdi. «Heydər babaya salam» yaradıcı gənclərdə yurda olan məhəbbəti bu əsərin köməyiylə onlarda türk dilində yazmaq meyilini gücləndirdi. Bu əsərdən sonra şairlər tərəfindən Savalan, Bəzquş, Mişov, Qazan köşk, Pir kuzən, Qaflantı və bir çox başqa dağların adı da poetik formalarda səsləndi. Heydər baba isə dağlar babası oldu.

«Heydər babaya salam» əsərində biz xalq yaradıcılığı nümunələrinə çox rast gəlirik. Bununla bağlı konkret bir faktı gətirmək olar. Əsrin əvvəllərində bir el aşığı tərəfindən yazılmış bir şeirin xüsusiyyətləri bizə «Heydər babaya salam» əsərini xatırlatdı.

Əsər Güney Azərbaycanın Savə vilayətində yaşayan şair Əsəd Nizam tərəfindən yazılmışdır. Bu barədə biz rəhmətlik Əli bəy Kəmalinin 80-ci illərdə Tehrandə çap edilən «Varlıq» dərgisindəki silsilə yazılarından birində rast gəldik. «Aparma sel amandı» adlı bu şeir Şəhriyarın ölməz əsəri «Heydər babaya salam» poeması ilə çox uzlaşır. Hər iki şeirdə oxşar cəhətlər çoxdur. Fərqlər yalnız şeirlərin yazılma tarixi və məzmunlarındadır.

Əsəd Nizam bu şeirini 1900-cu ildə yazmışdır. Əsərin elə adından görünür ki, o bədbin, tragik ruhda yazılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, qəfil gələn sel onun cavan qohumlarını götürüb aparır. Bundan təsirlənən şair bir faciə poeması yazır. Çox maraqlıdır ki, ustad Şəhriyar da məşhur «Heydər babaya salam» şeirini bu səpgidə yazmışdır. «Heydər babaya salam» əsərində ana yurdda keçən günlərin nostalji həsrəti duyulursa, adı çəkilən əsərdə yaylaqda qəfil seldən bir göz qırpımında viran qalan yurdun müsibətlərindən danışılır.

Əsəd Nizam özü xan nəslindən olsa da, həmişə haqq, ədalət tərəfdarı olub, xalqa zülm edənlərə qarşı çıxıb, elə buna görə də xalq onu özünə başçı-elxanı seçib. Sonralar onun bu «vəzifəsi» rəsmi olaraq dövlət tərəfindən də tanınır.

Bədbəxtlikdən sonralar Əsəd Nizamın özünün yaşadığı, 12 min evi əhatə edən yurda bərk sel gəlir. Körpə oğlunu xilas etmək istəyən el şairinin özünü də sel aparır. «Sel apardı» adlı poeması bu günə qədər Savə vilayətinin Xərəqan bölgəsində, özəlliklə Əsəd Nizamın mənsub olduğu Gələvənd tayfasında dillər əzbəri və ürək dərdlərini göstərən ələmə çevrilmişdir. Əsəd Nizam bu poemada bütün duyğularını daha təbii və real vermək üçün xalq arasında işlədilən ifadələrdən, deyimlərdən, ağıllardan istifadə etmişdir.

*Qara bulut göy üzünü tutubdur,  
Heç bilmənəm bəxtim nədən yatıbdır  
Çərxi-fələk qollarımı çatıbdır,  
Aralan bulut, aralan bulut,  
Başımız üstündə qaralan bulut.*

*Çadırı qurmuşdum dəri-dərində,  
Mən bir çırağıydım o Gələvəndə  
Qırx bədov atlarım qaldı çəməndə,  
Aparma sel, aparma sel amandı  
Əkbər xan, Əsgər xan mənən yamandı.*

Eli tərəfindən elxanı seçilən Əsəd Nizam elin davarının belə yad ölkədə sağılmasına etinasız qalmır:

*Xərab olsun Veysabadın dərəsi,  
Dörd yanından sel gəlir olmur çarəsi  
Əsəd Nizam idim ellər yiyəsi,  
Bundan sora dudmanım dağılır,  
El qoyunu yad ölkədə sağılır.*

Yəqin ki, Əsəd Nizamın bu şeiri Şəhriyarın yaradıcılığını daha dərindən öyrənmək və onu yaxşı mənimsəmək üçün gərəkli olacaqdır.

Örnek gətirdiyimiz bu şeirin timsalında şifahi xalq ədəbiyyatının, el aşığılarının və şairlərinin Şəhriyar sənətindəki izlərinin daha bir nümunəsinə rast gəldik. Ə.Nizamın sözü gedən şerini diqqətinizə təqdim edirik.

*Əsəd Nizam*

**APARMA SEL AMANDI**

Qara bulut göy üzünü tutubdur,  
Heç bilmənəm bəxtim nədən yatıbdır  
Çərxi-fələk qollarımı çatıbdır,  
Aralan bulut, aralan bulut,  
Başımız üstündə qaralan bulut.

Çadırı qurmuşdum dəri-dərində,  
Mən bir çırağıydım o Gələvəndə  
Qırx bədov atlarım qaldı çəməndə,

Aparma sel, aparma sel amandı  
Əkbər xan, Əsgər xan<sup>1</sup> mənlə yamandı.

Sel oyandı çadırıma dayandı,  
Hər buxlayan yuxusundan oyandı  
Gəlin xanım<sup>2</sup> dedi:-Vay evim yandı,  
Yaxamdan əl götür qaralı bulut  
Burdan rədd olgunan bəlalı bulut.

Tulu<sup>3</sup> gəldi dağla daşdan endirdi,  
Daşlar dəydi qol-qıçımı sındırdı  
İndi bildim fəlak gücün bildirdi,  
Bu sel mənim dudmanım dağıtdı,  
Fəlak vurdu xanimanım dağıtdı.

Xaraba qalsın Otaqlının<sup>4</sup> çölləri,  
Yağış yağdı coşqun etdi selləri  
Suda üzər Nurullaxan<sup>5</sup> elləri,  
Xırda uşaq dağla daşa çalındı  
Xədicə xanım yana-yana qal indi.

On iki min qara çadır dirəyim,  
On iki min evli yeyər çörəyim  
Ürəyimdə qaldı mənim diləyim,  
Bundan belə düşmənlər elə əl tapar  
Nəmərd qənim ölkəmizdə at çapar.

Elxanıydım, elxanilər içində,  
Gümüş buxov atlarımın qıçında  
Elxanını sel apardı biçində,  
Hey baxaram selin ardı tükənməz,  
Hey baxaram elin ardı tükənməz

Kim görmüşdü yay günündə boranı,  
Bir gündə eylədi dörd nəhaq qanı,

Sel apardı Mustafaquluxanı  
Yurd dağıldı, obalarım köçüldü  
Malım, canım getdi əmək heç oldu.

Kim görmüşdü yay günündə qar ola,  
Adinə axşamı natuvar<sup>6</sup> ola  
Düşmənlərə bəxtlə iqbal, yar ola  
Dostlarımız yas donunu geyələr  
Əsəd Nizam getdi ah-vay deyələr.

Qara bulut qalxıb gəldi havaya,  
Düşmən degil durax gedax davaya  
Qələm-davat gətir yazaq Savaya,  
Savanın xanları bizlə yamandır,  
Qovlu qərar ilqarları yalandır.

Əsəd Nizam bu dərədən yollandı,  
Qızıl saat biləyindən sallandı  
Nəşi getdi Varamada<sup>7</sup> çallandı,  
Amandır sel dirəklərimi əymə  
Özümü apardın, balalarım dəymə.

Qazaq xəbər etdi xan, dur sel gəldi,  
Ta yerimdən durdum sel evimə doldu  
Aciz Nurullahı əlimdən aldı,  
Gözlərimin birdən nuru çəkildi  
Əlif qəddim dal boyu tək büküldü.

Əl ayağım yerdən üzdü ağladım,  
Ta canım var idi özümü saxladım  
Başım yarıldı, dağ-daşa uğradım,  
Uğurumuz bizim heç xeyrə olmadı  
Bu yaylaqda bizə heç seyr olmadı.

Vurdu daşdan daşa sındı qollarım,  
Əzama otursun ağır ellərim

Hənəli barmaqlar, bur səbillərim<sup>9</sup>  
Xörəyiynən<sup>10</sup> nana döndü qardaşlar.  
Bizə zülmə sitəm oldu qardaşlar.

Xarab olsun Veysabadın dərəsi,  
Dörd yanından sel gəlir olmur çarəsi  
Əsəd Nizam idim ellər yiyəsi,  
Bundan sora dudmanım dağılır,  
El qoyunu yad ölkədə sağılır.

Kim görmüşdü bir belə tufan ola,  
Fələk birisinnən belə yan ola  
Məndən sonra Əbülfətxan xan ola,  
Heç bilinməz başa nələr gələcək,  
Dünya kimdən sonra kimə qalacaq.

Yaxdan dolu əşrəfiydi, qızıldı,  
Sel apardı əlim əldən üzüldü  
Başım dəydi daşdan-daşa əzildi,  
Deynən bu il divan, xərac olmasın,  
Gələvəndi sıxıb dara salmasın.

Cüt yaxdanım Xoşkəridə<sup>11</sup> tutuldu,  
Ev içində, el içində satıldı  
Mustafanın barmaqları çatıldı,  
Bu il yaylaq bizlərə qışlaq oldu  
Açıq çöl el dustaq oldu.

Gedin deyın əziz qızım Turana  
Qəlyanı doldura verə Ceyrana<sup>12</sup>  
Cüt-cüt ərəb atı qaldı virana,  
Məndən sora atlarımı minən yox<sup>13</sup>,  
Bir qoç igid sərdarımı geyən yox.

Sel oynadı Otləqlıdan gətirdi,  
Varamada Gerçəkliyə<sup>14</sup> yetirdi

Mənsur Ləşkər<sup>15</sup> cənazəmi götürdü  
Ana bacım qaşım qana bulandı,  
Qırmızı birçəyim lata<sup>16</sup> boyandı.

Belə deyir Quli<sup>17</sup> şeiri düzəldən,  
***Sərnevişti<sup>18</sup> yazılmışdı əzəldən***  
Böyük xan cənazəmi salma nəzərdən,  
Elxanının xar olmasın ölüsü,  
Ağlasın yasında eli-ulusu.

1. Əsəd Nizamın məhəllə rəqibləri olublar. 2. Əslən Şahsevən elindən olan Əsəd Nizamın qadını Xədicə xanım. 3. Dolu. 4. Veysabadda yer adıdır. 5. Əsəd Nizamın kiçik oğlu. 6. Natyar, nacur, qaydasız. 7. Bu misrada onun meyidinin palçıq içində olmasına işarə edilir. 8. Buruq saç mənasındadır. 9. Ləcan. 10. Savənin Əlişar kəndinin çölüdür. 11. Savənin Zərənd bəxşinin kəndlərindən biridir, Varama çayı da oradan keçir. 12. Əsəd Nizamın ailəsindən biri ehtimal olunur. 13. Böyük hörmət və mənsəb sahiblərinin o dövrlərdə üst geyimi. 14. Əkin sahəsi. 15. Varama xanlarından olub Əsəd Nizamın qayınıdır. 16. Bataqlıq. 17. Şeirin müəllifi Mustafa Quluxan (Əsəd Nizam nəzərdə tutulur) 18. Alın yazısı.

*«Kardeş kalemler» №26, 2009, Ankara  
Türkiyə*

## Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası

*«Azərbaycan xalqına kədər lazım deyil.*

*Yaşasın şad və bəşşas üzlər... »*

*Ş. M. Xiyabani*

I Dünya savaşından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Ş. M. Xiyabani sonralar Güney Azərbaycan və İran tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokratik rejimli müstəqil dövlət yaratmağa nail oldu.

Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra bir neçə il Petrovsk və Vladıqafqazda yaşayan Xiyabaniyə Rusiyadakı inqilabi hərəkatın yüksəlişi böyük təsir göstərmişdi.

Ölkədəki vəziyyəti görən Xiyabani müvəqqəti olaraq açıq siyasi fəaliyyətdən çəkinmək və gizli iş keçmək qərarına gəlir. İki-üç il yalnız Təbrizdə deyil, İranın digər şəhərlərində də gizli təbliğat aparan Xiyabani və onun məsləkdəşləri, 1917-ci ilin fevralından açıq fəaliyyətə keçdilər.

Xiyabani Rusiyada olarkən rus dilini öyrənmiş, çoxlu ədəbiyyat oxumuş, rus siyasi düşüncəsi ilə tanış olmuşdu. O, Quzey Azərbaycanda yaşayan güneylilərin durumu ilə yaxından ilgilənmiş, Bakıda yerli sosial-demokratlar ilə əlaqələr qurmuşdu.

Müəyyən fasilələrlə səkkiz ilə yaxın Rusiya və Qafqazda yaşayan Xiyabani yerli xalqın və dünyanın digər xalqlarının milli-azadlıq dərsləri təcrübəsini mənimsəyərək peşəkar bir ideoloq kimi yetişmişdi.

Rusiya həyatı ağıllı gənc olan Xiyabaninin dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Bir müddət Petrovskda yaşadıqdan sonra Xiyabani təhsil almaq üçün yenidən Təbrizə qayıdır. Burada ruhani təhsili alan Xiyabani uzun və inadlı şəxsi mütaliə nəticəsində ictimai elmlərə yiyələnmiş, fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat, təbiət elmləri, riyaziyyat və ədəbiyyat sahəsində hərtə-



rəfli biliyə malik olmuş, türk, ərəb, fars, rus və fransız dillərində təmiz danışmışdır.

O illərdə Xiyabani Demokrat Firqəsinin (Partiyasının) Azərbaycan şöbəsini qurur. Az sonra o, partiyanın adını Azərbaycan Demokrat Firqəsinə (ADF) çevirərək Tehrandan ayrılıb müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir.

ADP 450 nümayəndənin iştirakı ilə keçirdiyi qurultayında qətnamə qəbul edərək Tehrana dörd tələb irəli sürdü. 1. Demokratik dəyişikliklər, o cümlədən torpaq islahatı; 2. Tehranda Milli Məclisin yenidən qurulması; 3. Əyalət əncümələrinin yenidən qurulması; 4. Məşrutənin bütün qurumları ilə birgə qüvvəyə minməsi.

ADP həmin qətnamədən sonra Azərbaycanın bütün vilayətlərində təşkilatlanmağa başladı. «Xiyabani nitqləri və məqalələri ilə Azərbaycan xalqını milli mücadiləyə ruhlandırırdı. Xiyabani hesab edirdi ki, Azərbaycana Tehran tərəfindən haqsızlıq edilmişdir. Tehran bu haqsızlığa və ədalətsizliyə son qoymalıdır. Xiyabani Azərbaycanın problemlərinin Konstitusiyasının qüvvəyə minməsi və əyalət əncümələrinin qurulması ilə çözləcəyinə inanırdı. ADF Tehrandan cavab gözləmədən Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. İlk növbədə möhtəkirlək və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yaratdı. Bunlar aşağıdakılar idi: Ərzaq komissiyası – Bu komissiya əsas ərzaq məhsulu olan çörəyin qiymətini tənzimləyirdi. Məhəllə komissiyası – Bu komissiya məhəllələrdəki yoxsul və aztəminatlı ailələri müəyyən-ləşdirib onlara çörək çatdırılmasında Ərzaq komissiyalarına yardım edirdi. Yoxsullar evi («Darül-məsakin») – Yoxsul, kimsəsiz və qoca adamlar bu evlərdə yerləşdirilirdi. Yardım (İlanə) komissiyası – Bu komissiya yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan böyük məbləğdə pullar alırdı.

Xiyabani bu qurumların işinə şəxsən nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını «Təcəddüd» qəzetində dərc etdirirdi. Qəzetdə həmçinin bütün qurumların statistik hesabatları nəşr olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, amma Azərbaycanda hər şeyi nəzarətində saxlayırdı. Bir ilə yaxın da-

vam bu dövr ərzində Azərbaycan faktiki olaraq ADP tərəfindən idarə olunmuşdur».

1917-ci ildə Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən Ş.M.Xiyabani hələ Məşrutə inqilabı zamanı həmişə ön cərgədə idi. Xiyabaninin siyasi həyatı Məşrutə inqilabı ilə başlamışdır. O, silahlı şəkildə səngərləri dolaşib mücahidləri maarifləndirmək və ruhlandırmaqla məşğul olmuşdu. «Xiyabani» ləqəbini də Təbrizin məşhur Xiyaban məhəlləsində səngər vuruşlarında böyük cəsarətlə döyüşdüyünə görə almışdı. İstər hərbi, istərsə də diplomatik məsələlərin həllində əsas simalardan biri olan Xiyabani məhz bu illərdə ağıllı, tədbirli bir strateg və görkəmli bir dövlət xadimi kimi yetişdi.

1920-ci il aprelin 7-də Ş. M. Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi silahlı üsyan Təbrizdə qələbə çaldı. Güney Azərbaycan Azadistan (Azadlıq ölkəsi) adlandırıldı.

Milli Hökumət təqribən 5 ay müddətində bir sıra iqtisadi, mədəni-ictimai tədbirlər həyata keçirdi. Bəzi kəndlərdə dövlət torpaqları kəndlilər arasında bölüşdürüldü, məktəblər, xəstəxana, xalça fabriki və s. açıldı.

Ş.M.Xiyabani Fransanın məşhur maarifçisi Viktor Hüqonun «Parlamentlərin qapılarını cavanların üzünə bağlamayın, onda onlar ümumi meydanları öz üzlərinə açacaqlar» məşhur ifadəsini misal gətirərək xalqı maariflənməyə, savadlanmağa çağırırdı. «Ölkə əhalisini cəhalətdən qurtarmaqla xalqın xalq üzərindəki hakimiyyəti təmin ediləcəkdir» deyən Xiyabani maarifin genişlənməsinə, məktəblərin müasir üsulla açılmasına çalışırdı.

Xiyabani Milli hökumət başçısı olduğu az müddət ərzində Təbrizdə bir çox islahatlar aparmağa başladı. O, jandarm təşkilatını genişləndirərək öz başçılığı ilə Milli Qvardiya yaratdı. Məşhur azərbaycanlı maarifpərvər Əbülqasım Füyuzatı maarif rəisi təyin etdi. «Məhəmmədiyə» və «Hikmət» adlı iki qadın məktəbi açdı. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsinə göstəriş verdi. Bakıdan «İttahadiyyə-i-iraniyan» məktəbindən bir neçə müəllim çağırdı. Xiyabani əyalətdə əmin-amanlığın bərpa edilməsinə çox əhəmiyyət verirdi. Təbrizə gələn xaricilər Xiyabani-

nin qurduğu dövlətdəki yüksək idarəçilik və nizam-intizam haqqında danışdılar. Bütün idarə işləri, nəşriyyat, mitinqlər və çıxışlar Azərbaycan türkcəsində aparılırdı.

Xiyabaninin üzərində xüsusi dayandığı problemlərdən biri də Azadistanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. Onun bir sıra məqalələri «Dünyanın məşhur qadınları», «Dünya qadınlarının tərəqqisi», «Bizim qadınlarımız», «Sabahkı anlarımız» və s.) və nitqləri məhz bu mühüm problemə toxunulurdu. Məsələn, o deyirdi, «qadınlarımızın ölkə müqəddəratında və demokratiyanın gələcəyinə böyük payları vardır. Qadınlarımız öz səy və qeyrətlərini, qüvvət və qüdrətlərini vətənin və xalqın xeyrinə işlərə sərf etməlidir». Təbrizdə Xiyabaninin təşəbbüsü ilə pulsuz iki qız məktəbinin açılması da bu yolda atılan ilk addımlardan idi.

Azərbaycan xalqının hüquqları və Azərbaycanın milli istiqlal məsələsi onun fəaliyyətinin özəyini təşkil edirdi. İstər meydanlarda və ali məclislərdə söylədiyi nitqlərdə, istərsə də yazdığı məqalələrdə Xiyabaninin müasirlərinin xatirələrindən məlum olur ki, gözəl natiqlik qabiliyyətinə malik olan Xiyabani öz nitqlərinin hamısını başa düşəcəyi sadə və anlaşıqlı Azərbaycan dilində söyləmiş, sonra bu nitqlərin çox hissəsi Tağı xan Rifət tərəfindən fars dilinə çevrilərək «Təcəddüd» qəzetində dərc edilmişdir. Qəzetdəki yazılarda Xiyabani Azərbaycan xalqının hüquqlarını göstərir, onun milli istiqlaliyyət məsələsinə toxunurdu.

«Təcəddüd» qəzetinin 24-cü sayındakı «Azərbaycan» başlıqlı məqalədə Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıqlarını xatırladır, oxucularında vətənpərvərlik duyğuları oyadaraq oğullarını istiqlal mücadiləsinə səsləyirdi: «Qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkəti və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir».

Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan, başını qaldır!

...Zülm, işgəncə, əzab, müsibət, dar ağacları zəncir və zindanlar möhkəm olsalar da, sənin istiqamət və mətanətinin qarşısında bir-bir əzilib məhv oldu. Təhdidlər, hücum və əziyyətlər, mühasirə və qırğınlar səni parça-parça edib altını üstünə çevirdi. Lakin məğlub edə bilmədi.

«Təcəddüd» qəzeti 1917-ci ilin aprel ayından nəşrə başlamışdı. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin inqilabi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən «Təcəddüd» qəzetinin müəyyən mərhələdə nömrələri özünün və Əbülqasım Füyuzat, Tağı xan Rifət, Mirzə Əbülfəttah Ələvi kimi ayrı-ayrı şəxslərin redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Ayrı-ayrı vaxtlarda başqa-başqa adamların redaktorluğu ilə çap olunmasına baxmayaraq, qəzet şeyxin özünün nəzarəti altında çıxmış və əsasən onun ideyalarını təbliğ etmişdir. Qəzetin əsas mündəricəsini azadlıq, bərabərlik, elmin təbliği təşkil edirdi. «Təcəddüd» İran tarixində birinci dəfə olaraq milli məsələlər barədə müstəqil və ardıcıl şəkildə bəhs açdı.

Qəzetin ilk sayında dərc olunan «İran və Rusiya» adlı məqalədə keçmiş Rusiya ilə çağdaş Rusiya müqayisə edilir və xalqı Rusiyaya yeni münasibət bəsləməyə səsləyirdi.

Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda başlayan hərəkət yeni bir cərəyanın əsasını qoydu – demokratiya qanunları ilə idarə olunan azad dövlət və xalqa milli haqlarının verilməsi.

Qəzetin ilk saylarından birində dərc etdirdiyi «Həqiqət nur saçacaqdır» başlıqlı məqaləsində Ş.M.Xiyabani yazırdı: «Artıq Məşrutə qanunlarını icra etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Həqiqəti açıq demək lazımdır». Xiyabani Məşrutə qanununa uyğun seçkilərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

«O vaxt çatmışdır ki, sən ibrətamiz mənzərə qarşısında bir dəqiqə dayanıb, fikirləşəsən...

Əgər sən həmin inqilab və mübarizənin vücuduna maddi qüvvə vermiş demokratik Azərbaycansansa, əgər məşrutənin xəmirini yoğurmuş və bərkitmiş qan sənəin damarlarında axırsa, vətəndə gedən islah və təmir dövrəsinə hazır olub özündə səy və çalışqanlıq taparsan.

Pozmaq, dağıtmaq asandır. İndi təmir, bərpa və abadlaşdırma zamanıdır.

İstibdad əleyhinə qiyam, əcnəbi istilasına qarşı müqavimət, pozğun daxili ünsürlərlə mübarizədə şücaət və qeyrət, həmiyyət və istiqamət tələb olunur.

Bunların hamısı pak övladların vücudunda vardır. Budur, artıq keçmişin zəhmətlərindən istifadə dövrü gəlib çatmışdır. Keçmişin xarabaları üzərində gələcəyin sarayları yüksəlməlidir.

Bu sarayların yüksəlməsi fikir və düşüncə tələb edir. Uzağı görən uzağı düşünən fikir ağıllı və tədbirli fikir. Yaradıcı və canlandırıcı fikir. Tətbiq və icraedici düşüncə, islah edib intizam yaradan fikir. Səbr və sübat, yenilik, disiplin və təşkilat, ayıqlıq, ümidvarlıq və fədakarlıq tələb edən fikirlər olmalıdır.

Bəli, fədakarlıq və həmişə fədakarlıq!

Heç vaxt yorğunluğa və yasa qapılmamalı. Heç vaxt!

...Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran səninlə qərb mədəniyyətinə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünya işığını səninlə hiss edir.

Ey anamız Azərbaycan, sən bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa! Həmişəlik yaşa!..»

Xiyabani insana nikbin ruh aşılayan ədəbiyyatı, mədəniyyətin tərəfdarı idi. O, «Təcəddüd» qəzetinin 55-ci sayında yazırdı: «Bizə qəm və kədər gətirən ədəbiyyat və musiqi, mərsiyə ədəbiyyatı və növhələr lazım deyil. Azərbaycan xalqına kədər lazım deyil. Rədd olsun qəm və kədər. Yaşasın şad və bəşşat üzlər».

«Təcəddüd»ün bəzi nömrələrində Azərbaycan dilində də yazılar çıxırdı. Bu qism yazılardan nəzəri cəlb edənlərdən biri də «Azərbaycan himni» idi.

*Yetdi yenə iqbalımız  
Həsəl oldu əməlimiz,  
Nə rövşən istiqbalımız!  
Yaşasın hürriyyət!..*

*Qardaşlarım, qeyrət edin,  
Təhlil üçün himmət edin,  
Nə vaxta din! İbrət edin.  
Kəsbü şərəf rüfət edin,  
Yaşasın hürriyyət!..*

*Əxzi-hünər, kəsbi-fünun,  
İnsana vacibdir bütün,  
Sanma fününu sən cünun,  
Bu etiqadı bil zəbun,  
Yaşasın hürriyyət!..*

Şeirdəki bir sıra qəliz misraları nəzərə almasaq, demək olar ki, o, əsasən, Azərbaycan xalq şeiri üslubunda yazılmış, xalqın başa düşəcəyi fikirləri ifadə etmişdir.

Açıq meydanlarda və ali məclislərdə söylənən şifahi nitqin gözəl nümunələri olan «Təcəddüd» qəzetində çıxan, kamil məzmunlu və üslublu məqalələri hər iki Azərbaycanda çağdaş ədəbi publisistikanın klassik nümunələridir.

Təbrizdə Gənclər Təşkilatının orqanı kimi nəşr edilən digər mətbu orqanı - «Azadistan» jurnalı ayda iki dəfə çıxır, yazı və illüstrasiyalar 16 səhifədə yerləşdirilirdi. Öz səhifələrində mədəniyyət, anadilli ədəbiyyat, istiqlal məsələlərinə geniş yer ayırırdı. Həmçinin qadın azadlığı, təlim-tərbiyə üsulları haqda elmi və fəlsəfi yazılar çap edirdi. Ş.M.Xiyabani «Azadistan» jurnalında adətən Y. Külühi imzası ilə çıxış edirdi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin redaktorluğu ilə çıxan «Təcəddüd» qəzetində əməkdaşlıq edən T. Rifət sonradan qəzetin baş katibi vəzifəsində işləyir. Eyni zamanda demokratik hərəkatın başçısı Ş.M.Xiyabaninin yaxın köməkçisi və həmkarı olur. Bu ona geniş imkanlar yaradır. O, «Təcəddüd»də, «Azadistan» jurnalında açıq imza ilə və ya «Femina» təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərir.

Hələ 95 il öncə «Təcəddüd» qəzetindəki «Təkrar və təshih» adlı məqalədə bu gün yaşadığımız hüquqi dövlətdə çox aktual olan məsələdən – seçkinin əhəmiyyətindən və onun hər bir vətəndaşın ictimai-siyasi müqəddəratında oynadığı rolundan bəhs olunurdu: «Öz seçəcəyimiz şəxsə məcburi olaraq verdiyimiz rəy bizim azadlığımızın sərhədini məhdudlaşdıracaqdır, yəni səsimizi verib qurtardıqdan sonra azadlığımız da müstəqim mülkiyyəti-

mizdən çıxır; yəni güllə atıldı və onu qaytarmaq mümkün deyildir. Əziz vətənimizin həyatı və ya ölümü o bir səsə bağlıdır».

Yazıdan göründüyü kimi yazı müəllifi əhalini səsvermədə həddindən artıq ayıq və sayıq olmağa çağırırdı.

«Təcəddüd» qəzeti və «Azadistan» jurnalı şeirin köhnəlmiş formalarını saxlayan, hər cür yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarlara, xüsusən Məhəmməd Tahir Baharın başçılıq etdiyi «Daneşkədə» ədəbi jurnalının mövqeyinə qarşı kəskin mübarizə aparır və adı çəkilən jurnalla elmi-ədəbi mübahisə edirdi.

Poetik yaradıcılıqda XX əsrin zövq və tələblərini 800-1000 il bundan əvvələ aparıb çıxarmaq istəyən daneşkədəçilərə müraciətlə təcəddüdcülər yazırdı: «Siz, XX əsrin sistemi ilə Təxt-e Cəmişdin uçuqlarını yamayıb bitişdirə bilməyəcəksiniz, bunun üçün siz yenidən həmin dövrə, həmin üsluba qayıtmalısınız, ən yaxşı halda siz ancaq keçmiş təqlid edəcəksiniz, halbuki şair orijinal olmalıdır, təqlidçi yox. Siz dünən üçün deyil, sabah üçün şeir yazın, bədii əsərlər yaradın».

Təcəddüdcülər ədəbiyyatın yeniləşməsini xalqın ictimai fəaliyyətinin bir hissəsi hesab edirdi. Onlar «ədəbiyyatın yeniləşməsi» deyəndə bayağı yeniləşməni, yeni mövzu və ideyaların köhnə forma, üslub və çeynənmiş bədii ifadə vasitələri ilə tərənnümünü nəzərdə tutmurdu. Məşrutə hərəkəti ilə ədəbiyyata, xüsusilə poeziyaya gəlmiş yeni fikirlərin tərənnümü yeni üslub, yeni forma, yeni bədii ifadə vasitələri tələb edirdi.

«Bizim ədəbiyyatımız özünün başlıca vəzifələrindən, öz mənbəyindən uzaq düşmüş, kiçik və xırda məsələlərin tərənnümündə donub qalmışdır. Ədəbiyyatımızın qarşısında durğunluğu qoruyub saxlamağa çalışan bir sədd çəkilmişdir. Bizim vəzifəmiz həmin səddə və donuqluğa zərbə endirib onu dağıtmaqdan, ədəbiyyatımızı əsarət zəncirindən qurtarmaqdan ibarətdir».

İranda poeziyanı yeniləşdirmək, həm də onu mətn, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirmək haqqında «Təcəddüd» və «Azadistan»da bir-birinin ardınca məqalələr dərc edilirdi.

Xatırlamaq yerinə düşər ki, Türkiyədə təhsil alan və çağdaş türk ədəbiyyatının pərəstişkarı olub, o cümlədən «Sərvəti-fünun»

ədəbi məktəbinin İranda davamçısı olan Tağı Rüfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək və s. kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Çalışdığı «Təcəddüd» qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdı.

Heç təsadüfi deyil ki, İranda yeni şeirin təməli «Təcəddüd» qəzetin ətrafına toplaşan Tağı Rüfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Tağı Rüfət Türkiyədə, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi isə Fransa və Rusiyada təhsil almış və həmin ölkələrin ədəbi yeniliklərini ölkəyə gətirilməsində bir növ körpü rolunu oynamışlar.

Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd yaranmış, sərbəst şeirin əsası qoyulmuşdur. Ş. M. Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərəkəti və mətbu orqanı - «Təcəddüd» qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda həm forma, həm də məzmununda yenilik yaratmışdır.

Ş.M.Xiyabaninin nitqləri və məqalələri həm publisistikanın, həm də nəsrin yüksək zirvəsinə qalxmışdı. İstər məzmun, istər forma, istər əhatə dairəsi, istərsə də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə Güney Azərbaycan ədəbiyyatı və dövrü mətbuatının ən parlaq nümunələrindən sayıla bilər .

*Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən.  
(Xiyabani hərəkəti -90. AMEA, Ziya Bünyadov adına  
Şərqşünaslıq İnstitutu.) Bakı. 2011*



## **Səttar xanın göz yaşları içində oxuduğu dərgi**

Şərq aləmində böyük əks-səda doğuran «Molla Nəsrəddin»in nəşrindən 8 ay sonra onun təsiri altında Arazın o biri tayında – Təbrizdə «Azərbaycan» satirik dərgisi çap olundu.

«Azərbaycan» dərgisinin redaktoru Əliqulu Səfərov Cənubi Azərbaycanın istedadlı publisistlərindən idi. O, hələ XIX əsrin sonlarında «Şəbnamə», «Ehtiyac», «İqbal» kimi qəzetləri təsis etmişdi.

Ə.Səfərovun oğlunun atası haqda yazdığı xatirəsindən məlum olur ki, «o gənc yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən sürgün edilmiş siyasi mühacirlər və yerli mütərəqqi ziyalılarla sıx təmasda olur. Sonralar vətənə xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür».

Ə.Səfərov Təbrizdə öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir cəmiyyət yaratmışdı, «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə onunla yanaşı, dövrün vətənpərvər ziyalıları iştirak edirdilər. Ə. Səfərov qəzet və digər nəşrləri xalqı ayılmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə «Şəbnamə» adlı kiçik ölçülü satirik qəzet-vərəqə buraxmağa nail oldu.

Ə. Kəsrəvinin yazdığına görə Əliqulu Səfərov «gizli əncümən»nin üzvü olmaqla bərabər Məmmədəli Mirzənin «gizli polis» rəisi idi. M. Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O, bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «**Şəbnamə**»də yayır, geniş kütlələri xəbərdar edirdi.

Xalqın ehtiyac və arzularını sadə anlaşıqlı dildə, yeri gəldikdə isə gülməli şəkillərdə özündə əks etdirən «Şəbnamə» Ə. Səfərovun redaktorluğu ilə qeyri-leqal çıxarılırdı. Bu mətbu nümunəsi xalq arasında böyük maraq və rəğbətlə qarşılanır, əl-əl gəzirdi. «Şəbnamə» primitiv jelatin üsulu ilə hazırlandığından onu böyük tirajla yaymaq mümkün deyildi. Ona görə də Ə. Səfərov sonralar

litoqrafiya üsulu ilə o dövrün müasir mətbuat standartlarına uyğun olan «Ehtiyac» (1898), «İqbal» (1898) qəzetlərini və «Azərbaycan» (1906) dərgisini nəşr edir.

«**Ehtiyac**» qəzetinin cəmi yeddi sayı işıq üzü görmüşdür. Sonuncu sayda Ə.Səfərov yazırdı ki, iranlılar hətta çaydan üçün də xaricilərə möhtacdırlar. Bu acı həqiqətlə barışa bilməyən Azərbaycan hakimi Əmirnazim Gorusi qəzeti bağlamış və Ə. Səfərovu cəzalandırmışdı. Ə.Səfərov bundan sonra «İqbal» adlı qəzet çıxarmışdı. «Ehtiyac»ın bir növ davamı olan «İqbal»ın ömrü çox qısa olmuş, onun cəmi dörd sayı işıq üzü görmüşdü.

«Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrini Ə.Səfərov böyük sevinc hissi ilə qarşılamışdı. Qafqazın mütərəqqi ziyalıları ilə yaxından əlaqə saxladığı üçün çox ehtimal ki, Ə. Səfərovun «M. Nəsrəddin»in redaktoru C.Məmməd-quluzadə ilə yaxından tanışlığı olmuşdur. Ona dərginin ilk nömrələrində gizli imza ilə çıxış etmək də müyəssər olmuşdu. Bir neçə mənbə Ə.Səfərovun «Molla Nəsrəddin»də Xortdan imzası ilə çıxış etməsini təsdiq edir.

Mətbuat sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan artıq satirik qələm əhli kimi ad çıxaran Ə.Səfərov «Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrindən ruhlanaraq Cənubi Azərbaycanda «**Azərbaycan**» adlı satirik dərgi dərc edir. Dərgi həftədə bir dəfə kiçik formatda, 8 səhifədə nəşr edilirdi. Birinci səhifəsi fars dilində, qalan səhifələri isə Azərbaycan dilində idi. Karikaturalar adətən sonuncu səhifədə verilirdi. Dərginin cəmi 20-dən artıq (təxminən 24) sayı işıq üzü görmüşdü. Dərginin redaktoru Əliqulu Səfərov, naşiri Mirzə Ağa Təbrizi idi.

İlk sayda şeir parçaları əsasən Azərbaycan, nəsr hissəsi isə farsca verilirdi. Sonrakı saylarda Azərbaycan dili üstünlük təşkil etməyə başladı.

«Azərbaycan» dərgisi istər forma və üslub, istərsə də məzmun və ideya baxımından «Molla Nəsrəddin»ə çox bənzəyirdi.

«Azərbaycan» dərgisinin ilk sayının titul səhifəsində «Molla Nəsrəddin» dərgisinin daimi emblemi olan mollaın rəngli surəti əks olunub. Bununla bildirilirdi ki, Təbrizdə «Molla Nəsrəddin»in təmsilçisi meydana gəlmişdir. Şəkildə təsvir olunmuş Molla

Nəsrəddin sanki onunla yanaşı dayanmış yerli mollaya – Hacı babaya xeyir-dua verir. İkinci nömrədən isə Hacı baba tək verilirdi.

«Azərbaycan» dərgisindən öncə İranda həmişə elmin və mədəniyyətin, tərəqqinin önündə gedən Azərbaycan ziyalıları Tahir Təbrizi, Mehdi ağa Təbrizi, Məmmədli Tərbiyə, Həsən Tağızadə ölkədə və xaricdə «Əxtər», «Hikmət», «Gəncineyi-fünun» və s. kimi dəyərli mətbu orqanlarını təsis etmişdilər. Bu qəzetlər fars dilində nəşr olunur, daha çox ziyalı təbəqəsi arasında yayılırdı. Müəyyən hissəsi Azərbaycan tükcəsində yazılaraq gizli yolla hazırlanmış xalq arasında yayınlanan vərəqə və kiçik formatlı qəzetlər qeyri-müntəzəm və pərakəndə şəkildə olurdu. Vaxtilə Mirzə Cəlinin «Molla Nəsrəddin» üçün söylədiyi «yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilindən yazmaqdan biz usanmadıq» dəhiyanə kəlamını Əliqulu Səfərova da aid etmək olar.

Birinci nömrədə «Xitab beqələm və müqəddimə» sərlövhəli baş məqalədə nəzm və nəsrle dərginin məram və proqramı ifadə edilirdi. Sonra Hacı Baba imzası ilə «Ey vətəni-mehriban» şəri verilmişdi. Üçüncü səhifədə ölkədə və qonşu ölkələrdən: London, İstanbul, Bakı, Naxçıvan, Miyana, Xorasan, Tehrandan xəbərlər verilirdi. Dörd və beşinci səhifələr karikaturalarla bəzədilmişdi. Yeddinci səhifədə Hacı Babanın imzası ilə «Molla Nəsrəddin»ə cavab yazısı getmişdir.

«Azərbaycan» dərgisində illüstrasiyaları Hüseyn Behzad Müsəvvirzadə çəkirdi. «Azərbaycan» dərgisinin 6 sayında dərc olunmuş yazıda xalqı bir növ uyğusundan ayıldırıb, siyasi dərs verirdi:

«Cənab Hacı Baba, bir gün evdə oturmuşdum. Azərbaycan ruznaməsini gətirdilər. Vəqəədə əvvələn müqəddəs ziyarətdəki biz Azərbaycan üçün bir mayeyi-iftixardır çox şad oldum. Məşrutənin əvvəlinci şüunatından (bəyanatından – **P. M.**) birisi məclisi şurayi-millidir. Onun da əvvəlinci bəyanatından birisi məsuliyyəti vüziradır. Bunların hamısı ondan ötrüdür ki, bundan sonra millət hamısı asudə olsun və xarici bizlərə əl tapmasın və onda dəxi möhtac olmayaq daha bundan sonra heç bir bədfitrət kargüzarlıq verə bilməz ki, erkək it kimi dişi qurda rəfiq olub bir-bir qoyun-

ları qurda verə, daha bundan sonra Məsudi mülk kimi xalq namusunu pula satan və füqaranın ruzisini həbs edən rəis divanınınxana olub gündə 7 түмән rüşvət alıb daşları, qumları biz biçərə millətə çörək əvəzinə yedirə bilməz».

Dərgidə siyasi xarakter daşıyan karikaturalar az deyildi. «Azərbaycan»ın ikinci sayının birinci səhifəsində Hacı Mirzə Ağasının şəkli təsvir olunmuşdu. Əksin aşağısında onun dili ilə bu sözlər yazılmışdı: «Şor suyun nə qabiliyyəti və keyfiyyəti var ki, vaxtımı ona sərf edirəm».

Burada Xəzər dənizindən söhbət gedirdi. Hacı Mirzə Ağasının timsalında Rusiyanın Xəzər dənizi ilə bağlı iddialarına qarşı heç bir müqavimət göstərməyən yüksək rütbəli məmurların etinasızlığı və dövlət əhəmiyyətli məsələlərə barmaqarası baxması kəskin tənqid olunurdu. Dördüncü sayının birinci səhifəsində Mirzə Əli Əkbər xan Atabəyin dizi üstündə İranın xəritəsini tutub orada əli ilə Azərbaycan əyalətini göstərərək dediyi sözlər əks olunub: «Əslən mənim ürəyim Azərbaycana bağlı deyil, gələcəkdə bu vilayəti kəşib atmaq lazımdır».

Digər bir karikaturada qoyun sürüsünün içinə düşmüş canavar və uzaqdan bu mənzərəni görən iki nəfər göstərilir. Şəklin aşağısında yazılıb: «Ay, haray, canavar qoyun sürüsünün axırına çıxdı». Yaxınlıqda sürünün çobanı elə dərin yuxuya gedib ki, onu heç top-tüfənglə də oyatmaq mümkün deyil. Karikaturada obrazlı şəkildə canavarın simasında ölkənin təbii sərvətlərini amansızcasına istismar edən yadellilərə, çobanın simasında isə ölkəni idarə edə bilməyən başçıya işarə edilir – şah və onun sarayı tənqid olunurdu.

Dərginin hər səhifəsində belə mənalı şəkillərə rast gəlmək olardı. Onu xalq arasında populyarlaşdıran bu cür rəngarəng şəkillərlə bərabər, həm də yerli şairlər tərəfindən yazılmış duzlu-məzəli şeirlər idi. Qəzetdə Azərbaycan türkcəsində çap olunmuş şeirlər Təbrizdə dildən-dilə gəzir, hətta uşaqlar da həmin şeirləri əzbər bilirdilər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının nəsr nümunələrində Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, şeir parçalarında isə M.

Ə.Sabir və Əli Nəzminin təsiri aydın hiss olunurdu. Sabirin şeirlərinin ruhu cənublu şairlərə çox doğma idi. Sabirə nəzirə, cavab və təqlid şəklində də yazılan bu şeirlərin müəllifinin adı gizli saxlanırdı. Dərgidə Seyid Rza Sərraf, Əbdülhüseyn Xazin kimi şairlərin iştirakı şübhəsiz idi. Həmid Məmmədzadə onların sırasına Ləli və Mirzə Əli Möcüz kimi şairləri də daxil edirdi.

«Azərbaycan» dərgisində dərc olunmuş şeirlərdə M.Ə. Sabirin təsiri aydın duyulur:

*Ey Molla əmi, boş yerə cindarə sataşma,  
dindarə dolaşma!  
Bu hiyləgərə, sahurü qəddarə sataşma,  
məkkarə dolaşma...  
...İş çoxdu təriqətdə, əya arifi-kamil,  
Tərk eylə xətanı, bu xətakarə sataşma!..  
rumdarə dolaşma!*

Sabirin «Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddialərin» misrasından ilham alan Cənubi Azərbaycan şairi eyni vəzn və üslubda şairə cavab şəklində yazırdı:

*Hə, görüsən, yerindədi birbə bir iddiamızı,  
Gör necə müstəcab edib tanrı bizim duamızı,  
Verdi kəməli-lütf ilə mətləbü müddəamızı,  
İndi necə, Molla əmu, mən deyən oldu, olmadı?*

Jurnalın 5-ci sayında dərc olunan felyetonun ana xəttini Sabirin məşhur bir şeri təşkil edir: «İstirahətə məşğul olan üləmamız da Rəştdə, Təbriz və İsfahanda binayi-müxalifət qoyub və milləti-islama heç bir qismi himayələri yoxdur:

*Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var,  
Düşmənlərə möhtac olur-olsun nə işim var?!*

Yeri gəlmişkən Sabirin haqqında söhbət açdığımız «Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var» misrası ilə başlayan bu şeiri

«Hikmət» qəzetinin redaktoru Mirzə Mehdi xan tərəfindən fars dilinə tərcümə edilib «Azərbaycan»da çap olunmuşdur.

Jurnalın ikinci sayında şair Sərrafın Sabiranə üslubda «Çətin xahiş» adlı şeiri dərc olunub. Öz millətini Şərfin «ölümdən də betər» uyğusundan oyatmaq istəyən şair xalqı hərəkətdə olmağa, qurub-yaratmağa, tərəqqiyə səsləyir:

*Ey milləti-islam, oyan vaxti-səhərdi,  
Dur, gör nə xəbərdi!  
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdi,  
Dur, vaxti səhərdi!  
Min yerdən ayıldır səni biçarə əhibba,  
Tərpənmə sən əsla,  
Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də betərdi,  
Dur, vaxti səhərdi!*

Dərginin səhifələrində yaxın və uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrdən bəhs olunurdu. İkinci sayda Rusiyada baş verən inqilabi hərəkətdən, Rusiya dövlət dumasının gördüyü tədbirlərdən geniş danışılırdı. Məqalə müəllifi, görünür, oxuculara gözüaçıq olmağı, onları ziyalıların xalqın səy və fədakarlığı bahasına əldə olunmuş Məşrutədən bəhrələnməyə və onu saxlayıb qorumağa səsləyirdi. Dərginin səhifələrində Böyük Fransa İnqilabı haqqında yazılar dərc olunur, onun mahiyyəti açıqlanırdı. Bütün bu yazılar oxuculara inqilabi vətənpərvərlik ruhu aşılayırdı. Ölkədə ziyalıların ən ağır yeri məktəb və mədrəsə ilə bağlı idi. Ona görə də «Azərbaycan maarifçilik ideyasının xalq kütlələri arasında təbliğinə, yayılmasına çalışırdı. Ana dilində məktəb və dərslərlərin olmaması bir sıra maarifçilərin, xüsusilə Mirzə Həsən Ruşdiyinin söylərinin mürtəcə ruhanilərin təzyiqinə məruz qalması dərgidə böyük təəssüf hissi ilə qarşılanırdı. Ölkənin, xüsusilə Azərbaycan vilayətlərinin elm, təhsil, sənət sahələrindəki geriliyi satirik qələmlə ifşa olunurdu. İkinci saydakı xəbərlərə nəzər salaq:

«Qərəcədağ. Hökumət fəvqəladə maddi zərərə dözüb, ağır pullar qoyub bir darülfünun və bir də darüssənaye açıbdır».

«Livan. Lüleyinin ixtira olunmasının ildönümü münasibətilə cəşn tutub və müxtərin mücəssəməsini tökmək istəyirlər».

Jurnalın 5-ci sayında «Gəldi-gedər» imzası ilə bir felyeton da İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda balaca kibritin belə istehsal olunmadığından danışılır. Ölkənin iqtisadi cəhətdən geridə qalması tənqid edilir. «...Qəzzarə bu gün bazara çıxdım. Mənə kibrit lazımdı. Hər dükandan İran kibriti istədim, tapmadım. Axırı təngə gəlib ayağımı qoyub Peterburqdan bir qutu alıb qayıtdım. Mənim təəccübüm burdadır: ümumi müvəhhdin odu aləmi yandırır, amma ... bizləri də xaricilərin odu yandırır».

Dərgidə imzasız satirik şeirlərdən birində vətənpərvərlik hissi qabarıq verilirdi:

*Aləmdə olub zülm eləmək hər kəsə pişə,  
Zülmün ağacı salmış odur hər yerə rişə.  
Bu rişəyə lazımdı vuraq ədl ilə tişə,  
Ta inki ədalət gələ izharə vətəndə.*

*Bu atəş zülm içrə səməndər kimi yanırıq,  
Yannıq, nə qədər taqətimiz varsa dayannıq.*

«Azərbaycan» dərgisini araşdıran Məmmədrza Heyət dərginin Cənubi Azərbaycan xaricində – İranın müxtəlif yerlərində izləndiyini, eyni zamanda Bakı və İstanbulda diqqətlə oxunduğunu qəzetə göndərilən məktublardan və qəzetin elanlarından bəlii olduğunu qeyd edir». Dərginin beşinci sayında dərginin Bakıdakı təmsilçisinin Kazımzadə adlı bir şəxs olduğu bildirilir.

Doqquzuncu sayda yenə də Bakıda aprel ayının əvvəlində Nikolayevski küçəsində (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mətbəəsində – P.M.) «Tazə həyat» adlı ədəbi, ictimai-siyasi qəzetin nəşr olunması ilə bağlı elan verilmişdir.

Dərginin 18-ci sayında Ədirnədən göndərilən bir məktuba cavab şəklində olan bir felyeton dərc olunmuşdur [108, 1384, №138-139]. Ədirnəli oxucu «yer üzünün ən əliaçıq sultanı kimdir?» deyər bir sorğu ilə «Azərbaycan» dərgisinə müraciət edir. Dərginin yazarına görə yer üzünün ən əliaçıq sultanı Osmanlı

padşahıdır. Çünki islam qazilərinin gücü ilə fəth edilən torpaqları kimsədən əsirgəməmişdir. Sonra yazı müəllifi əyani misallar çəkərək yazır: «Məsələn, Misir torpaqlarını rica edirlər, sultan dərhal mərhəmət buyurur, sonra Bolqarıstanı istirham etdilər (istədilər – P. M.), «önəmli deyil», dedi. Bir qrupu Samus adasını aldı, «sizə minnət borcluyam», dedi. Sonra Lubnan (Livan – P.M.) dağını istədilər, «oranı sizə bağışlayıram», dedi. Hersoqdan (Hersoqovina – P. M.) söz edilincə, «tamam», dedi. Bosniyaya gəlincə, dərhal təqdim etdi. Kıprısı (Kıpr adası – P.M.) istirham etdilər, «məmnuniyyətlə», dedi. Sonra Kiridi (Krit adası – P.M.) istədilər, onların ümidini qırmadı və nəhayət Makedoniyanı tələb etdilər, «sizə layiq deyildir», dedi...».

Sonda Ədirləli oxucunun «indi soltan nə işlə məşğuldur?» sualına cavabında isə İran-Osmanlı sərhədinə soruşmaq lazım – deyər qısa bir cavab vermişdir.

Doqquzuncu saydan başlayaraq dərgidə şeir və elanlardan başqa digər yazılar farsca verilir. M. Heyət dərgidə dərc olunan elanların yalnız Quzey Azərbaycanla bağlı olanların farsca yazıldığını bildirir. O, öncəki saylarda materialın yazıldığı dil nisbətinin təxminən 50 faiz olduğunu xatırladır. Sonrakı saylarda fars dilində yazıların daha çox yer alması ilə bağlı dərgidə heç bir açıqlama verilmədiyini vurğulayır.

Bizə elə gəlir ki, bunun səbəbini həmin illərdə ölkədəki siyasi-ictimai durumda axtarmaq daha düzgün olardı.

Dövrünün demokratik mətbu orqanı olan «Azərbaycan» dərgisinin sələfi olduğu «Molla Nəsrəddin» kimi xalqa gün ağlayır, onu ictimai fəaliyyətə həvəsləndirir, siyasi şüurun artmasına, yeni mütərəqqi mədəniyyətə qovuşmasına çalışırdı. Bir gülgü dərgisi kimi «xalqı yazmaqdan və kinayəli sözlərdən xəbərdarlıqdan oyaq başa salırdı».

Məmmədli Abbasi «Azərbaycan» dərgisinə həsr etdiyi məqaləsində ona çox yüksək dəyər verib yazırdı ki, bu illər Azərbaycan millətini həqiqi demokratik azadlıqların mahiyyətini mənimsəməyə sövq edən, xalqı milli ruhda tərbiyə edən mətbuatın ən mütərəqqi qabaqcıl və irəlində gedəni «Azərbaycan» məcmuəsi idi.



Şübhəsiz ki, xalqın xabi qəflətdən oyadıb, onun gözlərini açan, «Azərbaycan» kimi bir mətbu orqanı ölkədəki mürtəcə qüvvələrin nifrətini özünə cəlb etməyə bilməzdi. Onlar var qüvvələri ilə dərginin qapanmasına çalışırdılar. Məşrutə inqilabının yüksəlişi illərində düşmənlərin dərgiyə hücumu heç bir nəticə vermədi.

Təbrizdə Məşrutə inqilabının rəhbəri Səttar xanın şəxsən dərgini himayə etməsi mürtəcələrin sükutuna səbəb olmuşdu. İnqilab Tehrandan gələn silahlı qüvvələrin ağır hücumlarına məruz qaldıqda mürtəcə qüvvələrin də mənfi təsiri dərgi üzərində gücləndi. Ona görə də ilk saylarını da Azərbaycan dilində yazılmış məqalə və bədii yazılara tez-tez rast gəlinirdisə, 9-cu sayından sonra fars dilində yazılmış yazılara dərgidə daha geniş yer verilməyə başlandı. Eyni zamanda son saylardakı məqalələrin siyasi kəskinliyi azalır, liberalizmə meyil açıq-aşkar duyulurdu. Beləliklə, mürtəcələrin ilk təsiri farsca yazıların çoxluğu ilə nəticələnirdisə, onların sonrakı təsiri dərginin bağlanması ilə nəticələndi.

Dərginin 6 sayında Azərbaycanda və mühacirətdə azərbaycanlılar tərəfindən rejimin qəzəbinə tuş gələn «Əlmərhum və əlməxfur» – «Kamal», «Gənciyyəi-fünun», «Pərvəriş», «Əxtər» və s. mətbu orqanları hörmətlə yad edilirdi.

Az bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq «Azərbaycan» dərgisi Cənubi Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixin öz yeni töhfələrini verdi. Məşrutə inqilabı dövründə demokratik fikirlərin yayılmasında bu dərginin böyük xidmətləri danılmazdır.

## **Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı kitabı ətrafında düşüncələr**

Bu kitabda Cavad Heyətin altı əsrlik dövrü əhatə edən Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələləri və şəxsiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu əsəri yazmasına səbəbi Cavad Heyət belə açıqlayır: «Dilimizin yarım əsrdən artıq bir müddət faşist pəhləvi rejiminin yasaqları altında yazılmaqdan məhrum qalıb, unudulmağa məhkum olunduğundan xalqımız gözəl dilimizin bədi, ədəbi əsərlərini oxuyub öyrənmək yerinə varlığının əsalətinə və ana dilinin öz dili olduğuna dəxi şübhələndiyi bir dövrdə bu günkü danışdığımız ana dilinin rəvayətini və qısaca ədəbiyyatını nəşr etmək daha zəruridir... Əsərin mükəmməl və ya kafi olması bəhs mövzusu dəxi deyildir. Məqsədimiz xalqımızı daha yaxından tanış qılmaq və ədəbiyyatımız barədə bir fikir verməkdir. . . Bu əsərin yazılmasında həm əski qaynaqlardan, mövcud kitab və divanlardan, həm də Quzey Azərbaycanda və Türkiyədə yazılan əsərlərdən istifadə edilmişdir».

Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində öyrənən Cavad Heyət araşdırmalarını ilk dəfə «Varlıq» dərgisində dərc etdirmişdir. Sonralar isə bu yazılar ayrıca kitablarda toplanmışdır.

Birinci mərhələ - Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixindən XIX əsrin başlanğıcına qədər, yəni XIII əsrdən 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə-parçalanma zamanınadək olan dövrü əhatə edir;

İkinci mərhələ - 1828-ci ildən 1920-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir;

Üçüncü mərhələ - Pəhləvi dövrü və ya tənəzzül dövrüdür. Bu dövrə 1920-1979-cu illər daxildir. Bu dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın bütün sahələrdə əlaqələri kəsilir. Ancaq 1945-1946-cı illər, xüsusən bir il sürən Demokratik hökumət dövrü istina təşkil edir;

Dördüncü mərhələ - İslam inqilabından sonrakı dövrüdür.

Alimin təklif etdiyi bölgü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının

dövrləşdirilməsində ən obyektiv, elmi dövrləşdirmə hesab oluna bilər. Çünki Cənub ədəbiyyatının inkişaf tarixini baş verən tarixi ictimai-siyasi hadisələrdən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Cavad Heyətin fikrincə, XIX əsrdə bütöv Azərbaycanın ikiye bölünməsinə baxmayaraq 20-ci illərə qədər Şimali Azərbaycan ədəbi prosesləri Cənubda izlənmişdir. Orada çap olunan mətbu orqanlarının və kitabların asanlıqla yol tapıb yayılması Cənub ədəbiyyatına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda qəzəl, mərsiyə və növha ədəbiyyatı geniş yayılmışdı.

Cavad Heyət bu dövrün ədəbiyyatına qiymət verərkən Raci, Dilsuz, Sərraf, Pürğəm, Qumri və başqa mərsiyə şairlərinin yaratdıqları mərsiyə ədəbiyyatının Cənubda dilimizin mühafizə olunmasına xidmətindən bəhs edir. Bu elmi qənaəti M.Ə. Rəsulzadə vaxtilə mərsiyə ədəbiyyatından danışarkən söyləmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Mərsiyənin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük xidməti olmuşdur. Əgər türkcə mərsiyə olmasa, türk şer və nəzmi də bu dərəcədə ümumiləşməyəcək və Azərbaycan xalqı, ehtimal ki, bir çox zaman daha doğma ədəbiyyat üzü görməyəcəkdi. İştə mollası, taciri, məmuru hamısı farslaşır ikən, milli hiss və təəs-sübü qorumaq baxımından mərsiyələrin rolu əvəzsiz olmuşdur».

Tədqiqatçı XIII əsrdən üzə bəri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ardıcıl izləyir. Həsənoğlu, «Qisseyi-Yusif» əsərinin müəllifi şair Əli, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx Əlvan Şirazi, Həqiqi, Həbib və Xətai kimi sənətkarların ədəbiyyat tarixində yeri, mövqeyi, yaradıcılığı haqqında şərh ilə başlayır, böyük klassik şair M.Füzulinin yaradıcılığından geniş bəhs edir.

Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən «Töhfeyil-Sami», «Məcmuəl-Xəvas» və Əhdi Bağdadi təzkirələri və bu əsərlərdə adları çəkilən Azərbaycan şairlərinə həsr edilmişdir. Burada həmçinin XVI əsr şairlərindən Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizi yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış Molla Pənah Vəqif, Vidadi və

onun müasiri olan Şirvan şairləri, həm də Aciz, Əbdülrəhman Dilbaz oğlu, Arif, Mustafa Ağa Salik, XIX əsrdə yaşamış mərsiyə şairləri Raci, Dilsuz, Qumri, Sərraf yaradıcılığı ilə bağlı ətraflı söhbət açır, yeri gəldikcə, onların poeziyasından nümunələr verir.

Silsilə məqalələrdə XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Nəbati, Ləli, Heyran xanım, Xalxali yaradıcılığından da ayrıca danışılır.

«Maarifçi-realist ədəbiyyat» adlanan bölmədə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh və Q.Zakir haqqında elmi şərhində tədqiqatçı maarifçiliyin yaranması və təşəkkülündən bəhs edir.

XIX əsrin II yarısında yaranan ədəbiyyat bölməsində böyük mütəfəkkir M.F.Axundov və S.Ə.Şirvani, Natəvan kimi şairlərin yaradıcılığından, ədəbi məclislərdən Azərbaycan mətbuatının ilk nümunəsi «Əkinçi» qəzetindən, onun iştirakçılarından, teatrın yaranması və inkişafından danışılır. Cavad Heyətin kütləvi oxuculara zəngin elmi məlumat verən bu məqalələr toplusu ilk dəfə 1990-cı ildə Tehranda, 1993-cü ildə isə Bakıda ayrıca kitab halında çap olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, «Varlıq»ın ilk nömrələrində C. Heyət ədəbiyyat tarixinə aid məqalələrində Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş qaynaqlara istinad edirdi. Sonralar dil tarixi ilə ciddi məşğul olarkən o, Cənubda yaradılan ədəbiyyatla, türk xalqlarının qədim müştərək folkloru, yazılı ədəbiyyatı və əski türk şairləri ilə hərtərəfli məşğul olmaq zərurəti hiss edir. Bu da tədqiqatçı alimə Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına dair çox maraqlı və dəyərli faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Ona görə də Cavad Heyətin ədəbiyyat tarixi kitablarında adlarına ya az, ya da heç təsadüf etmədiyimiz şairlərə rast gəlinir. Bu şairlərin əksəriyyəti vaxtilə Azərbaycandan Şərq ölkələrinə, xüsusilə Türkiyəyə mühacirət edənlərdir. Onların arasında Qazi Zərir, Mətemi kimi öz dövrünün qüdrətli şairləri olmuş şəxsiyyətlər barədə türk ədəbiyyatı tarixində geniş bəhs olunmuşdu.

Təəssüf ki, ədəbiyyat tarixi mənbələrində bu məsələyə diqqət yetirilməmişdir.

Cavad Heyət öz elmi araşdırmalarında belə bir nəticəyə gəlir ki, türk dilinin Azərbaycandan başqa İranın digər yerlərində

kütləvi və dağınıq halda yaşayan xalqların da dili olduğu, İrandan başqa Türkiyənin şərq vilayətlərinin və İraqda yaşayan türklərin də Azərbaycan dilində danışdığı vahid soy-kökə bağlı olduqları artıq elm aləminə məlumdur. Bu səbəblərə görə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış»da bütün bu ölkələrdə yaşamış və əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış şair və yazıçılardan da ayrıca bəhs olunur.

Alim bu qənaətdən çıxış edərək yazır ki, Füzuli kimi İraq türklərinə mənsub şairləri və sivaslı Qazi Bühranəddini Azərbaycan şairləri çərçivəsində tədqiq edəcəyik. Demək, alimin tədqiqatlarında ölkədən çox dil məsələsi mövzu bəhsidir.

Cavad Heyət bu əsəri yazarkən Azərbaycan, İran, Türkiyə və Avropada nəşr olunmuş qaynaqlara, kitablara dövrü mətbuata, əlyazmalarına istinad etmişdir.

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini XIII əsrdən başlayır. O, artıq bütün dünyada Azərbaycan şairi kimi ad qazanmış, XII əsrdə yaşayıb yaratmış Nizami Gəncəvinin üstündən sükutla keçir, bunu dil faktorunu əsas götürməsi ilə əlaqələndirir. Akademik Həmid Araslı «Varlıq»a göndərdiyi məktubunda Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Həsənoğludan başlamasına öz etirazını bildirir. Həmid Araslı həmkarına yazır: Azərbaycan xalqının taleyi elə gətirmişdir ki, müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən bu xalqın ədəbiyyatı ərəb və fars dillərində də yaranmışdır. «VII əsrdən (islamın yayılmasından) başlayaraq Əl Azərbayceni, Ət-Təbrizi, Urməvi adları ilə məşhur olan şairlərimiz, görkəmli alimlərimiz ərəb dilində qiymətli əsərlər yaratmış və ölkələrinin adlarını şöhrətləndirmişlər. İsmayıl bin Yəssar, Xətib Təbrizi, Urməvi kimi şair və alimlər, şübhəsiz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ayrılmaz nümayəndələridirlər. Fars dili səlcuqilər dövründə ədəbi dil kimi Yaxın Şərqdə əsaslananda Qətran Təbrizi, Əbül Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti xanım, xüsusən Nizami Gəncəvi kimi xalqımızın taleyi ilə bağlı cəhanşümul sənətkarlar yetişmişdir ki, bunlar Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının, eləcə də Şərq şərinin ən görkəmli simalarındandır .

Həmid Arasliya görə, ərəb və fars dilli nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi mərhələlərini təşkil edir. Cavad Heyətin tədqiqatlarında bəzi nöqsanlar çox vaxt tədqiqatçı alimin Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablarından xəbərsizliyi ilə bağlı olmuşdu. Füzuli haqda yazdığı oçerkdən aydın olur ki, Cavad Heyət Füzulinin Bakıda nəşr olunmuş 4 cildliyindən, «Mətləül-etiqaad» əsərinin Bakı nəşrindən, eləcə də Azərbaycan alimlərinin şair haqqında çoxsaylı monoqrafiyalarından xəbərsiz olmuşdur. Odur ki, oçerkdə şairin «Rindü-zahid», «Söhbətül-əsmar» kimi məşhur əsərlərinin adı belə çəkilməmişdir». Halbuki Həmid Araslinin göstərdiyi kimi «Söhbətül-əsmar» əsəri ilk dəfə XIX əsrdə Təbrizdə nəşr edilmişdir».

Təbii ki, doktor Cavad Heyət yuxarıda adı çəkilən yazılarında zəngin Azərbaycan ədəbiyyatını tam əhatə edə bilməzdi. Onun özünün də qeyd etdiyi kimi, əsas məqsədi cənublu oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış etmək olmuşdur. Bununla belə demək lazımdır ki, bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq qeyd etdiyimiz kimi doktor C. Heyət Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmış və əsas üstünlüyü şairlərin doğulduğu, yaşayıb yaratdığı məkan faktorundan çox, onların hansı dildə yazıb yaratdığını, yəni dil faktoruna vermişdir.

Cavad Heyətin klassik irsin tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri professionallığı, mənbələrə dərinlən bələdliyi, obyektiv yanaşma tərzilə seçilir və müəllifin Orta əsr Şərq şerinə, Nizami, Nəvai, Füzuli kimi klassiklərin yaradıcılığına, əruzun poetikasına, qədim Şərq əfsanələrinə, Şərq şerinin janrlarına, təsəvvüfə dərinlən aşina olduğuna dəlalət edir. Cavad Heyət Azərbaycan-türk ədəbiyyatının görkəmli klassiki Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına, sənətinə döənə-döənə müraciət etmiş, şairin yaradıcılığını müxtəlif bucaqlardan işıqlandırmağa çalışmışdır.

Cavad Heyət yazır: «Füzulinin ana dilində yazıb yaratdığı əsərləri və yaradıcılıq üslubu ədəbi bir məktəb halına gəlmişdir. Füzuli məktəbi adlanan bu məktəb 450 ildən bəri davam edib yüzlərlə türk şairinin öyrətmə, zövq və ilham qaynağı olmuşdur. Başda azəri və türk şairləri olmaqla İstanbuldan Daşkəndə, Ka-

zandan Kırma və Dərbənddən Təbriz və Kərkükə qədər Türkiyə, İraq, İran, Azərbaycan və Türküstan şairləri onun əsərlərini oxumuş, əzbərləmiş və onlarla nəzirələr yazmışlar. Türk şairləri arasında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur. Onun təsiri Nəsimi və Nəvaidən də artıq olmuşdur və bu təsir hələ də davam etməkdədir». «Füzulinin dili» adlı məqaləsində C. Heyət məşhur ingilis şərqşünası Gibbin sözlərinə əsaslanaraq Füzulini «Türk ədəbiyyatının ən böyük şairi» adlandırır. Alim yazır: «İtalyan türkoloqu prof. P. Bombaçinin söylədiyinə görə də Füzuli türk şairlərinin ən böyüyüdür». C. Heyətin fikrincə üç dildə yazan Füzuli ən gözəl əsərlərini öz ana dilində yazmışdır. Füzuli Azərbaycan bədii dilini ən yüksək zirvəyə qaldırmış və ədəbiyyatımızda olduğu kimi ədəbi dilimizin inkişaf tarixində də yeni bir mərhələ açmış və dönüş nöqtəsini təşkil etmişdir. «Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti» adlı məqaləsində isə C. Heyət «Füzuli alim, mütəfəkkir, arif və aşiq bir şairdir» qənaətini inandırıcı elmi təhlillərlə əsaslandırır. Füzuli ilə bağlı tədqiqlərində alim həmişə böyük şairin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ədəbi dilin inkişafındakı xidmətlərindən də geniş bəhs açır.

«Füzulinin dili və söz xəzinəsi» adlı məqaləsində yazır ki, Füzuli dilində qrammatika türkcədir. Dil, istiarə, məcazlarla zəngindir. Cavad Heyət şairin təsirləndiyi mənbələri, həm də özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri məsələlərini araşdırma obyektinə çevirir. «Türk ədəbiyyatında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur» qənaətini elmi təhlillərlə əsaslandırmağa çalışır. Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı varlıqçılardan daim diqqət mərkəzində olmuş, bu dahi şairin irsinə zaman-zaman müraciət edilmişdir.

Doktor Cavad Heyət təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, bəlkə, bütün İran xalqları, həm də müsəlman və türk dünyası üçün qiymətli, əvəzedilməz şəxsiyyətdir.

## **İranda aparıcı ideyaların ötürücüləri**

Güney Azərbaycanda xalqın dili, ədəbi və mənəvi dəyərləri son 80 ilin içində daim gərginlikdə qalıb basqılı bir həyat yaşayıb. Bu səbəbdən də yaranan ədəbiyyat daha çox dirəniş, oyanış, ayrılıq, həsrət, özünütdədiq kimi məzmunlar daşıyib.

Zaman-zaman baş qaldırmış milli oyanış, hər şeydən əvvəl ana dilində yazılmış olan ədəbiyyatda özünü göstərib. Burada yaranan ədəbiyyat ilə milli azadlıq hərəkatı həmişə qoşa olub. Hər inqilabdan, xalq hərəkatlarından sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olub.

Şah rejimi və onun davamı olan indiki rejim Azərbaycan türklərinin tək ədəbiyyat və dil sahəsini deyil, eləcə də teatr, kino, musiqi və incəsənət sferalarını basqı altında saxlamağa çalışıb.

Son 7-8 onillikdə Güney Azərbaycanda xalqın həyatında baş vermiş mühüm tarixi-siyasi və sosial-mədəni hadisələri və hərəkatları tezis şəklində sərgiləyib mövzuya aydınlıq gətirməyə çalışdım.

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, Məşrutə və Xiyabani hərəkatlarının davamı olan və 1945-1946-cı illərdə Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan birillik hökumətdə yeni dəyərlər qazanmış xalqın sosial, siyasi və mədəni sahələrindəki milli tərəqqi ədəbiyyatda öz təsirini qoymuş və onunla bir sırada olmuşdu.

- Pəhləvi rejiminin devrilməsi və İran İslam Respublikasının qurulmasından sonra əldə edilən nisbi azadlıq mühitində (1979-1981) Azərbaycan türkcəsində kitab, qəzet və jurnallar bumu yaşandı. Ədəbi mühitdə özəl bir canlanma baş verdi. Amma bu kitab nəşri və mətbuatın dirçəliş dövrü təəssüf ki, 2-3 il çəkdi.

- 90-cı illərin əvvəlində Sovetlər Birliyinin çökməsi və Quzey Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması Güneydən də yan ötmədi. Tikanlı sərhəd məftilləri aradan götürüldü. Ayrılıq və həsrətə son qoyuldu. Quzey Azərbaycan və Türkiyə telekanalları peyk yoluyla İranda seyr edildi. Ədəbiyyata və ədəbi əlaqələrə geniş meydan açıldı.



- 1997-ci ildə Hatəminin prezidentliyə seçilməsi Azərbaycan türkcəsində nəşrlərin artmasına zəmin yaratdı. Lakin milli problemlərin həllindəki boşluqlar Tələbə hərəkətlərinin başlamasına təkan verdi.

- Təbrizli Çehreqaninin Məclis namizədliyinin rədd edilməsi və Azərbaycan tələbə hərəkətinin daha da aktivləşməsinə gətirib çıxardı. Ədəbiyyata yeni fikirli gənc yaradıcı nəsil gəldi.

- Tanınmış ziyalıların prezidentə imzaladığı məktub-müraciətlər cavabsız qalsa da ictimaiyyətdə geniş əks-səda doğurdu, ədəbi polemikaya yol açdı.

- Xalqın azadlıq simvoluna çevrilmiş Babəkin doğum gününün hər il Babək qalasında qeyd olunması xalq yığıncağına, yürüşünə, nəhayət, qurultayına çevrildi. Bu kütləvi yürüş aksiyalarda daxili etirazların bəyanı, özəlliklə özünütəsdiq, milli kimlik ön planda idi. Dövlət bunun qarşısını alsa da, bu etiraz aksiyası sonralar başqa formalarda üzə çıxmağa başladı.

- İran KİV-də türkləri təhqir edən verilişlərə, özəlliklə qəzetdə çıxan karikaturaya etirazlar kütləvi hal aldı, ədəbi-siyasi aləmdə böyük əks-səda doğurdu.

- Təbrizin «Traktor» futbol komandası bumu həm də kütləvi etirazlara meydan oldu. Son vaxtlar komandanın oyunları həm də milli hüquqlarını tələb edənlər üçün meydana, eləcə də milli şüarlar üçün tribunaya çevrilməyə başlayıb.

- Urmu gölü ilə bağlı etirazlar beynəlxalq aləmdə də əks-sədaya səbəb oldu. 2008-ci ildən bu yana Urmu gölünün suyunun azalması yavaş-yavaş özünü ciddi şəkildə göstərir və Azərbaycan ziyalıları və milli fəalları buna görə dövlətə iradlarını bildirib xəbərdarlıq edirlər. Gölün qurumasının qabağını almaq üçün heç bir tədbir görməyən İran hökumətinə qarşı xalq „Urmu gölü can verir, məclis onun qətlinə fərman verir» şüarını hər yerdə gündəmə çıxarır. Bu ekoloji təhlükə artıq lokallıqdan çıxıb beynəlxalq ictimaiyyətin də nəzərini cəlb edib.

Milliyyətə fars olan Pza şah Pəhləvi hakimiyyətə gələndən sonra ölkədə fars olmayan xalqlara qarşı assimilyasiya siyasəti apardı, onların dil və kultürünü sıxışdırdı, dillərinə qadağa qoydu.

O dövrdən sonra «güneydə dil özünü əsasən folklorda; aşiq dastanlarında, nağıllarda, bayatılarda, nəğmələrdə, mərsiyələrdə qoruyub saxlayıb». Bu sözləri hələ 100 il bundan əvvəl Məmməd-əmin Rəsulzadə əsərlərindən birində yazmışdı.

Şah rejimi milli şüurun artmasında ədəbiyyatın böyük rolunu diqqətə alaraq, türkcə ədəbi əsərlərin nəşrinə icazə vermirdi, milli ziyalılar da farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin istisnalar da olmuşdu. Azərbaycan ədəbiyyatının böyük çətinliklərlə çap olunmuş (Məs. Səhəndin, H.Sahirin, Savalanın, M.Fərzanənin kitabları gizli olduğundan çox zaman ili və nəşr yeri göstərilmirdi-P.M.) anadilli əsərlərinin sayı çox az olmuşdur. Ziyalılar bəzən də senzuradan yayınmaq üçün bədii əsərlərə xüsusi forma verir, onu folklor, uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi çap edirdilər.

60-cı illərdəki nəsil əvvəlki nəsillərin yaradıcılığının məruz qaldığı çox sınaqlardan xəbərdar oldu, nəticə çıxardı. Pişəverinin birillik demokratik hökumətinin xoşbəxt günləri uşaqlıq və gənclik dövrünə düşənlərin artıq yaşı 20, 30-dan çox idi. Ədəbiyyata öncəkilərdən fərqli düşünən nəsil gəldi; Səməd Behrəngi, Qulamrza Saidi(Gövhər Murad), Əliza Nabdil(Oxtay), Mərziyə Üskiyi(Dalğa), Həbib Sahir, Səhənd və b.

Səməd Behrəngi bu yeni milli ruhlu gənclərdən biriydi. Ədəbiyyata şair kimi qədəm qoymuşdu. Lakin o, dostu Behruz Dehqani ilə birgə xalq içindən topladığı nağıllarla, yazdığı hekayələrlə yadda qaldı. Zəngin ənənəsi olmayan bir ölkədə gənc yazarın nəsrə üstünlük verməsi təsadüfi deyildi. O, böyüməkdə olan nəslə yaşlılara rəğmən daha mübariz, haqsızlığa, ədalətsizliyə bə-rışmaz ruhda görməyi arzu edirdi. Ona görə də bütün diqqətini gənc nəsle yönəlmişdi. O, xalqdan topladığı nağılları özəl şək-lə saldı (Avropada olduğu kimi). Onlara bədiilik gətirdi, rəngarənglik qatdı, yeni ruh verdi. Nağılları ilk dəfə ağızlardan eşitdiyi dil-də, yəni türkcə yazıb çapa versə də, nəşrinə izin verilmədi. O da məcbur olub onları farscaya çevirməli oldu. Səmədin Balaca «Qara Balıq» adlı hekayəsini ölümündən sonra bütün dünya uşaqları öz dillərində oxuya bildi. Çünki onun əsərləri ən yüksək

beynəlxalq ödülə layiq görülmüş və bir çox dillərə çevrilmişdi. Səməd Behrəngi milli siyasi hərəkətdə fəal iştirak edən məsləkdaşı və qələmdaşı, şeirlərini «Dalğa» təxəllüsü ilə yazan Mərziyə Üskuyi ilə birlikdə İranda uşaq ədəbiyyatının ilk təməlini qoydular.

O illərdə Güney Azərbaycandan olub İrana dünya miqyasında şöhrət qazandıran bir yazıçı Qulamhüseyn Saidi idi. Ömrünün sonlarını mühacirətdə - Fransada başa vurmaq məcburiyyətində qalan Qulamhüseyn Saedinin səssiz pantomim əsərləri yazmağının səbəbi mövcud rejimin soydaşlarının ana dilinə qoyduğu yasağa qarşı etirazla bağlı idi. Ssenarisinin müəllifi olduğu filmlər beynəlxalq aləmə səs salmış, İran sinemasının qızıl fonduna daxil olmuşdu (Bu gün İran filmlərinin Avropada yüksək ödüllər alması da onun açdığı çıxışla, yaratdığı məktəblə birbaşa bağlıdır. -P. M.). Onun eyni adlı «Qav» («İnək») adlı əsərinə çəkilmiş filmdə Azərbaycan kəndlisinin başına gələn olaydan «Kafkasayağı» danışılır. Qulamhüseyn Saidi yaratdığı əsərlərlə həm də İranda mistik (sehirli) realizmin əsasını qoyub.

Hazırda Kanadada (Kanada «Pen» klubunun keçmiş sədri) siyasi mühacir kimi yaşayan dünya şöhrətli yazar «İranda ədəbi tənqidin babası» sayılan təbrizli Rza Bərahəni çox zaman ingilis və farsca yazdığı əsərlərindəki qəhrəmanlarının adını, oradakı şeir parçalarını, zor durumlarında yaşadığı hissləri, acılı-şirinli yuxularda gördüklərini Azərbaycan türkcəsində qələmə alır. Ana dilinin tərənnümü, bu dildə yazmaq tək dərin ülvi sevginin deyil, Güney Azərbaycanda həm də özünüqoruma instinktidir. Kimliyini, ana dilini yasaqlayan, onu aşağılayan qüvvələrə rejimə, dirəniş simvoludur.

Ana dili yasaq edilmiş güneydən olan azərbaycan türklərinin Azərbaycan Respublikasında soydaşlarından fərqli cəhəti onda idi ki, bizlərə rus dili zorla öyrədilmirdi. Sadəcə olaraq bu dili, onun mədəniyyətini yaxşı mənimsəyənlərin imtiyazları üstün, gələcəkləri «parlaq» olurdu. Cənubda isə vəziyyət başqa idi. Pəhləvilərin hakimiyyəti illərində ana dilinin yasaqlanmasına qarşı ziyalılarda daxili bir dirəniş, etiraz var idi. Bu sonra zaman-zaman alt şüura

yerləşib çeşidli təzahürlərlə cücərib üzə çıxırdı. İrandakı qandaşlarımız ana dildə təhsil alıb, yazıb-pozmasa da məişətdə, toy-düyündə, el şənliklərində, yas mərasimlərində bir də beşikdən qəbrə qədər, yəni körpəykən, ana laylasını eşidir, həyatla vidalaşanda isə mərsiyə ilə yola salınır.

Ötən əsrin 60-cı illərində Əlirza Nabdil (Oxtay) çox gənc olmasına baxmayaraq, Güney şeirində yenilik yaratdı. Ə.Nabdil Oxtayın «Tozlu piano», «Yurd», «İşıq», «Səttar xanın atlıları» və s. bu kimi əsərləri original deyim tərzilə diqqəti cəlb etdi. Cənubi Azərbaycan poeziyasında süjetli lirikanın bir sıra gözəl örnəklərini yarada bildi. Bununla ədəbiyyatda yeni çığır açdı, yeniləşmə, modernləşmə apardı. Həbib Sahir və Bulud Qaraçorlu Səhənd 29 yaşında həyatı tərk etmiş bu nakam şairin yolunu davam etdirdilər. Təbrizli Həbib Sahir ali təhsil ardınca Türkiyəyə getdi. İstanbul ədəbi mühiti, Cəlal Sahiri, Tofik Fikrəti, Şarl Bodleri sıx-sıx müəlləsi, eləcə də Türkiyə ədəbiyyatına, fransız dilinə və ədəbiyyatına bələdliyi və vurğunluğu sonralar onun çağdaş Güney Azərbaycan ədəbiyyatında modernist bir şair kimi tanıtdırdı. O, ədəbiyyata təptəzə təsvir və ifadə vasitələri tapıb gətirdi. Onun «Səhər işıqlanı», «Kövşən» və s. kitablarındakı əsərləri bunun parlaq nümunəsidir.

Bulud Qaraçorlu Səhənd Güney ədəbiyyatına xalqdan və keçmişdən gələn yeniləşmiş orijinal obrazlar və dolğun ictimai-siyasi məna ilə yanaşı, insani dəyərlərə sədaqət -»başqa birisinin varlığını dərk etmək« (Hümmət Şahbazi) kimi yeni məzmun gətirdi. O, sadəcə öz xalqının deyil, eyni zamanda Vyetnamdan İspanyaya və Kübaya qədər hüriyyət mücadiləsi üçün ayaqlanmış bütün xalqların qəhrəmanlıq və şəhidlik tarixindən səhnələri şeirlərində yansımışdır. Eləcə də Səhəndin Ortaq türk abidəsi «Dədə Qorqud» boyları əsasında yazdığı «Sazımın Sözü» (1965) və «Dədəmin kitabı» (1971) adlı əsərlərinin xalqda milli ruhu oyanmasına böyük təpki olub.

Sahir və Səhənd şeirə yenilik gətirdilər. Sahir formada, şeir biçimində, Səhənd isə yeni çağdaş məzmunlu şeirləri ilə. Sahirin şeirləri romantizmi, Səhəndinki isə siyasi motivləri ilə seçilirdi.

Əlirza Nabdilə gəlincə, o, klassik şeir ənənələrindən tamamilə uzaqlaşmış, poeziyaya yeni düşüncə tərzini, məzmun və sərbəst struktur, forma gətirdi. Bugünkü dillə desək, Güneydə şeiri modernləşdirdi.

Xatırlamaq yerinə düşər ki, ötən əsrin iyirminci illərində çağdaş Türkiyə ədəbiyyatının İranı davamçısı olan Tağı Rüfət ədəbi bədii fikirdə təcəddüd-yeniləşmə yaratmışdı bu da sonralar yaranacaq yeni şeirin ilk işartıları idi.

1978-1979-cu illər İran inqilabı xarakterinə görə çox unikal idi. Ölkəni az qala amerikalıların əli ilə idarə edən şah (İranda islamçı dindarların, daha çox solçu əqidə-əhvalı kütlənin ölkədəki amerikalılara nifrətinin səbəbləri az deyildi. P. M.) İran dünyanın çoxmillətli dövlətlərindən olduğu üçün milli problemləri də yetərincə idi. Elə xalqın ayağa qalxması, küçə, və xiyabanlara çıxması sosial, siyasi, mədəni qatlardakı çatlarla bağlı idi. Səslənən şüarlarda, çıxışlarda, yazılan eləmiyyələrdə bu aydın görünürdü. Amma həlledici məqamda bu monarxiyaya qarşı yönəli demokratik xalq inqilabı birdən istiqamətini kəskin dəyişdirib sonucda İslam təmayüllü oldu.

Unutmayaq ki, İranda din faktoru həmişə güclü olub. Və Xomeyni kimi nüfuzlu din xadimi xalqı öz ardınca apara bildi. 1978-ci ilin əvvəlində şah, rejimə qarşı antiimperialist, antimonarxist xalq hərəkatı sonda islam inqilabı kimi tarixə daxil oldu. (Bir çox mənbələrdə haqlı olaraq onu ilkin başlanğıcda olduğu kimi -1978-79-cu illər İran inqilabı kimi adlandırırlar. ).

Güney azərbaycanlıları ictimai-siyasi sahədə milli istək və arzularını reallaşdırma bilməsələr də, 1978-1979-cu illər İran inqilabı mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsinin yaranmasına səbəb oldu. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Güney Azərbaycanda sanki bir mətbuat bumu yaşandı, bədii əsərlərin çoxu kitablardan çox, qəzet və jurnallarda yayılırdı. (Belə hal Məşrutə inqilabı illərində də olmuşdu - P.M.) Bir-birinin ardınca nəşr olunan qəzet və jurnallarda əsas yeri poeziya tuturdu. Çünki şeirlər başqa janrlara nisbətən daha böyük imkanlara malik idi və aktual mövzulara dərhal müdaxilə edirdi.

Ümumiyyətlə, Güney ədəbiyyatında bütün Şərqdə olduğu kimi poeziya başqa janrlarla müqayisədə həmişə hökmran mövqedə olub.

Keçən əsrin qırxıncı illərinin ortalarında ilk dəfə əlinə qələm almış gənc istedadlar bir də otuz ildən artıq bir müddətdən - İslam inqilabının qələbəsindən sonra - Azərbaycan dilində nəşr olunan müxtəlif jurnalların səhifələrində öz yaradıcılıqlarını davam etdirməyə imkan tapdılar.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra yaradıcı ziyalılarda millətsevərlik, türklük hissləri daha da gücləndi. Xalqın uzun illər yaddaşında qalıb yaşayan aşiq yaradıcılığına, dastanlara, qəzəl janrına geniş meydan açıldı. 80-90-cı illərdən başlayaraq ədəbi prosesdə canlanma baş verdi. Ədəbiyyata yeni nəsil, yeni dalğa gəldi.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatında ağır terror və repressiyalara baxmayaraq, istibdad dövründə də doğma dildə xalqın narazılıq, nifrət və qəzəb duyğusunu əks etdirən şeirlər, hekayələr və s. yazılmış, folklor nümunələri toplanmışdır. Təbii ki, bu əsərlərin əksəriyyəti işıq üzü görməmiş, bəziləri isə məhv edilmişdi. Onlardan ələ düşəni yeri gəldikcə çap olunur, oxuculara çatdırılırdı. Güney Azərbaycan ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndələri ətrafda baş verən olayları əks etdirən mətbu orqanlarına xalqla ünsiyyət tribunası kimi baxırdılar. Şairlər 1979-cu il aprel inqilabına qədər və ondan sonrakı dövrdə yazdıqları əsərləri dərc etdirməklə xalqda özünə qayıdış, özünüdərk ruhu aşılamağa, milli birlik yaratmağa çalışırdılar. Başlanğıcda Xalq inqilabı olub, sonralar başqa məcraya yönələn inqilab xalqı ağ günə çıxarmadı. Bu isə öz bədii əksini H. Sahir, H. Tərhan, Çayoğlu, F. Həsəri, S. Salis və M. Məhzunun yazdığı tənqidi yazılarda tapdı. İnqilabın yaratdığı dalğa, sonra 8 il davam edən İran-İraq müharibəsi, daha sonra inqilabçı qüvvələrin məğlubiyyəti ədəbiyyata da təsir etdi. O dövrün ən uğurlu yazıçı və şairləri təqiblərdən əziyyət çəkdi, bir çoxu dünyasını dəyişdi. Qalanları isə dövlətin yaratdığı ideoloji ədəbiyyat - din ədəbiyyatı və müharibə ədəbiyyatına mənsub oldu.

Sabir və Möcüzdən sonra davam edən satira ədəbiyyatı inqilabdan sonra da güclü olub, ədəbi prosesə öz təsirini göstərirdi. Düşüncələrin açıqca söylənmədiyi və yazılmadığı basqı və repressiyaya məruz qalan bur toplumda fikirlərin ifadə edilməsi üçün ancaq satira yolu qalırdı.

Poeziyanın xalqın danışan dili olması az qala bütün Güney şairlərinin əsərlərində yekdilliklə təsdiqlənir.

İnqilabdan sonrakı Güney ədəbiyyatının öz üzərində təsirini daim hiss etdiyi Şəhriyardan sonra ikinci sima Bulud Qaraçorlu Səhənd idi. Səhəndin Pəhləvi rejiminin qəti qadağalar dövründə yazdığı ana dilli əsərləri, xüsusən «Dədə Qorqud» dastanları əsasında yazdığı «Sazımın sözü» poeması ilə geniş şöhrət tapmışdı. Bu kitab özündən sonra bir yeni poemaların, o cümlədən Sönməzin «İsanın son şamı», Barışmazın «Nəğmə dağı», Savalanın «Xan çoban və Sara» Heydər Xətibinin «Püstə nənə», İmran Səlahinin «Ağbulaq qəhrəmanı» və bu kimi başqa poemaların yaranmasına səbəb oldu. Səhəndin Şəhriyarın özünü belə ana dilində əsərlər yazmağa çağırması Şəhriyarın ona böyük sevgi ilə ithaf etdiyi «Səhəndiyyə» poeması Səhəndi ədəbi mühitin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən, ustadlarından birinə çevirmişdi. Şəhriyar və Səhənd gənc nəslə milli ruha, milli varlığa hədsiz sevgiləri ilə cəlb edirdilər.

Güney Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında qəzəl həmişə mühüm yer tutur. Bu qəzəllərdə çox zaman ərəb-fars sözləri, tərkibləri ilə yüklənmiş ənənəvi məhəbbət və dini mövzularla yanaşı, real həyatı problemlərin əksi də geniş yer tutur. Artıq şairlər şəxsi problemlərinin dar çərçivəsində qalмайıb cəmiyyətin ehtiyaclarına diqqət yetirir, həyatdan doğan əsl həyəcanları öz şeirlərində ifadə edirlər. Bu deyilənlər Savalan, Sönməz və Həmid, Məhəmmədağlı Zehtabi, Behriz İmaninin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Klassik Şərq poeziyası ənənələrinə sadıq qalan bu şairlər onu canlandıraraq yeniləşdirirlər. Əski üsluba formal yanaşmadan onu müasir şəraitdə bacarıqla istifadə edib, kanonik forma ilə aktual mövzunu ustalıqla birləşdirirlər.

Yeni gənc nəslin nümayəndələri Bariz, İsmayıl Cəfərpur, Rəsul Yunan, Xosrov Barışanın yazdığı qəzələ yeni ruh və məzmun gətirir.

Dövrün öndə gedən şairləri Şəhriyar, Səhənd, Həbib Sahir, Yəhya Şeyda, Sönməz, Məhəmmədağlı Zehtabi, Savalan, Həmid Nitqi, Haşım Tərhan, Alov, Həmid Nitqi, Savalan Valeh, Müzəffər Dirəfşi, Qafıantı, Saplaq, Şəhrək, Məhəmmədəli Məhzun, Türk-oğlu, Aydın, Daşqın və başqaları idi. Ədəbiyyatın aparıcı qolu olan poeziya geniş xalq kütlələri arasında yayılır, oxucusunu tez tapırdı.

Güney Azərbaycanda nəsr poeziyaya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Bir sıra məlum səbəblər üzündən (nəsr edilmə imkanının məhdudluğu, ənənəvi Şərq mühitinə poeziyaya üstünlük verməsi və s.) nəsr nümunələri az yazılmışdır. Əslində Şərq ədəbiyyatlarının bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda da nəsrin tarixi və məşəbəbi yaxın yüzilliklərə təsadüf edir. Elmi-ədəbi dilin ləng inkişafı da Güneydə epik əsərlərin yaranmasını ləngitmişdir. Nəsrə poeziyaya nisbətən fikirlərin çox zaman açıq və birbaşa verilməsi gərəkdiyindən ölkədəki siyasi durum üzündən bunun mümkünsüz olması da səbəblərdən biridir.

Bunu da qeyd etmək ki, Güney Azərbaycanda nəsrin inkişafı üçün həyat materialı zəngin olduğundan, burada baş verən hadisələr əsasən Şimalda böyük bir ədəbiyyatın mövzusuna çevrilmişdir.

Cənubda inqilabdan sonra Azərbaycan dilində mətbuat nümunələrinin çoxalması, onlardan bir qisminin müasir tələblərə uyğun yüksək səviyyədə çap olunması ana dilli nəsrin formalaşması üçün də real zəmin yaratdı və nəsr əsasən 80-ci illərin ikinci yarısından inkişaf etməyə başladı.

Hekayə, bədii очерк, memuar ədəbiyyatı ilə yanaşı, roman janrında da əsərlər yaranırdı. Gəncəli Səbəhi, Həmid Məmməd-zadə, Ağçaylı, Rəhim Dəqiq, İsmayıl Hadi, Nasir Mənzuri, Nasir Mərqatı, M. Ocaqverdi, J. Əli Əlif Nuranlı və başqalarının əsərləri Cənub nəsrinin məzmun və bədii keyfiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Məlum siyasi səbəblərdən Quzeyə və Güneyə parçalanmış vətənimizin hər ikisində yaşayıb yaranan yazarlarımız Zöhrab Tahir, Pənəhi Makulu, Fəthi Xoşginabi, Əli Tüdə, Mədinə Gul-



gun, Balaş Azəroğlu, Hökümə Billuri, Məhəmmətağlı Zehtabi, Qulamrza Beqdeli, M. Afiyət, İsmayıl Cəfərpur, Əbülfəzl Hüseyni, Həmid Məmmədzadə, Məhəmməd Biriya, Qafar Kəndli, Məmmədli Afiyət və b. Güney ədəbiyyatının inkişafında önəmli rol oynayıblar.

2006-cı ilin mayın 22-də Babək qalasına ənəvi yürüşə qoyulan qadağa ilə barışmayan narazı kütlə Güney Azərbaycanın iri şəhərlərində - Təbriz, Ərdəbil, Miyana, Meşkin, Marağa, Urmu və digər bölgələrdə narazı izdihamlı aksiyalar keçirmişdi. Bu tarixi-siyasi hərəkət Azərbaycan türklərinin mədəni-kültürəl həyatında silinməz izlər qoyaraq milli-ədəbi hadisəyə çevrildi. Ana dili uğrunda, milli kimlik uğrunda mücadilə nəticəsiz qalmadı, 2006-cı ildən sonra yaranan ədəbiyyat çox fərqli oldu. Farsca yazan yazarlar ana dillərinə qayıdaraq yeni əsərlər yaratdılar.

Bundan sonra yeni fikirli, gənc nəsil meydana gəldi. Həmin nəsil çağdaş ədəbiyyatın əsasını qoydular. Ədəbi meydana çıxan bu gənc şair və yazıçılar özlərindən öncəki nəsillərdən fərqli, oldu. Bir qismi milli ruh, milli kimliyə söykənən, o biri qismi isə Qərb təmayüllü, avanqard şeir yazmağa meyilləndilər. Mövzu bolluğu, fikir sərbəstliyi, üslub çox çeşidliliyi ilk sırada nəzəri cəlb edir.

Meydanlarda, səngərlərdə yaranan döyüş ruhlu poeziya daha çox şüar, xitab xarakteri daşıyırdı. Folklorə tapınan şairlər də yeni, fərqli bir söz deyə bilmirdilər. 90-cı illərdə ədəbiyyata gələn avanqardçı nəsil sənət prinsiplərini şüar, tələb, bəyanatlarla irəli sürən, daşlaşmış, kirəcləşmiş mövqeləri birdəfəlik kökündən qoparmağa çalışdılar. Çağdaş modern şeirə körpü salanların önündə gedənlərdən biri Səhər xanım Rəiszadədir. Bu poetik hərəkəti açıq şəkildə ilk öncə Süleymanoğlu, Nigar Xiyavi, Nasir Mərqatı, Nadir Əzhəri, Hadi Qaraçaylı, Əziz Səlamı, Məmmədrza Ləvayi, Atilla Maralanlı, Lalə Cavanşir, Kiyan Xiyav, Hadi Qaraçay, Səid Muğanlı, Heydər Bayat, Saleh Ətayı bir qədər sonra İlqar Müəzzinzadə, Məliha Əzizpur, Xosrov Barışan, Elşən Böyükvənd, Ramin Cahangirzadənin Aydın Araz, Rəsul Yunan, Solmaz Məmmədrizayi, Türkan Urmulu, Ramin Cabbarlı, Məsud Haray,

Ülkər Ucqar, Şəlalə Cavanşir, Ərsan Ərel, Duman Ərdəm, Aydın Araz Zaman Paşazadə, Zibə Kərbasi yaratmağa səy göstərir və adını çəkə bilmədiyim digərləri bu yolda yeni cıgırla irəliləyirlər.

Qeyd etdiyim kimi, bu gün Güney Azərbaycanda «dirəniş ədəbiyyatı» ön plandadır. Əsərlərin əsas motivi ana dili və vətəndir. Bundan sonra kimlik axtarışı, azadlıq, eləcə də narazılıqlardan doğan daxili üsyan hissi kimi mövzular yer alır.

Güney Azərbaycanda yeni ədəbi nəsil çətinliklə də olsa formalaşır. Artıq özəlliklə son on ildə, internetin də yaygınlaşmağa başlamasından sonra, gənclər arasından ədəbi yaradıcılığa meyil göstərən və sözün əsl mənasında modern üslubda əsərlər yaradan gənc nəsil yetişib. Çox sayda ədəbiyyat portalları və bloqlar yayınlanmaqdadır. Avropada və Amerikada yaşayan və çox dəyərli əsərlər yaradan yazarlar vardır.

Gənc yazarlar modernizmin devizindən gələn - qlobal düşüncə, lokal yanaşmaq üsulundan yararlanır, bununla yanaşı, milli dildə yaratmağa üstünlük verirlər. Yeni nəsil ana dilli yeni ədəbiyyat dalğasının alt yapısının hazırlanmasına start verirlər. Bu işi gücləndirmək üçün gənc yazarlar dünya ədəbiyyatını mənimsəməyə, onun ən gözəl nümunələrini ana dilinə çevirməyə və yeni üslublu şeirlər yazmağa cəba göstərirlər. Bir sözlə çağdaş fikir və düşüncələrə yiyələnib, dünya bədii-estetik sənətinin qazandığı uğurlardan faydalanırlar.

Bu gün ədəbi mühitdə hər iki tayda bütün çağlara məxsus «atalar və övladlar» problemi yaşanır. Yəni yeni ədəbi nəsillə yaşlı nəslin dartışması. Bu təbiidir, əvvəlki nəsil nostalgi hisslərlə yaşayıb yaradır, qapanır, gənclər isə ədəbi klişə və şablonları sındırmaq iddisində bulunub, əvvəlkiləri inkar edirlər. Sonuncular özlərini postmodernist cərəyanının nümayəndəsi adlandırırlar.

Güneydə modern şeirin qurucularından olan dr. Həmid Nitqi yazırdı ki, modern ədəbiyyatı yaratmaq üçün modern bir dil olmalıdır. Dr. Həmid Nitqi bunu dillə bağlı çalışmalarında, şeirlərində göstərdi.

Ədəbi prosesin hazırkı durmunu və bu durumun əsas cəhətlərinə nəzər salsaq, belə bir mənzərə ilə qarşılaşmalı olarıq;

Ədəbiyyatın əsas vəzifəsi ana dilində yazma və onu işlək ədəbi dilə çevirməkdir. Lakin Güneydə bunu əngəlləyən səbəblər az deyil. Uzun müddət ana dilə yasaq qoyulduğundan bu dildə yazma – oxuma adət-ənənəsi zəifləyib.

Almaniyada yaşayan tanınmış şair, Süleymanoğlunun belə bir fikri var, dil varlığın evidirsə, Güneydə Azərbaycanlılar uçurulmuş bir evdə yaşamaq zorunda qalıblar. O, çıxış yolunu bu ev-varlığı yenidən tikməkdə görür. Bunu da şair və yazarların görəvi olduğunu söyləyir.

Bu gün Güneydə bir ədəbi dil problemi var. Hərə bir cür ləhcədə, şivədə yazır. Bəzən, kim hansı ləhcədə danışırsa, elə də onu kağıza köçürür. Danışqda ləhcələrin çox olması təbii haldır. Rəsmi yazıda isə vahid qəbul olunmuş dil işlənməlidir. Ədəbiyyata və ədəbi əlaqələrə geniş meydan açıldı.

Güneydə son illərdəki yazılar, Anadolu və ya İstanbul türkcəsi, Quzey Azərbaycan türkcəsi və orta q türkcədə olur (mərhum dilçi professor Həmid Nitqi də 32 il öncə orta q türkcəni təklif etmiş və doktor Cavad Heyətlə birgə «Varlıq»dərgisi timsalında buna nail olub göstərmişdi.- P.M.). Son illər gənc yazarlar arasında I daha çox yayılıb. Bu isə başqa bir mövzunun bəhsidir.

Ədəbiyyatın irəliləməsində, daha mükəmməl əsərlərin ortaya çıxmasında, tənqidin rolu əvəzsizdir. Tənqidi fikir az olduqda əsərlər də zəif olur. Özəlliklə gənc yazıçıların tənqidçi sözünə ehtiyacı var. Professional ədəbiyyatın yaranmaması tək dil problemi ilə deyil, həm də tənqidçilərin olmaması üzündən olur. Son illərin əlamətdar yaradıcılıq hadisələrindən biri də ədəbi tənqiddə marağın artması olub. Hümmət Şahbazi, Cəfər Bozorgəmin, Eyvaz Taha Nadir Əzhəri, eləcə də Alav, Eldar Muğanlı, Hadi Qaraçay, Qurbanzadə, Hadi Qaraçay, Bulud Muradi, Həmid Arğış kimi tənqidçi ordusunun araya gəlməsi əsil ədəbiyyatın yaranmasına meydan verəcək, yaqin ki.

Zeynalabdin Marağayinin üslubu bugünkü nəsrə özünü göstərir. Onun əsərləri farsca yazılsa da, öz quruluşu baxımından müasir nəsrə təsir edir. Dil, təhkiyə baxımından isə nəsr üçün nağıl, əsatir üslubu səciyyəvidir.

Bəzi güneyli yazarların roman, memuar, oçerk və digər janrlarda ara-sıra dərc etdiyi ədəbi-bədii yazılar istisna edilərsə, çox zaman hekayə janrına üstünlük verilir. Bunun da başlıca səbəbi hər şeydən əvvəl yazıçıların hekayə janrı vasitəsilə aktual həyat hadisələrini konkret lövhələrdə işıqlandırması, günün ən vacib problemlərinə vaxtında cavab verməsidir.

Bu meyilin güclənməsi Güney Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin təməlini qoymuşdur. Ana dilində təhsilin, vahid ədəbi dilin yoxluğu bir sıra sənətkarlıq nöqsanlarının özünü göstərməsi ilə də müşahidə olunur.

Güneydə nəsrin müxtəlif janrlarına müraciət edilir. Müəllifləri təxminən eyni mətləblər düşündürür: Dünya, yaşam, ölüm və olum fəlsəfəsi, ana dili, milli mənəvi keçmiş, sosial problemlər, sevgi, mənəvi narahatlıqlar və s. Problemlərin bədii həlli isə müxtəlif səviyyədədir. Professional yazıçılıq vərdişini bəzən zaman emosional təsvirlər, birbaşa çağırış üslubu əvəz etsə də bu nümunələr böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Nəsr dilinin cılıalanması mənasında ədəbi prosesdə hər bir əsərin özünəməxsus yeri vardır.

Nasir Mənzuri, Ruqəyyə Kəbiri, Kiyan Xiyav, Həmid Arğış, Murtuza Məcidfər, Məlihə Əzizpur, Ruqəyyə Səfəri, Toğrul Atabay, Saleh Ətəyi, Vuqar Nemət, Davud Dustar, Əlirza Zihəq, Rza Kazımı, Sayman Aruz, Rza Kazımı, Nigar Xiyavi, Məhəmməd Sübhədil, Səid Nəccari, Məmmədrza Təbrizli, Rəsul Məlikoğlu, və b. nərsdə özünəxas ifadə bacarığı, mövzu çeşidinin genişliyi ilə seçilirlər. Məs. Ruqəyyə Kəbiri hekayələrində zaman-zaman Kafkanın «Çevrilmə»sinin fərqli epizodlarını yaşadır, ancaq burada çevrilməyə məruz qalan personaj daha subyektiv, daha ümidli, daha həyəcanlı və tək sözlə desək, yaşam dolu bir qadındır.

Roman Güney Azərbaycanın indiki durumuna güzgüdür. Güntay Gəncəalp, Sayman Aruzun irihəcmli əsərlərində – cəmiyyətin həyat tərz, ictimai-siyasi və dini problemləri əks olunmuşdur.

Son illər Azərbaycan Respublikasının ədəbiyyatında roman bumu yaşanır. Yaxşı tanıdığımız, eləcə də adını ilk dəfə görüb-

eşitdiyimiz yazarların onlarla iri ölçülü romanları çap olunur. Arazın o tayında isə nəsrə uğraşan gənc yazarlar əksinə daha yığcam, daha lakonik formalara üstünlük verir. Bu gün Güneydə artıq Avropada ötən əsrin 60-cı illərdə yaranan «fləş fiksn» (Flash Fiction) üslubunda yaranan və minimalizmə, kiçik həcmə əsaslanan nəsr əsərləri yazırlar. Minimalizmə, yığcamlığa üstünlük verən belə kiçik ölçülü nəsr əsərlərinə fikir açıqcası, mikrohekayə, qısa hekayə kimi çeşidli adlar verirlər. Güneydə isə «kibriti hekayə» adlandırılıb. Ölçüsü 2000 sözü aşmayan, az söz, cümlələr qullanıb, süjeti bəlli olan bitkin bir əsər yaratmaq hünər istəyir. Bu cərəyanın önündə gedənlər Murtuza Məcidfər, Həmid Arğış, Toğrul Atabay, Məliha Əzizpur, Məhəmməd Sübhəddir. Onlar necə deyirlər, «bir güllə ilə iki dovşan» vurmuş olurlar. Öncə, Güneydə bəlli səbəblər üzündən ədəbi dillə ilgili yaranmış, hələ də həllini tapmayan sorunlardan azacıq uzaqlaşırırlar. Sözə qənaət edib, az sözlə çox məna açıqlaya bilirlər. Eləcə də bictiminə görə, həm də məzmununa, içəriyinə görə yeni modern bir üslubda yazmış olurlar. Bir sözlə «kibriti hekayə» («fləş fiksn») güneylilər üçün bu gün bir tapıntı kimidir.

Gənc yazarlar arasında bu cür eksperiment - yanaşmalar az deyil. Süleymanoğlu «Bilimsəl», Nadir Əzhəri «Donuq şeir planı», Zibə Kərbasi «Nəfəs» və Arəstu Mücərrəd «Nano» şeirləri Güneydə dinamik inkişaf edən yeni şeirdə xüsusi tərz yaratmağa nail olublar.

Yeni nəsil yazarlarının hər birinin öz özəllikləri var. Şair Heydər Bayat məşhur bir fransız şairinin söylədiyi fikri əsas tutub yazır ki, özgə dildə ancaq tərcümə etmək olar. O, dünya ədəbiyyatında qəbul olunmuş poetik prinsiplərdən yararlanıb ana dilində bənzərsiz şeirlər yazmağa nail olur. 1970-ci illərin sonunda İranda baş verən şah rejiminə qarşı etiraz dalğalarında iştirak edən Əziz Səlamı az keçmədən bu quruluşun haqsızlıqları ilə barışmadığı üçün vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalır və Almaniya üz tutur. Həmin ölkədə yaşamaqda davam edən şair Əziz Səlamı alman dilini də mükəmməl mənimsəyir. O hazırda həm də alman dilindən etdiyi bir neçə tərcümə əsərinin müəllifidir.

«/Yoldaşım Uranusdan gəlmiş, /Tanışlarımin çoxu Marsdan /Onlar günəş ardındadırlar, /Mənsə gecə, Bir saat uyumaq /Və hər şeyi unutmağın» - söyləyən şair Nadir Paşazadə İran-İraq müharibəsində 26 ay İraqda əsirlikdə qalıb, müharibənin sərt üzü və yaşadığı əsirlik N. Paşazadənin həyatında və ruhunda silinməz izlər buraxdığından ədəbiyyata tapınıb.

Müşahidələr ki, inqilabi hərəkət dövründə özünü yenidən tapan xalq ədəbi-bədii dil mövcudluğunun bütün formalarından maksimum istifadə etməyə çalışır, köhnə formanın yeni imkanlarını üzə çıxarır. Bugünkü gənc nəsil güldən-bülbüldən uzaqlaşmış, həsrət, ayrılıq, göz yaşı mövzularının vaxtının keçmiş olduğunu anlayıb. Urbanistik mövzular, postmodern estetik təmayül onların əsərlərində aparıcı yer tutur. Bir sözlə, Güneydə ədəbiyyat bütün gücü ilə inkişafdadır.

Əski nəsillər türkcə düşünüb farsca yazırlardısa, sonrakı nəsilsə, əksinə farsca düşünüb türkcə yazırdı. Bu xalqın faciəsi idi, taleyin qara hökmü idi ki, ondan qaçmaq mümkün deyildi. Güneydə hər dövrün ziyalılarının öz görəvi, öz funksiyası olub. 1978-1979-cu illər İran İnqilabının yedəyində gələn ziyalılar (başda Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Məmmədtağı Zehtabı olmaqla) xalqa ana dilində danışmağı, yazmağı öyrətdilər. «Varlıq» jurnalı bu yöndə bir məktəb oldu. Sonralar «Yarpaq» (Eyvaz Taha), «Dilmanc»(Əlirza Sərrafi)», «Yaşmaq» (Səid Muğanlı) bu yola çıxdılar, yeni ədəbi nəslə yönləndirildilər. Bu məktəbin istedadlı tələbələri də az olmadı. Onlar öncəki nəsildən çox şeylər öyrəndilər, amma onlara bənzəmədilər. Bu da təbiidir. Yeni nəslin dünya ədəbiyyatından çevirmələri ana dilinin dərinədən mənimsənilməsinə, yeni ədəbi axınların izlənilməsinə, çeşidli düşüncə və ideyaların yaranmasına xidmət edir. Azərbaycan tarix boyu İranda aparıcı ideyaların ötürücüsü olub. Bu gün də ötən əsrlərdə olduğu kimi bu missiya davam edir. Yeni ədəbi nəsil bir varis kimi zəngin ədəbi irsə sahib çıxıb onu qoruyur və ədəbiyyatda yeni səhifələr açır.

*«525-ci qəzet ».*  
*07.05.2013*

## **«Cənubi Azərbaycan maarifçiləri» kitabı ətrafında düşüncələr**

«Cənubi Azərbaycan maarifçiləri» kitabı ötən ildə «Azərbaycan»da işıq üzü görüb. Az öyrənilən və tədqiq olunan bir sahəyə toxunulduğu üçün kitabla tanışlıqdan sonra fikirlərimi paylaşmaq qərarına gəldim. Kitabda XIX əsrin son rübündə - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi, tarixi və mədəni inkişafı göstərilməklə yanaşı, onun İranın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafındakı mövqeyi araşdırılır. Müəllif İranda və daha geniş mənada Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, ideoloji prosesləri bu hərəkətin önündə gedən maarifçilərin – Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə, Əbdürəhim bəy Talibov və Zeynalabdin Marağayinin təmsalında nəzərdən keçirmiş, onların ictimai-siyasini görüşlərini araşdırmaya cəlb etmişdir.

Nüşabə Babayeva-Vəkilova kitabın Cənubi «Azərbaycanda sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni şərait adlanan» I fəslində XIX əsrin son rübündə - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın iqtisadi-təsərrüfat quruluşu haqda ümumi məlumat verir, İranın ən zəngin məhsuldar ərazisinin digər əyalətlərlə müqayisədə daha çox dünya ticarət dövriyyəsinə (kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq sənayesi) cəlb edildiyini nəzərə çatdırır. Ölkədəki sosial quruluşun xarakteristikasını verərək burjuaziya və burjua ziyalıların yaranması prosesini izləyir. Antifeodal və antiimperialist fikirlərin qabaqcıl daşıyıcılarının – burjuaziyanın-orta təbəqənin nümayəndələri olduğunu vurğulayır. Prosesin ən parlaq göstəricisinin başda Cənubi Azərbaycan ziyalıları olmaqla burjua maarifçilik ideyalarının yayılması ilə təşəkkül tapdığını xüsusi qeyd edir. I fəslində habelə siyasi dövlət quruluşunun xarakteristikası, islahatların ilk təşəbbüskarı Abbas Mirzə Qacardan başlayaraq Mirzə Tağıdan bə digər dövlət adamlarının başçılığı ilə dövlət qurma proseslərindən bəhs olunur, mədəni şəraiti formalaşdıran maarifçilik hərəkətinin ilkin mərhələlərini araşdırır.

Nüşabə xanım II fəsildə İranda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan maarifçilərinin ictimai-siyasi baxışlarını araşdırmaya cəlb edir. Belə ki, indiyə qədər İran nəsrinin «mühəndisi» kimi tanıdığımız Əbdürəhim bəy Talıbov, roman janrının banisi və Zeynalabdin Marağayi və Mirzə Fətəli Axundovun islahatlarının İrandakı fəal davamçı olan Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövləyə bizə təməmilə başqa bir rakursdan, yöndən yanaşib bizə tanıdır. Daha doğrusu, bu kitabda bizə» «Əhmədin kitabı», «Kitab yüklü eşşək», «İbrahim bəyin səyahətnaməsi», «Yek kəlmə» kimi çox dəyərli ədəbi əsərlər müəlliflərinin ictimai quruluş problemlərinə baxışlarını açıb göstərir.

Müəllif Əbdürəhim bəy Talıbov cəmiyyət haqqında düşüncələri ilə Avropalı alimlər T. Qobbson, Russonin ictimai-siyasi baxışlarını müqayisə edib, paralellər aparır, sonda isə çox maraqlı mülahizələr irəli sürür. Zeynalabdin Marağayi Helvets kimi düşündüyünü vurğulayan müəllif onun şah Abbas, I Pyotrun fəaliyyətlərinə böyük əhəmiyyət verdiyini vurğulayır. Müəllif xüsusilə haqqında daha az məlumatlı olduğumuz Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlənin ictimai-siyasi baxışlarını geniş təhlilə cəlb edir. Mirzə Yusif xan İranda burjua liberal ideyaların təşəkkül və inkişafına böyük töhfələr vermiş və siyasi-dövlət quruluşu probleminə dərinlən yanaşanların önündə getmiş və İranda konstitusiyanın tətbiqini tələb etmişdir. Bu problemlərlə bağlı fikirlərini müxtəlif bədii-publisistik əsərlərində illüstrativ şəkildə səpələmiş Əbdürəhim bəy Talıbov, Zeynalabdin Marağayidən fərqli olaraq Mirzə Yusif xan bu problemə, xüsusi olaraq «Yek kəlmə» əsərini həsr etmişdir. Mirzə Yusif xana görə hakimiyyətin mənbəyini, dövlət quruluşunun əsasını monarxın xoş iradəsi deyil, xalqın haqqı təşkil edir.

Kitabın sonunda müəllifin mövzuyla bağlı əlavələri kitaba dolğunluq gətirir.

Cənubi Azərbaycanda farsdilli mədəniyyətin bütün sahələrində davam etmiş və Cənubi Azərbaycan ümumiran dövlətçiliyinin mədəni dayacağı olmuşdur. I dünya müharibəsindən sonra azadlığa meyillilik, millətçilik meyillərinin güclənməsi, 1979-cu



ilin başlanğıcında milli məsələnin həllinin gündəmə gətirilməsi yenə də əsas problemi həll etmədi.

Kitabdakı «Son söz» də müəllifin gəldiyi qənaət və araşdırdığı mövzunun bu gündə aktual olduğu fikri ilə hesablaşmamaq mümkün deyil» Şübhəsiz, biz Arazın o tayında yaşayan qan qardaşlarımızın taleyinə biganə deyilik. Və qonşu İranın daxili, ictimai, ictimai-siyasi həyatına heç vəchlə müdaxilə etmək istəmədən, eyni zamanda İranın inkişaf yolunda çox işlər görmüş və daha çox etməyə qadir olan cənubi azərbaycanlıların milli ümidlərinə, arzularına, dərdlərinə şərik çıxırıq.

## **Böyük ideallara söykənən kitab**

Bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi xalqları həm də milli kimlik axtarışına yollandırır. Son illər Güneydə milli özünüdərk prosesi sürətlənib, milli və mədəni haqlar uğrunda hərəkətlərə çevrilib. Bunu görməmək mümkün deyil. Tarix boyu Quzey Güneydəki hərəkətlərə dəstək olub. Məsiyəyə Məhəmmədli bu ənənəni bu gün də davam etdirməyi vacib sayan ziyalılarımızdandır. Tanınmış şərqşünas-alim bu işə həm qəlbinin hökmü, həm də qələminin gücü ilə xidmət göstərir. Amma daha çox üzde olmağı deyil, böyük türkçü - Əli bəy Hüseynzadə sayaqı «pərdə-arkasında» durmağı üstün tutur. Uzun illər elmi araşdırmaları, KİV-dəki yazıları, çıxışları onu İran və Güney Azərbaycan üzrə peşəkar mütəxəssis kimi tanıdıb.

Məsiyəyə Məhəmmədinin təqdim olunan «Güney Azərbaycan məsələləri» kitabı «Məqalələr», «Müsahibələr» və «Tərcümələr» bölümündən ibarətdir.

Uzun illər baş redaktoru olduğu «Təbriz-Bakı» dərgisində (təəssüf ki, bu dərginin nəşri müəyyən səbəblərdən müvəqqəti dayanıb) Güney məsələsi xalqımızın perspektivinə birbaşa daxil olan strateji bir məsələ kimi qoyulurdu. O taylı, bu taylı Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ictimai-fəlsəfi fikri, ədəbiyyatı, dili barədə dəyərli yazılar çap olunurdu. Dərgidə Qarabağ məsələsi, eləcə də, ermənilərin xalqımıza qarşı beynəlxalq miqyasda apardığı düşmənçilik siyasəti ilə ilgili informasiyalara geniş yer ayrılırdı.

Kitabdakı «Bakı - Təbriz dayanıbdır üz-üzə» adlı ilk yazıda Azərbaycanın taleyüklü məsələsi – Qarabağ, bir də Güney Azərbaycanın durumundan ürək yangısı ilə söz açılib. Müəllif qeyd edir ki, torpağımızın bizə qalan səksən faizində də sivil toplum, modern dövlət qurduğumuzu iddia edə bilmərik. Onun digər bir fikri ilə də razılaşmamaq olmur ki, Güney Azərbaycan bizdə uzun müddət bədii ədəbiyyatın mövzusu olub. Və məsələnin daim gündəmdə qalmasında, onun ümumazərbaycan problemi kimi qav-

ranmasında şair və yazıçılarımızın misilsiz rolunu olduğunu da vurğulayır. Lakin bunu da qeyd etməyi lazım bilir ki, çağdaş şərtlər problemin həm də elmi şəkildə araşdırılmasını, real hadisə və proseslərin rəşional təhlilini, məntiqi izahını tələb edir. Yalnız bu halda məsələnin ən müxtəlif aspektləri barədə adekvat təsəvvür yarana, çeşidli praktik təşəbbüslər səmərəli ola bilər. Elə kitabda toplanmış yazılarının əksəriyyəti də bu amala, ideyaya səykir.

Bu gün Güney Azərbaycanda ziyalılar, özəlliklə gənclər bütün basqılara və təzyiqlərə rəğmən, bir araya gəlib öz fikirlərini kiçik ortamlarda paylaşırlar. Düşüncə və duyğularının məhsulu olan yazı və əsərlərini internet şəbəkələrində, kitablarda və getdikcə zorakılıqla qapadılan ölkədəki media vasitələrində yayımlayırlar. Məsiəğa Məhəmmədi onları birər-birər bizlərə tanıdır. Bu yazıların çoxunu o mənim də böyük həvəslə izlədiyim sosial şəbəkədə-internetdə paylaşır. Çox səvindiricidir ki, Məsuağa Məhəmmədi əsrimizin texnika və informasiya imkanlarını mənim-səyib dəyərli yazılarını öz internet səhifəsində yerləşdirir. Onun yüksək bədii zövqünü, zəngin erudisiyasını, dünyagörüşünü əks etdirən və nəfis tərtibi ilə göz oxşayan bu elektron səhifələrdə geniş bilgilər almaq mümkündür. Bu kitabda onlardan seçmələr verilir.

Güneydə artıq kimliyin qorunması və təsdiqi həyati məsələyə çevrilib. Kitabdakı yazılarda bu məsələlər qabardılır.

Məsiəğa müəllim «Məqalələr» bölümündəki yazılarında çoxlarına az məlum olan mətləblərdən danışır, gizlinlərdən hali edir. İranda milliyətcə fars olan Rza şahın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan türklərinə qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilməsindən, bunu dövlət siyasəti səviyyəsində aparılmasından və bunun «elmi əsaslar» üzərində sistemləşdirib bütöv bir strategiya halına salınmasından danışır. Məsiəğa müəllim İranda Pəhləviləridən miras qalan - farsların Azərbaycan türklərinə qarşı olan qışqıncılığından yaranmış (İranı əslər boyu türkəsilli şahlar idarə edib -P.M. ) «Azərbaycan xofu»nun tarixini yada salır... «Fars millətçiliyinin nəzəriyyəçisi, paniranizmin

banilərindən biri Mahmud Əfşarın təklifləri konkret və radikal idi: türk dili qadağan olunsun, onun müstəqil dil olmadığı və Azərbaycanda əvvəllər işlənmədiyi «elmi şəkildə» sübut edilsin, Güney Azərbaycan ərazisi müxtəlif adlar altında parça-parça edilməklə, «Azərbaycan» adı unutturulsun, əhali ölkənin farsdilli bölgələrinə köçürülüb assimilyasiya olunsun və s. Türklüyü «sarı təhlükə» kimi xarakterizə edən Əfşar yazırdı: «Sarı təhlükə müvəqqəti təhlükə deyil, bütün İran mənşəli millətlər və xalqlar (iranlılar, əfqanlar, kürdlər, tatlar və taciklər) üçün bir növ ümummillli və daimi bir təhlükədir». Mahmud Əfşar tövsiyə edirdi ki, fars dilinin Azərbaycanda yayılması və möhkəmlənməsi üçün bütün vasitələrdən – radiodan, məktəbdən, qəzet, jurnal və kitablardan istifadə olunmalı, farsca çap məhsulları burada ucuz qiymətə satılmalı, hətta havayı paylanmalıdır. (Bu gün onun adını daşıyan fond həmin tövsiyəni «uğurla» yerinə yetirir – fondun nəşr etdiyi kitablar nəinki Cənubi, hətta Şimali Azərbaycanda da havayı paylanır)... O zamandan bəri Güney Azərbaycan ərazisi parça-parça edilib 11 yerə bölünmüşdür və bu proses indi də davam etməkdədir. <

Fars millətçiləri indinin özündə də Azərbaycanın yerli sakinlərinin kökcə türk olduqlarını danır, onların dilcə türkləşmiş farslar (azərilər) olduğunu söyləyirlər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, fars millətçilərinin işlətdiyi termin Quzey Azərbaycanda başa düşdüyümüz mənada olmayıb, Azərbaycanın fars köklü sakinlərinin dili-tat dili mənasındadır.

Məqalədə daha sonra Məsiəğa Məhəmmədi «Azərbaycan xofu» sindromunun bu gün də davam etdiyini göstərərək yazır; «SSRİ-nin süqutu və Quzey Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə «islamçı» şovinistlərin fəaliyyəti daha açıq və irimiqyaslı xarakter aldı. Artıq bu fəaliyyət təkcə Güney Azərbaycana deyil, həm də Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmişdi. Müstəqil Azərbaycanı özləri üçün bir nömrəli təhlükə sayan panfarsistlər misli görünməmiş bir işə – Arazın iki sahilində yaşayanların vahid xalq olmadığını «sübut etməyə» girişdilər. Cəlal Mətin, İnayətullah Rza, Kavə Bayat kimi «ideoloqlar» bir vaxtlar Mah-

mud Əfşarların gördüyü işi yeni şəraitə uyğun şəkildə davam etdirməyə başladılar. 1918-ci ildə yaranmış xalq cümhuriyyətini «Azərbaycan Respublikası» adlandırdığı üçün Məmmədəmin Rəsulzadəni yamanlamaqdan yorulmayan bu şəxslər Quzey Azərbaycanın Azərbaycan olmadığını (məhz belə!) isbatlamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar».

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının etnik tərkibi, dili, soykökü barədə yalan və iftiraları təkcə İranda deyil, xaricdə yaşayan və yenə də Əhməd Kəsrəvi, Mahmud Əfşarın(təəssüflər olsun ki, mənşəcə azərbaycanlı olan bir çoxları öz qələmi ilə şovinst hakim dairələrin xidmətində dayanıb, onların siyasətini «əsaslandırmaq» üçün dəridən-qabıqdan çıxıb. ) sapı özümüzdən olan sələfləri Cəlal Mətin İnayətullah Rza, Kavə Bayat kimi bəzi azərbaycanlı «ideoloqlar» davam etdirirlər.

Müəllif kitabdakı «Günəş hələ sönməyib», «Şimali İran gərək azad ola. «Kuruş Babəkə qarşı» və bu qəbildən olan yazılarında qondarma millətçilik təəssübündən doğan qeyri-elmi iddiaları tarixi mənbələr əsasında qəti şəkildə rədd edir. İranın müxtəlif müsəlman xalqları arasında nifaq yaradanların xəyanətkar niyyətlərini ifşa edir. Şovinstlərin kəskin hücumuna məruz qalmış Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi üzərindəki qara yalan və iftira pərdəsini götürüb əsl həqiqəti oxuculara çatdırmağa nail olur.

«Müsahibələr» bölümündə əsasən Məsiağa Məhəmmədinin baş redaktoru olduğu «Bakı-Təbriz» jurnalı ilə bağlı maraqlı fikirləri, suallara cavabları yer alıb. «Dünya azərbaycanlılarının dergisi» kimi nəşr olunan bu jurnalın nəşrini zəruri edən səbəblər, Güney Azərbaycan milli hərəkatının çağdaş durumu, Azərbaycan türklərinin milli kimlik davası, Bütöv Azərbaycan ideyasının gündəmə gəlməsi ətrafındakı düşüncələri, söhbətləri böyük maraqla oxunur.

Məsiağa Məhəmmədinin yüksək professionalıqla etdiyi tərcümələri də ədəbi materialları ilə yanaşı, eyni məqsədə xidmət edir; arayıb tapdıqlarını, düşüncələrini bölüşdürür, oxucuların informasiya dairəsini daha geniş, bədii zövqünü daha təkmil etməyə çalışır. Tərcümələrindəki dəyərli şərhləri elm aləmində və

ictimaiyyətdə maraq doğuracaq yeni faktları və bilgiləri nəzərə çatdırmağa imkan yaradır.

M. Məhəmmədi Londonun Şərq Dilləri Universitetinin professoru olmuş türkologiya sahəsində bir çox tədqiqatların və dəyərli orijinal məqalələrin müəllifi kimi tanınan mərhum Turxan Gənceyinin çox maraqlı bir yazısını çevirib təqdim edir. Onun tarixi sənədlərə istinad edərək «İsfahandakı Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi» adlı məqaləsində dilimizin keçmişin tarixi güzgüsündə parlaq dövrləri əks olunub. Yazıda Azərbaycan türk dilinin orta əsrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövründəki yüksək mövqeyi barədə dəyərli məlumat vardır. Məqalədən görünür ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycan türkcəsi geniş yayılmışdı. Bunu Azərbaycanda səfərlərdə olmuş avropalı diplomat, tacir, səyyahların dilindən verilməsi hər bir Azərbaycan türkündə xüsusi maraq doğurur və qürur hissi oyadır.

Cəlal Ale-Əhməd ötən yüzillikdə İran ədəbi-ictimai fikrinin ən görkəmli simalarından biri olmuşdur. «Tərcümələr» bölümündə M. Məhəmmədi Cəlal Ale-Əhmədin «İran ziyalıları və türk dili problemi» adlı yazısının tərcüməsinə verdiyi ətraflı şərhə görkəmli İran yazıçısını yaxından tanıdır. Və yazır ki, Cəlal İranda türk dili və mədəniyyətini məhv etməyə yönəlik siyasətin bütün aspektlərini heyranəmiz dəqiqliklə açıqlayır... Sonra qeyd edir ki, Cəlal Ale-Əhməd Pəhləvi rejiminin qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi, ifrat fars şovinizminin tüğyan etdiyi bir zamanda Cəlal haqqında əsərlər yazdığı ziyalılığın həqiqi nümunəsini göstərərək, İranda Azərbaycan türklərinə qarşı yürüdülmə «mədəni müstəmləkəçilik» (ifadə yazıçının özünə məxsusdur - M.M.) siyasəti barədə həqiqəti söyləməkdən və qələmə almaqdan çəkinməyib.» Məsiəyə müəllim onu əsəri çevirməyə vadar edən bir məqamı belə vurğulayır; yazısının hardasa İran dövlətinin özünün mənafeələrindən çıxış etməsinin, Azərbaycan dilinin tarixi və azərbaycanlıların sayı barədə mülahizələrində müəyyən yanlışlıqlara yol verməsinin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ bu həqiqətlərin bir fars yazıçısı tərəfindən, özü də ürək ağrısı ilə qələmə alınmasıdır. Məni oxuyacağınız yazını dilimizə çevirməyə sövq edən də bu oldu».

Bu maraqlı yazı ilə tanışlıqdan sonra həqiqətən Cəlal Ale-Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi».

Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur.

Məsiəyə Məhəmmədinin ustalıqla seçib tərcümə etdiyi materiallar sırasında tanınmış güneyli araşdırmaçı Hüseyn Feyzullahi Vəhidin, Mehran Baharinin, Sirus Mədədinin, Yalçın Qaradağlının, Əli Məhəmmədinin və Stanislav Tarasov kimi müəllif yazıları sərgilənib.

Bu fakt çox düşündürücüdür ki, Sərhədsiz Reportyorlar Birliyinin son 4 ildə yaydığı hesabatlarda İran internetin düşməni, jurnalistlərin həbsxanası adlandırılıb.

Kitabda Səid Mətinpurun «Türk millətçiliyi; bir ittifaq arasında yol», Abbas Lisaninin «İranda milli zülm məsələsi», Şahnaz Qulaminin «Bir çağırış barədə izahat», Əkbər Paşayinin «Yolum aydın, alnım açıq» yazıları M. Məhəmmədinin fəhm, duyğu və qınaqlarını da özündə əks etdirən tərcüməsində dərc olunub. Bu yazıları həyəcənsiz oxumaq olmur. Yazıların müəllifləri Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının tanınmış siyasi fəallarıdır. Onlar müxtəlif vaxtlarda milli-siyasi mücadilələrinə görə həbsxanalara düşmüşlər. Tək elə məqalələrin adına nəzər salanda onların hansı hökmə zindana salınmasını açıqlamağa ehtiyac duyulmur.

«Güney Azərbaycan məsələləri» kitabında o taylı, bu taylı vahid mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız haqqında yeni bilgi əldə etmək, düşünmək üçün çox zəngin və maraqlı yazılar, materiallar toplanıb, təqdim olunub. Onun bu tipli yazıları Güneydə yaşayan

soydaşlarımızın öz tarixi və milli kökünə qayıdışı və dərinləndirilməsi üçün zəmin hazırlayır.

Söz bazarının ucuzlaşdığı, efirdən və mətbuat səhifələrindən mənasız ibarələrin üstümüzə axıdığı, mətləbsiz «kərpic»lərin stolumuz üstə qalaqlanıb rəflərimizə doluşduğu bir zamanda nə yaxşı ki, böyük ideallara söykənən, millətin yaddaşını qorşalmağa qoymayan kitablar da işıq üzü görür, bu fikri Məsiyəyə Məhəmmədi başqa kitab haqda söyləyib. Və düşünürəm ki, çoxları razılaşar ki, bu sözlər elə onun təqdim olunan kitabının boyuna biçilib.

*Məsiyəyə Məhəmmədinin «Güney Azərbaycan məsələləri»  
adlı kitabına ön söz. (Bakı Çap Evi, 2012)*



### **Əli Səliminin «Ayrılıq»ları və «Azərbaycandan salam»ları...**

«Ayrılıq» mahnısını dinləməyən, heç olmasa hərdən bir züm-zümə etməyən bir azərbaycanlı çətin ki, tapılsın. Sovet dönməsində xeyli müddət bu mahnının, eləcə də «Sizə salam gətirmişəm», «Təbrizim» kimi mahnılarının bəstəkarının kim olduğu bəlli deyildi, ya gizli saxlanılır, ya da anonim olduğu bildirilirdi. Səbəbi də yəqin ki, bəstəkarın Arazın o tayından olması ilə bağlı idi.

Əli Səlimi 90 il bundan öncə 1922-ci ildə Bakıda dünyaya gəlmiş və ilk təhsilini də burada almışdı. Anası Bakıdan, atası isə Ərdəbildən idi. Stalin repressiyası Səlimilər ailəsindən də yan ötmədi. 1938-ci ildə Əli Səlimi ailəsi ilə birlikdə vətəndən-vətənə sürgün edildi. 16 yaşlı gəncin həyatında ömür boyu duyduğu bu acı, daha sonralar nisgilli bir nəğməyə çevrilən «Ayrılığ»a çevrildi.

Hələ uşaq yaşlarından musiqiyə olan meyili, xüsusilə xalq mahnılarına olan böyük həvəs onu həmişəlik bu ecazkar dünyaya bağladı. Hələ Əlinin 10 yaşı olanda tanınmış sənətkar Əhməd Bakıxanov onda xüsusi musiqi duyumunun olmasını görüb onunla məşğul olur. Musiqi məktəbini də Ə. Bakıxanovun sinfində bitirir. Görkəmli tarzən bu istedadlı şagirdinin yolunu Azərbaycanın orkestr və ansambllarına açır. Beləliklə, gənc Əli müxtəlif konsertlərdə iştirak edir. Sonralar Əli Səlimi özünün bir musiqiçi kimi ortaya çıxmasında Ə. Bakıxanovun qayğısını minnətdarlıqla xatırlayırdı.

Bakı ona musiqinin ilk qapısını açmışdısa, Təbriz onun bəstəkar kimi formalaşmasına bilavasitə təsir göstərmişdi.

Onun bəstələdiyi «Elim, günüm, şövkətim», «Ceyran sevgilim», «Səni görəndən bəri», «Açıl səhər», «Fantaziya», «Səməd xatirəsi», «Rəhilə», «Apardı sellər Saranı», «Vətən suitası», «Səkinə dayı qızı», «Köçəri», «Seçim», «Savalan» və s. bu kimi 30-a yaxın ruhu oxşayan mahnıları və filmlərə yazdığı musiqi Azərbaycanın və İranın sərhədlərini aşmışdı. Əli Səliminin bəstələdiyi

mahnı sözlərinin əksəriyyətinin müəllifi Fərhad təxəllüsü ilə şeirlər yazan ərđəbilli şair Rəcəb İbrahimi idi.

Əli Səlimi heç zaman sevimli tarından ayrılmađı, həmişə öz üzərində çalışdı. Dünyanı bürüyən «soyuq müharibə» İrandan da yan keçməmişdi. Amerikanın təsiri ilə İran da SSRİ-nin apardıđı təbliğatın qarşılığı olaraq radio təbliğatını gücləndirdi. Azərbaycan türkcəsində verlişlər hazırlayıb Sovet Azərbaycanının əhalisinə təsir göstərmək istədi. Bu verlişlər, əlbəttə, musiqisiz keçinə bilməzdi. Ona görə də Əli Səliminin orkestr təşkil etməsinə, mahnılar yaratmasına, həmin mahnıları efirdə səsləndirməsinə şərait yaratdı. Sovet Azərbaycanının əhalisinə təsir üçün yaradılmış orkestr və yazılan musiqilər sürətlə İranda da yayıldı. Həmin mahnıları yalnız Azərbaycan türkləri deyil, İranda yaşayan başqa xalqlar da həvəslə dinləyib və öz məclislərində oxudular. Beləcə 50-ci illərin əvvəllərində Əli Səlimi İranda Tehran radiosunda işləyərkən ciddi maneə və çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan musiqisini, xüsusən xalq mahnılarını öz proqramına daxil edirdi.

Əli Səlimi bir müddət Tehrandə «Radio İran»da çalışdıqdan sonra onu, Fatma Qənnadi (Ə.Səliminin həyat yoldaşı Fatma Qənnadinin gözəl səsi vardı, onlar birlikdə çalışdılar) və b. yoldaşlarını da işdən çıxarırlar. Ancaq onlar toylarda və el şənliklərində çıxışlarıyla güzəran keçirir, işsizlik sorunlarını da həll edirlər.

1978-ci ilin iyun ayında onu Təbrizdə yeni yaradılan radio televizya orkestrini qurmağa dəvət edirlər. Təbrzə yeni orkestr yaratmaq, gənc musiqiçilər yetişdirmək istəyi ilə gələn sənətkar «Rudəki» salonunda da orkestr qurur. Lakin bu o qədər də uzun sürmür. Ölkədə islam inqilabının baş verməsi, din xadimlərinin musiqini qadağan etməsi Əli Səlimini çətin vəziyyətə salır. Bütün bunlara rəğmə, Səlimi ruhdan düşmür, uşaqlara yarığizli musiqi təhsili verməklə fəaliyyətinə davam edir, bədii yaradıcılığından da qalmır.

1961-ci ildə sevimli müğənnimiz Rəşid Behbudov İranda qosrtol səfərində olarkən «Ayrılıq» mahnısını böyük maraqla dinləyir. Sonra onu öz repertuarına daxil edib böyük ürək yangısı

ilə ifa edir. Bu məşhur mahnı Rəşid Behbudovdan başqa digər tanınmış sənətkarlar, İranın kino ulduzu, müğənni, güneyli Ququş, Türkiyədə Zəki Müren, İrandan mühacirətə getmiş Yaqub Zü-rüfçü, xalq artistimiz Gülağa Məmmədov və b. məharətlə səsləndirmişlər.

Azərbaycanın digər məşhur müğənnisi Şövkət Ələkbərova İrana qastrol səfərinə gedəndə onun səmindən ilham alan Əli Səlimi Rəcəb İbrahimplə birgə «Şövkətə alqış» mahnısını yazdılar. Bu mahnını da ilk dəfə Fatma Qənnadi oxudu. Mahnı uzun zaman repertuardan düşmədi. Şah rejimi dövründə ölkədə rəsmi yerlərdə fars dilindən başqa yerli dillərdə – Azərbaycan türkcəsində, kürdcə, ərəbcə, lorca, bəlucca və b. dillərdə danışmaq qadağan olunduğu halda Əli Səlimin mahnıları toylarda, məclislərdə, toplantılarda oxunub, böyük maraqla qarşılanırdı. Bu da ana dilinin unudulmamasına, bu dildə yeni əsərlər yaradılmasına şərait yaradırdı.

«Ayrılıq» mahnısına ötən əsrin 80-ci illərin sonunda ikinci ömür bəxş edən və ona siyasi məna aşılayan müğənni Yaqub Zü-rüfçü oldu. O dövrdə xaricdə yaşamağa məcbur olan Yaqub Zü-rüfçü «Azadlıq» meydanında «Ayrılıq» mahnısını dizi üstə çöküb oxumuşdu. O illərdə Bakıda xalqın azadlıq hərəkatının mərkəzi məkanı olan «Azadlıq» meydanında dahi Üzeyir bəyin «Koroğlu» üvertürası bütün Quzeyi birliyə gətirdiyi kimi, «Ayrılıq» da o vaxtdan Azərbaycanın iki parçasını Güneyi və Quzeyi mənəvi birləşdirmişdi.

1978-ci ildə Ərdəbilli şair Valeh Mahmud Dəstupuşun şerinə ona növbəti misilsiz uğur gətirən «Sizə salam gətirmişəm» mahnısını yazır.

Əli Səlimini populyarlaşdıran mahnılardan biri də «Sizə salam gətirmişəm»dir. Qeyd edək ki, bu mahnını ilk dəfə Güneydə Əli Səliminin həyat yoldaşı - Fatma Qənnadi səsləndirib Bu mahnını məşhur «Qaya» ansamblı 40 ilə yaxın repertuarında olub. Uzun müddət müəllifi bilinməyən və bəzən də bəstəkarın digər bəstələri kimi başqa müəllifin adına çıxılan «Sizə salam gətirmişəm» mahnısı Ə. Səliminin Türkiyədəki yetirməsinin ifası

və səyi nəticəsində müəllifini tapır. Belə ki, xoş bir təsadüf nəticəsində Qars vilayətinin millət vəkili bu mahnı haqda öz təəssüratını Türkiyənin o vaxtkı prezidenti mərhum Turqut Özala söylərkən, prezident bəhs olunan mahnını dinləmək istəmişdi. Mahnını eşitdikdən sonra isə ondan həzz aldığını və böyük qürur hissi keçirdiyini söyləmişdi. Türkiyə mətbuatı bu hadisəni geniş işıqlandırmış və müğənni Cavad Çavuşı və prezident Turqut Özalın birgə çəkilməş şəkillərini vermişdi.

1997-ci ildə Ankarada Əli Səliminin 75 illiyinə həsr edilmiş toplantıda müəllifin tarda və bəstəkar Cavanşir Quliyevin royalda müşayiəti ilə Azərbaycanın xalq artisti Flora Kərimovanın ifasında «Ayrılıq» mahnısının yüksək peşəkarlıqla səslənməsi türk dünyasında silinməz iz qoydu.

Tehran radiosunda uzun müddət 15 dəqiqəlik Azərbaycan musiqisinin səsləndirilməsi onun səyi və fədakarlığı sayəsində baş tutmuşdu. O hələ sağlığında Güney Azərbaycanda öz məktəbini yarada bilmişdi. Bu gün Əli Səliminin Güney Azərbaycanda və İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan yetirmələri Azərbaycan musiqisində milli ənələrin yaşamasında böyük əmək və fədakarlıq göstərirlər. Yaradıcılığını öncə Tehrandə, sonra isə Təbrizdə davam etdirən Əli Səlimi ömrünün son illərində Təbrizin milli orkestrinin rəhbəri vəzifəsində çalışdı. Təzyiqlərə və qadağalara baxmayaraq, Təbrizdə «Musiqi evi» yaradaraq Azərbaycan musiqisini təbliğ edib musiqiçilər hazırladı.

1999-cu ildə yaratdığı əsərləri ilə xalqının qəlbində ölüm-süzlük qazanan böyük bəstəkar əbədiyyətə qovuşdu.

2007-ci il dekabr ayının ortalarında isə bəstəkarın ata-baba yurdu Ərdəbil şəhərində incəsənət mərkəzi tərəfindən tədbir keçirildi. Bu tədbirdə böyük hörmətlə qarşılanan Əli Səliminin bəstələdiyi mahnılar səsləndi. Yenə də həmin ilin dekabrın 15–16-da görkəmli bəstəkar Əli Səliminin xatirəsinə həsr olunmuş ilk Azərbaycan muğam festivalı keçirildi.

## **İranda müasirliyin simvolu olan azərbaycanlı müğənni**

Məşhur «Ayrılıq» mahnısının ilk ifaçısı Ququş 70-ci illərin ən çox sevilən müğənnisi idi. Azərbaycan kökənli bəstəçi Əli Səliminin bu mahnısını sonralar digər müğənnilər səsləndirsə də, ən gözəl ifaçısı həmişə Ququş olub. Sovet dönməndə İranda yaşayan məşhur modern bir müğənninin dilindən Azərbaycan türkcəsində həsrət, ayrılıq daşıyan bir nəğmədə həm də siyasi notlar arayıb bulurduq... Ququş həm də Bakıda neçə illər öncə nümayiş olunan «Ən uzun gecə» filmindəki baş rolun qəhrəmanı olan bir aktrisa kimi də yadımızda qalıb.

Ququş 1950-ci ilin 5 mayında Tehranın Sarıçəsmə məhəlləsində doğulub. Valideynləri Sabir və Nəsrin Atəşinlər Ququş anadan olmamışdan öncə Şimali Azərbaycanın Gəncə mahalından köçüb gəlmə idilər. Əsil adı Faiqə Atəşindir. Akrobat və rəqqas olan atası balaca Faiqəyə farsca kəlmələr öyrədən zaman qız-cüğaz yanılaraq in çeşm, in quş» (bu gözdü, bu da qulaq-P.M.) yerinə in .. qu quş söyləyərmiş. Elə o vaxtdan adı Ququş qalır. Valideynləri ayrılardan sonra atası balaca qızını tək qoymamaq üçün tamaşa göstərdiyi meydanlara aparırdı. Faiqə Atəşin sonralar daha çox müğənni kimi tanınacaqdı, nəinki aktrisa. Uşaqlığından gözəl səsə malik olduğundan atası ilə birlikdə səhnədə çıxış edir. 7 yaşından başlayaraq filmlərdə çəkilməyə başlayır. Ququşun 10 yaşında oxuduğu «Gecə və qorxu», «Mələk» mahnılarından başlayaraq 1979-cu ildə ifa etdiyi «Bu gecə kimsə ağlayır» hitinə kimi keçdiyi yol onu böyük sənət zirvəsinə gətirib çıxarır. 1977-ci ildə çəkildiyi «Uzun gecə» sonra «Uzun yol» filmlər isə onun müğənniliklə bərabər, böyük aktrisa istedadını təsdiqləyir.

1971-ci ildə, 21 yaşında Kann şəhərində fransız dilində oxuduğu «Retour de la ville» və «Jentends crier je t'aime» mahnılarına görə birinci yerə və qızıl mükafata layiq görülür. Bu mahnılar 70-ci illərin hitinə çevrilir. 1972-ci ildə «Karfagen musiqisi»

festivalında da birinci yeri tutur. Həmin ildə həm də Tunisdə incəsənət sahəsindəki xidmətləri yüksək dəyərləndirilir. 1973-cü ildə keçirilən San-Remo musiqi festivalında ilin ən yaxşı artisti titulu qazanır. Azərbaycan və fars dillərini bilən Ququş ingilis, fransız, italyan dillərində də mahnılar oxuyur. İranda böyük populyarlıq qazanan bu azərbaycanlı müğənni bu ölkədə müasirliyin rəmzinə çevrilir. Lakin 1978-1979-cu illərdə İranda baş verən inqilabdan sonra Ququşa ölkədə çıxış etmək yasaq olunur. 2000-ci ildə Şimali Amerikanın Los-Anceles şəhərinə köçür və bu günədək orada öz yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirir. 2002-ci ildə BBC-nin verdiyi məlumata görə onun «Qəribi-Aşına» mahnısı Yaxın Şərqi ən məşhur mahnısı elan edilir. Ququşu Şərqdə sevdiren bu «Qəriblik» mahnısı onun yaşadığı həyatın bir növ ifadəsidir.

Roma, Nyu-York, Paris, Elisey meydanı-Şanzelize, Los-Anceles, London – dünyanın heç yeri mənə doğma olmadı! Bircə otağını da sığınacaq bilmədim bu şəhərlərin... -Bu Ququşun oxuduğu bir mahnının sözləridir. Elə həyatında yaşadıkları da oxuduğu bu mahnıdakı kimi idi.

Ququşun Azərbaycan dilində ifa etdiyi ən populyar mahnı «Ayrılıq» mahnısıdır. Bu mahnını ilk dəfə 1972-ci ildə Bakıda qastrtolda olarkən səsləndirmişdi. Sonralar mahnı onun repertuarının bir növ «vizit kartı»na çevrilir və heç bir konserti bu mahnısız ötürmür.

Ququşun ilk nigahından yeganə oğlu Kambiz doğulur. Oğlunun atası Mahmud Qurbani İranın musiqi meydanında ayaq üstə durmağa kömək etsə də, eyni zamanda «bataqlığa yuvarlana-raq» ona ancaq əzablar verir. 1974-cü ildə səsi ilə birgə Ququşun özünə də aşiq olan iranlı aktyor Behruz Vossoqi ilə növbəti evlilik 14 aydan artıq çəkmir. Humayun Müstəqi ilə nigahına Xomeyni hakimiyyəti son qoyur – Ququş üç ay zindan cəzasına məhkum olunduğundan bu nikah xətm olunmuş sayılır (islama görə ərlə arvad müəyyən müddət ayrı yaşayıblarsa, onlar boşanmış hesab olunur). 1991-ci ildə Məsud Kimiai ilə ailə həyatı qurur.

2000-ci ildə Amerikada yaşayan iran kökənli Fərhad Zamani onun keçməkeşli və maraqlı həyatını özündə əks etdirən «Ququş» adlı film çəkir. Filmin ruhuna onun oxuduğu mahnının sözləri hopur elə bil. *«Hansı küçədə, şəhərdə axtarım səni, ətrini hansı güldən alım, fal açıb hansı ulduzdan, kimdən səni soruşum, nəyi, necə soruşum səndən, müqayisə edə bilmədiyim, ey var olub da görünməyən, qaranlıq dərənin dibinəmi, yoxsa Günəşin zirvəsinəmi haray çəkim? Bircə Səni görsəydim...»*

2009-cu ilin 21, 24 martında Novruz bayramı günlərində Ququş bu əziz bayramda öz həmyerliləri ilə bərabər və onlara yaxın olmaq üçün ortaq bir məkanda - Dubayda konsert verir. İran körfəzini aşıb keçən yüzlərlə həmyerlisi onun səsinə dinləməyə gəlmişdi.

Hərtərəfli fəaliyyəti ilə diqqət mərkəzində olan Ququş 2009-cu ilin 22 iyulunda Mahmud Əhmədnecatın 12 iyun prezident seçkilərinin nəticəsini saxtalaşdırdığına etiraz səsinə qaldıraraq meydanı siyasi nitq söyləmişdi. 600 nəfərin hələ də həbsdə saxlanmasını pisləmişdi. Meydandakı transfaretlərdə öldürülənlərin adı qırmızı hərflərlə yazılmışdı. Ququş onlara işarə edərək demişdi; «Mən bura dinc nümayişlərdə əzizlərini itirmiş anaların kədərini bölüşmək üçün və həmyerlilərimə həmrəy olmaq üçün gəlmişəm».

*«Ayna qəzeti». 17.7.2010*

### **«Molla Nəsrəddin»dən 14 yaş böyük olan satirik nəşr nümunəsi - «Şəbnamə»**

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik mətbu orqanı olduğu elm aləminə çoxdan bəllidir. İstər-istəməz məntiqi bir sual yaranır? Görəsən «Molla Nəsrəddin»nə qədər ana dilində ona bənzər bir mətbu nümunəsi var idimi? Və «Molla Nəsrəddin»nin yaradıcısı Mirzə Cəlilin o barədə məlumatı olubmu?

Mənbələrdən öyrənmək olur ki, XIX əsrin 90-cı illərində, iki yerə bölünmüş Azərbaycanın o biri hissəsində - Cənubi Azərbaycanda, Təbriz şəhərində 1892-ci ildən başlayaraq «Şəbnamə» adlı kiçik formatlı mətbu nümunələri görünməyə başlayıb. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı.

Gizli üsulla çap olunan «Şəbnamə» adətən gecələr qapı və divarlara yapışdırılırdı. Şəhər açılanda artıq əhalinin gur olduğu bazar, məktəb və mədrəsələrdə yayılır, əldən-ələ gəzirdi. Gecələr yayıldığı üçün də adı «gecə vərəqləri» mənasını daşıyırdı.

O dövrdə dövlət qəzetləri çox zaman maraqsız və cansıxıcı olduğundan çətinliklə satılır, əhalinin müəyyən bir qisminə məcburi abunə formasında paylanırdı. Belə «darıxdırıcı» ruznamələr (farsca qəzetlər anlamındadır - P. M.) xalq arasında ruznamə-zornamə adını qazanmışdı. Belə qəzetlərdən birini vaxtilə M.F.Axundov «İran» qəzetinin münşisinə...» məqaləsində kəskin tənqid etmişdi

Lakin pulsuz yayılan, icərisi baməzə, duzlu yazılarla və gülməli şəkillərlə bol olan iri vərəqləri sadə xalq böyük həvəslə oxuyurdu. Savadlıların barmaqla sayıldığı o dövrdə bu qəzetə maraq o qədər çox idi ki, bəzən məhəllə-məhəllə gəzib, onu oxutdurmaq üçün yazı-pozunu bilən adam soraqlayırdılar.

Haqqında söhbət açdığımız qəzetin naşiri və redaktoru istedadlı publisist Əliqulu Səfərov idi. Güneyli araşdırmaçı Səməd



Sərdar Niyanın yazdığına görə Ə. Səfərov cavan yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. (Onun Səfərov soyadını kullaması da görünür Rusiyada olduğu dövrlərdən başlamışdı - P.M.) Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən sürgün edilmiş siyasi mühacirləri və yerli mütərəqqi fikirli ziyalılar ilə sıx təmasda olurdu. Sonralar xalqa xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür.

Maarifçilik hərəkatının önündə gedən ziyalılar həmin illərin 80-ci illərindən etibarən ölkəyə fayda gətirmək və xalqa əməli xidmət etmək niyyətilə yeni məktəblər, kitabxanalar açır, elmi-bədii kitabların yazılması, tərcüməsi və çapı ilə məşğul olur, yeni qəzet və jurnallar təsis edirdilər. Dövrün ən qabaqçıl zümresini təşkil edən bu ziyalılar çox zaman gizli cəmiyyətlər, siyasi qruplar daxilində birləşərək, mövcud quruluşa qarşı mücadilə aparırdılar.

Belə ziyalılardan biri də Əliqulu xan Səfərov idi. O, ölkəsini konstitusiyaya ilə idarə olunan, hər sahədə inkişaf etmiş, xarici istismarçılardan asılı olmayan azad bir dövlət kimi görmək istəyirdi.

Ə. Səfərov qəzeti xalqı oyatmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. Əvvəlcə o öz həmfikiriləri ilə bərabər gizli bir mərkəz yaradır. «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə Əliqulu Səfərovla yanaşı dövrün görkəmli vətənpərvər ziyalıları M. Tərbiyət, S. M. Şəbustəri, H. Ədalət iştirak edirdilər. 1892-ci ildə Ə. Səfərov Təbrizdə qeyri-leqal olaraq «Şəbnamə» adlı, kiçik ölçülü satirik qəzet - vərəqə buraxmağa nail olur. Ə. Kəsrəvinin yazdığına görə Ə. Səfərov «Gizli əncümən»in üzvü olmaqla bərabər Məhəmmədəli Mirzənin gizli polis rəisi idi. Məhəmmədəli Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «Şəbnamə»də yayır geniş kütlələri xəbərdar edirdi.

XIX əsrin sonlarında İranda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda yerli feodallara, yadelli inhisarçılara, şah rejiminə qarşı narazılıqlar getdikcə əhali arasında kəskin şəkil alırdı. Sonralar tarixdə

«Tənbəki üsyanı», «Zeynəb paşa» və s. adı altında ingilislərin bütün inhisarına, yerli feodalların taxıl möhtəkirliyinə qarşı baş verən xalq hərəkətləri o dövrün mətbuatında; ölkədən xaricdə nəşr olunan mühacir mətbuatında və ölkədəki gizli nəşriyyələrdə öz əksini tapmışdı.

Ümumiyyətlə, o dövrdə «Şəbnamə» adı altında gizli çap olunan nəşr nümunələrinə çox rast gəlmək olardı. Məşrutə inqilabı ərəfəsində dövrünün gizli halda yayılan qəzet, vərəqə və bəyanamələrə də şəbnamə deyilirdi.

Satirik ruhlu bu kiçik ölçülü qəzet və ya vərəqələrdə dövrün Əliqulu Səfərov, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Məhəmmədəli Tərbiyət kimi mütərəqqi ziyahıları İranın real ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərdilər.

«Şəbnamə»nin nəşri tarixi ilə bağlı ingilis şərqşünası Edvard Braunun 1914-cü ildə Londonda çap etdirdiyi «Müasir İranın ədəbiyyat və mətbuat tarixi» kitabında (E. Braun bir müddət İranda yaşamış, elmi tədqiqat işi aparmışdır. O İran ədəbiyyatı, Məşrutə inqilabı tarixi və s. əsərlərin müəllifidir. O Cənubi Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından olan M. Tərbiyətlə yaradıcılıq əlaqəsi saxlayırdı. E. Braun İngiltərəyə qayıdarkən onun «İran mətbuat tarixi» adlı əlyazmasının üzərində işləmiş öz əlavələrini və o dövrdə İranın Rəşt şəhərində İngiltərə səfərxanasının konsulu işləyən Rabinonun da yerli mətbuatla bağlı qeydlərini oraya daxil edərək ayrıca bir əsər kimi çap etdirmişdir. Kitabın əvvəlində əsərin əsl müəllifinin M. Tərbiyət olduğunu da xüsusi vurğulamağı unutmamışdır) «Şəbnamə»nin 1892-ci ildə Təbrizdə meydana gəldiyini, müntəzəm deyil, müvafiq vaxtlarda çap olunduğunu, redaktorunun və oradakı bir çox məqalələrin müəllifinin Əliqulu xan Səfərov olduğunu və çox zaman Ağaqlu imzasından istifadə etdiyini, gizli çap olunub yayıldığını, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü və satirik olub səhifələrinin əksəriyyətinin karikaturalarla bəzədildiyini qeyd edir, onu çox yüksək qiymətləndirirdi. Ən başlıcası isə E. Braun nüsxəsi günümüzə qədər

gəlib çıxmayan bu qəzetin saylarından birini 1906-cı ildə gördüyünü yazır, oxucuları «Şəbnamə»nin satirik üslubu ilə tanış etmək üçün qəzetdəki yazıları nümunə gətirir.

Həmin saydakı məqalələrin birində o dövrdəki çörək qıtlığı ilə bağlı dükan-bazarladakı qarma-qarışıqlıq və zorakılıqdan bəhs olunur: «Dünən xidmətçini səhər qəlyanaltısı üçün bazara çörək almağa yolladım. O səhər erkəndən çıxdı, evə 3 saatdan sonra gəldi. Geri qayıdanda onun paltarı cırıq-cırıq, üzü cızıq-cızıq olub, bədəni bir neçə yerdən yaralanmış, bütün vücudu göm-göy göyərmişdi. O dövrdə tüğyan eləyən aclıq bizə də sirayət etdiyindən onun gətirdiyi çörəyin çox quru və kiçik olmasına baxmayıb biz o loxma çörəyi dərhal parçalayıb bir neçə hissəyə böldük...».

Digər bir yazıda isə küçələrdə xirdəyəcən çıxan palçıqdan və bu xoşagəlməz vəziyyətin Şah sarayına yaxın olan Baş küçədə də adı hal olduğundan bəhs olunur: «Dəvə karvanı Baş küçəyə çatanda palçıq bataqlığının içində batıb gözdən itdi. Bir az keçdikdən sonra onlar Acı çayın sahilində peyda oldular və yollarına davam etdilər». (Məqalənin ingiliscədən ixtisarla tərcüməsi müəllifə məxsusdur.)

Qeyd etmək lazımdır ki, E. Braun «Şəbnamə»nin həmin sayındakı yazıların türkcə (azərbaycanca - P. M.) yazıldığını, vərəqlərinin 149 ölçüdə olub 13-14 səhifədən ibarət olduğunu, səhifənin tən yarısının şəkillərlə bəzədildiyini yazır. Lakin qəzetin nəşri tarixinin və məkanını göstərilmədiyini həmçinin redaktor və müəllifləri haqda heç bir məlumat verilmədiyini bildirir.

Əliqulu Səfərovun jurnalistlik fəaliyyəti tək «Şəbnamə» ilə bitmir. «Şəbnamə» primitiv jelatin üsulu ilə hazırlandığından onu texniki cəhətdən böyük tirajla yaymaq mümkün deyildi. Ona görə də o məsləkdaşları da daxil olmaqla litoqrafiya üsulu ilə müasir mətbuat orqanlarına yaxın olan qəzet nəşr etmək fikrinə düşür. Ə. Səfərov 1898-ci ildə demokratik yönü və yeni məzmunu ilə seçilən «Ehtiyac» və «İqbal» qəzetlərini, 1906-cı ildə isə satirik «Azərbaycan» jurnalını nəşr edir. O həmçinin Mirzə Cəlilin «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə əməkdaşlıq edərək jurnalın səhifələrində satirik felyetonlarla çıxış etmişdir.

Öncə qeyd edildiyi kimi Ə. Səfərov bir müddət Rusiya və Qafqazda yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Qafqazın mütərəqqi ziyalları ilə yaxından əlaqə saxladığı üçün, çox ehtimal ki, onun Cəlil Məmmədquluzadə ilə tanışlığı və dostluğu olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk nömrələrində çıxış etməsi («Xortdan» imzası ilə) bir neçə mənbə tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Belə güman etmək olar ki, C. Məmmədquluzadə Ə. Səfərovun özü və onun yaradıcılığı ilə «Molla Nəsrəddin»in nəşrindən öncə tanış imiş.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün yenə də mənbələrə müraciət edirik. Məhəmməd Tağı Sidqinin şəxsi arxivində onun 1903-cü ildə Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubunda az da olsa «Şəbnamə» qəzeti haqda məlumata rast gəlirik. M.T.Sidqi dostu T.Şərifzadəyə qəzet haqqında qısaca məlumat verdikdən sonra ona yüksək dəyər verib yazır ki, başqa dövlətlərin paytaxt - qəzeti məqamında olan «Şəbnamə»nin mənfəəti, istər millət, istər məmləkət, istərsə də dövlət üçün qəzetdən artıqdır».

Cəlil Məmmədquluzadə avtobioqrafiyasında dostu M. Sidqinin Naxçıvanda açdığı yeni məktəb haqda yazırdı ki, «həmin məktəb biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün bir darülfünün hesab olunur».

Eyni zamanda həm Məmmədağa Sidqinin oğlu, Məhəmməd-əli Sidqi «Tərcümeyi - halım» adlı xatiratında atasının İran, Rusiya və Türkiyədən ona göndərilən qəzetləri alıb oxuduğunu, bu qəzetlərin tək M.T.Sidqinin deyil, onun həmməsləkləri tərəfindən də gizlində oxunduğunu qeyd edirdi.

Şübhəsiz ki, Məhəmmədağa Sidqinin Naxçıvanda açdığı məktəbi tək məktəb yox, darülfünün hesab edən və M.T.Sidqinin həmməsləki kimi M.Cəlil, onun oğlu Məhəmmədəli Sidqinin yuxarıda qeyd etdiyi kimi, İran və başqa ölkələrdən göndərilən qəzetləri oxuyanlar sırasında olmuşdur. Söz yox ki, bu qəzetlərin içində «paytaxt - qəzeti» məqamında dəyərləndirilən «Şəbnamə» də var idi.

Ən nəhayət, mətbuat tariximizin görkəmli araşdırıcılarından olan Əziz Mirəhmədov əsərlərindən birində («Azərbaycanın Mol-

la Nəsrəddini». B. 1980) gələcək «Molla Nəsrəddin» redaktorunun satirik yaradıcılığı ilə XIX əsrin son dövründə Təbrizdə gizli buraxılan satirik «Şəbnamə» arasında müəyyən yaxınlıq olduğunu güman etdiyini yazırdı. Mətbuat tariximizlə bağlı samballı əsərlərin müəllifi, ən nəhayət M. Cəlil irsinin ardıcıl tədqiqatçısı Ə. Mirəhmədov bu fikrində yanıla bilməzdi.

M.S.Ordubadi həyatı ilə bağlı xatirələrində Naxçıvanda təhsil aldığı məktəbdə inqilabi ruhun hakim olduğunu, bu ab-havanı məktəbə Rusiya və Qafqaz ilə deyil, İran yolu ilə daxil olduğunu qeyd edir, bu yöndə xaricdən gələn mətbu orqanlarının, xüsusilə Əliqulu xan Əxtər kimi azadixahlar tərəfindən nəşr olunan qəzetlərin xidmətini xüsusi vurğulayırdı. Ədib məqalələrindən birində müəlliminin (M. Sidqinin - P. M.) XIX əsrin doxsanıncı illərində Mirzə Əliqulu xan Əxtərlə birlikdə İran şahı Müzəffərəddin şah Qacarın üsul idarəsinə qarşı «Şəbnaməyə-Bəsirət» adlı qəzet çap edib yaydıqları haqda bilgi verir.

Ədəbiyyat və mətbuat tariximizin görkəmli araşdırıcısı, mərhum prof. Əziz Mirəhmədov dövrünün tanınmış ziyahlarından olan Məmmədağa Sidqinin həyatını araşdırarkən yuxarıda qeyd olunanları önə çəkirdi. O, həmçinin M. Sidqi ilə Mirzə Əliqulu xanın dostluq əlaqələri saxladığını, hətta bu dostluğun şərəfinə M. Sidqinin Ordubadda açdığı məktəbə «Əxtər» adı verdiyini bildirir. Lakin Mirzə Əliqulu xan Əxtər və onun «Şəbnaməyə-Bəsirət» qəzeti ilə bağlı məlumatların çox az olduğuna dərinədən təəssüflənirdi.

Beləliklə bu sonucda belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən Mirzə Əliqulu xan Əxtər çox güman ki, «Şəbnamə»nin redaktoru Əliqulu Səfərovdur.

O ki, qaldı «Şəbnaməyə-Bəsirət» qəzetinə yəqin ki, söhbət «Şəbnamə»dən gedir. Çünki Cənubi Azərbaycanda o dövrdə «Bəsirət» adlı qəzet, jurnal və ya vərəqənin olması barədə əldə dəlil yoxdur.

M.S.Ordubadinin adı çəkilən məqalədə «Şəbnaməyə-Bəsirət»in Əliqulu xanla birlikdə digər həm redaktorunun da (M. Sidqinin - P.M.) olduğu barədə prof. Ə. Mirəhmədov verdiyi infor-

masiyyə özlüyündə çox maraqlı faktdır və ayrıca bir bəhsin mövzusudur.

İrandan Naxçıvana Məmmədağa Sidqiyyə göndərilən bir çox qəzetləri, o cümlədən «Şəbnamə»ni onun özü ilə bərabər məktəbdəki məsləkdaşları da gizli oxuyarmış. Heç şübhəsiz ki, onların sırasında Məmmədağının dostu Cəlil Məmmədquluzadə də var idi. Beləliklə, gələcək «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaktoruna «Şəbnamə» bir qaynaq kimi müəyyən təsirini göstərmişdir. Sadəcə ana dilində yazılan gülməli şəkillərlə bəzədilən, xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan bu kiçik formatlı məxfi qəzet Mirzə Cəlildə xalqa hər cəhətdən yaxın olan bir jurnal çıxarmaq ideyasını doğurmuş, «Molla Nəsrəddin» kimi möhtəşəm bir satirik mətbu orqanının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bütün yuxarıda yazılanlardan bu qənaətə gəlmək olar ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı çap olunmamışdan hələ 14 il öncə 1892-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan dilində «Şəbnamə» adlı kiçik formatlı satirik mətbu orqan mövcud olub.

*«525-ci qəzet»  
18.12.2013*

**The problems of Southern Azerbaijan literature**  
**Dr. Parvana Mammadli**

mamedli\_ph@yahoo.com

The book includes eminent publicist and literary critic Parvana Mammadli's articles, opinions about the culture, literature and press of South Azerbaijan, including there are articles about the books of the author. Doctor of philosophy, assistant professor Parvana Mammadli is a leading scientist of Literature Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) . For years she was engaged in journalism and pedagogical activity. She compiled, turned some books from Arabian alphabet and got them ready for to publish with commentaries.

Her books are the followings:

1. "Literature problems in the journal of Varliq", monograph, Baku, "Elm", 2000, 200 pages.
2. "South Azerbaijan" (co-author, the author of the literary essays related with the men of culture and author of the special schedule" Information book, Baku?, "Orkhan" 2000, 524 pages.
3. "The history of Southern Azerbaijan press" ( XIX, XX, XXI centuries) Baku, " Elm" 2009, 200 pages
4. "The real mirror of the two sides"- Dergi of Azerbaijan" – Baku, 2014, 200 pages.
5. "South Azerbaijan: literary personalities, portraits. I part, Baku, " Sabah" 200 pages
6. "The problems of Southern Azerbaijan literature" Baku, "Sabah" 310 pages

At the beginning of 90's of XX century, Soviet Union fell and Northern Azerbaijan gained independence, these events influenced Southern Azerbaijan too. The thorny bordering wires were taken and it was put an end to parting of the people. With

the help of satellite TV channels of Northern Azerbaijan and Turkey were watched in Iran. The literary relations increased.

In 1997, when Hatemi was elected the president of Iran, it caused to publishing of books in Azerbaijan Turkish. The emptiness in the solution of national problems gave a push to the student movement.

Because of the reason of Chehreqani of Tabriz rejection from the v candidature to Majlis led to the activity of Azerbaijan Student movement. New young generation, with new thought emerged in literature.

The famous intellectuals addressed a letter to the president, though their letter was unanswered, it arose literary polemics. The birth date of Babak who turned to the freedom symbol of the people began to be celebrated in the fortress of Babak every year, and led to people's gatherings, marches and congresses. In these mass marches the people declared their internal objection. Though the state could liquidated this objection, afterwards the objection action emerged in other forms.

In Iran Mass Media there was broadcastings insulting the Turks, the people objected to the caricatures published in the state newspaper, it arose big resonance in the literary circles.

The football team of "Tabriz" also became the square of mass objections. Recently the plays of the team turned to the place where the people demanded their national rights, including to the tribune for national slogans.

The objections related with the Lake Urmia also led to resonance in the international area. Since the 2008, the lessening of the water of Lake Urmia showed itself seriously, and Azerbaijan intellectuals and national actives warned the state repeatedly. But the state didn't take measures for the drying the water of the lake, and the people used the slogans as "Lake Urmia is dying, Majlis ordered to death of it"

This ecological danger now isn't a local problem but drew the attention of the international community.



## **Müəllif haqqında**

Məmmədli Pərvanə Hacı qızı Şəmkir şəhərində ziyalı ailəsində doğulub. Üç yaşındaykən ailəsi Bakıya köçüb. İlk və orta təhsil aldığı 44 saylı məktəbi fərqlənmə ilə bitirib. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində ali təhsilə yiyələnib. Tələbəlik illərində «Azərbaycan gəncləri», «Molodyoj Azerbaydjana», «Bakı» qəzetləri, «Azərbaycan qadını», eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Radio Komitəsinin “Gənclik” redaksiyası və xarici ölkələr üçün yayımlanan redaksiyası ilə sıx əməkdaşlıq edib. 1984-cü ildə SSRİ Jurnalistlər İttifaqına üzv qəbul edilib. 1998-ci ildən Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının, 2001-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun mətbu orqanı olan «Tibb kadrları uğrunda» qəzetində ədəbi işçi kimi çalışıb. Azərbaycan Xarici Dillər Universitetinin nəzdində olan ikiillik xüsusi kurslarda ərəb (fərqlənmə ilə) və ingilis dillərini bitirib. Ali təhsil aldığı illərdən başlayaraq Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətində kitabxanaçı, Cəmiyyətin xaricdəki həmvətənlər üçün nəşr etdiyi «Vətənin səsi»-«Odlar yurdu» qəzetində müxbir işləyib. Söhrab Tahirin rəhbərliyi ilə qəzetin əski əlifba ilə çıxan saylarının məsul redaktoru olub. 1987-ci ildən 7 dildə (Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman, türk, ərəb və fars) nəşr edilən «Azərbaycan bu gün» jurnalının redaktoru (Azərbaycan dili üzrə), 1989-cu ildən isə baş redaktoru olub.

1995-98-ci illərdə MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Sabah” nəşriyyatında redaktor işləyib. 1998-ci ildən etibarən AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində elmi işçi, baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi kimi çalışır. Eyni zamanda 2000-2012-ci illərdə BDU-nun Jurnalistika fakültəsində Mətbuat tarixi kafedrasında baş müəllim işləyib. “Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi” fənninin ilk yaradıcısı olub və xüsusi dərslik yazıb. Fənlər üzrə Azərbaycan

və rus dillərində proqramlar tərtib edib hazırlayıb. 2014-cü ildə Milli Aviasiya Akademiyasının dosenti olub.

2002-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda «Varlıq jurnalında ədəbiyyat məsələləri» (1979-2000-ci illər) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib, filologiya elmləri namizədi adına layiq görülüb. 1999-cu ildə İraqda Babil festivalında, 2000-ci ildə Quzey Kipr Türk Cumhuriyyətində rəsmi nümayəndə heyəti tərkibində, 2008-ci ildə Türkiyədə Elazığ şeir axşamlarında və 2014-cü ildə İsveçin üç şəhərində (Stokholm, Malmö, Hoteborg) keçirilən konfransda məruzəçi kimi iştirak edib. Lefkoşa, Giresun, Belqrad, Əskişəhər, Moskva və digər şəhərlərin universitetlərində keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumlara dəvətli olub, ödüllər alıb.

2009-cu ildə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin H. Zərdabi mükafatına layiq görülüb. 1999-cu ildən başlayaraq “21 Azər”, “Günəyin səsi”, “Ulu Çinar” kimi jurnalların yaradıcılarından biri olub, yazıları ilə çıxış edib. Yerli və xarici mətbuatda 200-dən artıq elmi-publisistik yazısı dərc olunub.

«XXI əsr», «Ulu Xudafərin», «The voice of time», «Bakı-Təbriz», «Ədəbiyyat qəzeti», «525-ci qəzet», «Kaspi», «Azərbaycan», «Xalq qəzeti», «Azadlıq», «Kardeş kalemlər», «Varlıq», «Səhər», «Zaman», «Ayna», Azertürk International «Literaturniy Azərbaycan», «Bakinskiy raboçiy», «Kaspi», «Mədəniyyət», «Respublika», «Yeni Azərbaycan», «Ulduz», «Bütöv Azərbaycan», «Elm və həyat», «Naşir», «Visions of Azerbaijan» və s. qəzet və jurnallarda, eləcə də bir sıra elmi toplularda yazıları nəşr edilib.

Ailəlidir. İki övladı var.

## KİTABLAR

1. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri, monoqrafiya. Bakı. Elm, 2000, 200 səh.
2. Güney Azərbaycan (həmmüəllif; kitabdakı mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri ilə bağlı ədəbi ocerklərin və mətbuatla bağlı xüsusi cədvəlin müəllifi) Məlumat kitabı. Bakı. “Orxan”, 2000. 514 səh.
3. “Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi” (XIX, XX, XXI yüzilliklər) Bakı, Elm. 2009, 200 səh.
4. Hər iki tayın gerçək aynası- “Azərbaycan dərgisi”. Bakı. 2014, 200 səh.
5. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. I hissə Bakı. Sabah, 2015, 200 səh.
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı. Sabah, 2015, 310 səh.

### **Ərəb əlifbasından latına çevirib tərtib etdiyi kitablar**

7. Cavad Heyət. Ədəbiyyatşünaslıq. (Bakı. Elm, 1996, 200 səh.)
8. Həbib Sahir. Arzu-Qənbər. (Ön söz və izahlı sözlərlə birgə) Bakı. Elm, 2007. 100 səh.
9. Məhəmmədağlı Zehtabi. “Başqa elim, dilim var mənim” (ön sözlə birgə), Bakı. Elm. 2011, 208 səh.

### **Tərtib etdiyi kitablar**

10. Mirvari Dilbazi. Fikir ümanında. (Əsərlərindən seçmələr). Bakı. El, 2014, 532 səh
11. Elman Mutaşayev. Kitab əhlinin sərrafı. Bakı. Elm, 2013, 232 səh.
12. Varlığımız. (eyni zamanda redaktoru) Bakı. “Elm və təhsil”, 2014

13. Mirzə Şəfi Vazeh. “Məhəbbət təranələri”(eyni zamanda tərtib və ön sözün müəllifi). Bakı. 2014. Azpoliqraf, 80 səh.

14. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. (Çağdaş dövr) Bakı. Teas Press, 2015, 500 səh.

### **Redaktorluğu ilə buraxılan kitablar**

15. Zərifə Abdullayeva.Həsən Abdullayev. (Bakı. Elm, 2004. 204 səh.)

16. Həbib Sahir. Seçilmiş əsərləri. (Ön söz də daxil olmaqla. Bakı.Lider, 2005, 192 səh.)

17. Qənirə Paşayeva. Nobelçi qadınlar (Bakı. Elm və təhsil, 2009, 456 səh.).

18.Sənan İbrahimov. Mirzə Ələkbər Dehxuda. (Bakı, 2009, 77 səh.).

19.Məsiağa Məhəmmədi. Güney Azərbaycan məsələləri (Ön söz də daxil olmaqla. Bakı. Çap evi, 2012, 224 səh.)

## İÇİNDƏKİLƏR

|                             |   |
|-----------------------------|---|
| Nizami Cəfərov. Ön söz..... | 3 |
|-----------------------------|---|

## RƏYLƏR, FİKİRLƏR, MÜSAHİBƏLƏR

|                                                                                                               |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Tehran Əlişanoğlu «Varlığın» izi ilə .....                                                                    | 7  |
| Teymur Əhmədov. Xalqın varlığının aynası .....                                                                | 11 |
| Nəsiman Yaqublu. Güney Azərbaycan mətbuatının<br>tarixinə elmi baxış.....                                     | 14 |
| Ягублу Н. Книга видного исследователя в области<br>Южного Азербайджана (rusca) .....                          | 16 |
| Cəmil Həsəni. Ön söz .....                                                                                    | 18 |
| Sevda İsmayilli, «Çinar özü özünü budayır!» .....                                                             | 22 |
| Elnur Eltürk. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını<br>Azərbaycanlılar qoyub (Müsahibə).....              | 27 |
| Sübhən Ələkbəroğlu. Cənubi azərbaycanlılar siyasi etiraz<br>formalarını dəyişdirməyə məcbur olurlar .....     | 32 |
| «Güney Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı<br>vəziyyətlər dil məsələsindən doğub» .....                     | 36 |
| Sədrəddin Soltan. «Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi»<br>kitabı bu məsələyə ilkin olaraq aydınlıq gətirib..... | 40 |

## **ARAŞDIRMALAR**

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii dil məsələləri .....                              | 45  |
| Güneydə ədəbi tənqid .....                                                        | 54  |
| Cavad Heyətin klassik irslə bağlı çalışmaları .....                               | 70  |
| Cənubi Azərbaycan folklorunun təbliği və tədqiqi .....                            | 79  |
| Məşrutə inqilabının hərəkətverici qüvvəsi .....                                   | 88  |
| Azərbaycan mühacir mətbuatına qısa baxış .....                                    | 95  |
| Çağdaş Güney Azərbaycan mətbuatı .....                                            | 106 |
| İranın dövlət siyasəti Azərbaycan milli mətbuatının<br>qarşısına sədd çəkib ..... | 114 |
| Наследник журнала «Молла Насреддин» в Тебризе<br>(rusca) .....                    | 128 |
| Относительное возрождение печати в годы революции<br>(rusca) .....                | 138 |
| Деяния, мнение наши – судьба родины...(rusca) .....                               | 150 |
| История издания журнала «Варлык» (rusca) .....                                    | 156 |
| Зарождение печати в Южном Азербайджане (rusca) .....                              | 161 |

## **ELMİ PUBLİSİSTİK YAZILAR**

|                                   |     |
|-----------------------------------|-----|
| Qoşun tükcə danışdı .....         | 179 |
| Dil xalqın milli varlığıdır ..... | 184 |

|                                                                                  |     |
|----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| «Onu qeyri-adi gələcək gözləyirdi.....                                           | 190 |
| Rəhim Rəisniya-60 .....                                                          | 197 |
| Cavad Heyət fenomeni və « Varlıq» dərgisi.....                                   | 200 |
| Azərbaycan türkcəsinin XVII əsrə aid qaynağı .....                               | 205 |
| Güney Azərbaycan ziyalıları və Türkiyə .....                                     | 209 |
| M. H. Şəhriyarın «Heydər babaya salam» əsərinin izləri .....                     | 217 |
| Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası.....                                    | 224 |
| Səttar xanın göz yaşları içində oxuduğu dərgi.....                               | 233 |
| Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı kitabı ətrafında<br>düşüncələr .....         | 242 |
| İranda aparıcı ideyaların ötürücüləri.....                                       | 248 |
| «Cənubi Azərbaycan maarifçiləri» kitabı ətrafında<br>düşüncələr .....            | 263 |
| Böyük ideallara söykənən kitab .....                                             | 266 |
| Əli Səliminin «Ayrılıq»ları və «Azərbaycandan<br>salam»ları.....                 | 273 |
| İranda müasirliyin simvolu olan azərbaycanlı müğənni .....                       | 277 |
| «Molla Nəsrəddin»dən 14 yaş böyük olan satirik nəşr<br>nümunəsi - «Şəbnamə»..... | 280 |
| The problems of Southern Azerbaijan literature (İngiliscə<br>xülasə).....        | 287 |
| Müəllif haqqında.....                                                            | 289 |

## This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.



## This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

## This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

**Məmmədli Pərvanə Hacı qızı**

**Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri**

Nəşriyyat direktoru:  
Nəşriyyat redaktoru:

Şirindil Alışanlı  
Səbuhi Qəhrəmanov

Yığılmağa verilib: 11.02.2015

Çapa imzalanıb: 15.03.2015

Formatı: 60x84  $\frac{1}{16}$

Həcmi: 12,75 ç.v.

Tiraj: 300

Ofset çap üsulu ilə